

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

СТАЛІНСЬКИЙ
«СОКРУШИТЕЛЬНЫЙ»
УДАР
1932-1933

УДК 94 (477) «18/19»
ББК 63.3 (2 Ук) 6
К 90

Редактор: Юлія Олійник
Коректор: Ірина Давидко
Дизайн та верстка: Микола Койдан

Кульчицький Станіслав

Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933 рр. – Київ: Темпора,
2013. – 316 с.

ISBN 978-617-569-176-2

© Кульчицький С., 2013
© Темпора, 2013

ЗМІСТ

Передмова	7
Передумови і характер сталінського комуністичного штурму ...	12
Сталінська диктатура	56
Радянська українізація: форма і зміст	78
Здійснення колективізації сільського господарства	100
Економічна катастрофа	135
«Ответить сокрушительным ударом!»	191
Голодомор	238
Післямова	295

ПЕРЕДМОВА

Пропонована книга є частиною двотомника «Червоний виклик», щойно опублікованого українським видавництвом «Темпора»¹. Хоча цей розділ найбільший у двотомнику, проте деякі деталі, необхідні для розуміння українського Голодомору, залишаються поза його рамками. Тож потрібні деякі пояснення засадничого характеру та роздуми особистого характеру.

Думаю, що багатьох читачів і сьогодні вражає офіційна заборона згадувати голод 1932–1933 рр., яка трималася впродовж десятиліть. Керівники Радянського Союзу наважилися вголос вимовити заборонене слово тільки через 34 роки після смерті організатора трагедії Й. Сталіна.

З такою забороною мені довелося уперше зустрітися в 1966 р., коли я працював в Інституті економіки Академії наук УРСР. Ми з колегою одержали замовлення на підготовку серії статей про економічний розвиток республіки в газету для зарубіжних українців «Вісті з України». Мова йшла про науково-популярний нарис у рубрику до 50-річчя встановлення радянської влади. Перший секретар ЦК Компартії України Петро Шелест, який регулярно знайомився з усім, що публікувала газета, висловив побажання, щоб автори включили абзац про голод 1932–1933 рр. в статтю, присвячену створенню колгоспного ладу. Однак ніхто в секретаріаті Центрального комітету не наважився ні схвалити появу такого абзацу в газеті, ні звернутися до Шелеста з проханням дати на це

¹ Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – Кн. 1–2. – К., 2013.

письмову санкцію. Коли публікацію чергової статті не можна було далі відкладати, ми надрукували її без цього абзацу.

Мені здається, що тепер я розумію витoki колективної самоцензури. Називати інспірований державою голод його власним іменем дозволялося в сталінські часи тільки письмово в надсекретній документації, яка проходила крізь «особые папки». Ніхто з радянських громадян і навіть державних службовців будь-якого рангу не міг вимовити вголос заборонене слово не тільки в повсякденному, але й у службовому спілкуванні. Заборона трималася в наступні десятиліття не стільки за інерцією, скільки внаслідок неможливості для наступного покоління керівників партії пояснити суспільству причини й мету рукотворного голоду.

30 років тому північноамериканські українці доклали великих зусиль, щоб замовчуваний голод став відомим у світі. Вагомим результатом цих зусиль було утворення в Конгресі США у жовтні 1984 р. комісії з розслідування українського голоду. Виконавчий директор комісії Джеймс Мейс восени 1986 р. розіслав її перший звіт, який потрапив в ЦК Компартії України. Там його сприйняли як намір українських націоналістів зіпсувати святкування 70-річчя встановлення радянської влади в Україні. Негайно була створена комісія з науковців, до якої за посадою увійшов і я, будучи керівником підрозділу з історії України 1920–1930-х років в Інституті історії АН УРСР. Перед нами поставили завдання переконливо довести, що розмови «буржуазних націоналістів» про голод не відповідають дійсності.

Це завдання засвідчувало абсолютну необізнаність керівників партії з ключовими питаннями радянської історії. Звинувачувати їх у такій необізнаності не варто. Майже для половини українських сімей цей голод був родинною трагедією, але органи державної безпеки спорудили стіну мовчання між поколіннями. Батьки не розповідали своїм дітям про пережите, бо боялися звинувачень в антирадянській пропаганді. Коли я питав у дитинстві свою бабусю, від чого помер у квітні 1933 р. мій дід, якому ледве виповнилося 50 років, вона казала: від свинцевого отруєння. Дід працював у невеликій друкарні в Одесі, і такий діагноз був можливий. Але в 2008 р. закінчився 75-річний термін заборони доступу до статис-

тичних даних органів запису актів громадянського стану, і тепер можна побачити, які дивні діагнози ставилися в тих «Книгах смерті», що чудом дійшли до нас (переважна більшість книг за 1932 і 1933 роки була знищена). Коли я почав працювати над історією Голодомору, то дізнався, що дрібні підприємства, а отже, й типографія, де працював мій дід, були позбавлені взимку 1932–1933 рр. централізованого постачання хлібом. Жителі міст почали вмирати від голоду так само, як селяни. Тепер запитувати нема кого, і я так і не знаю справжньої причини смерті свого діда.

У 1988 р. з'явилася книга англійського вченого Роберта Конквеста «Жнива скорботи». У ній дії Сталіна оцінювалися як терор голодом, спрямований проти українського селянства. Відгукуючись на книгу, співвітчизник Конквеста Алек Ноув вказав, що сталінський удар скоріше спрямовувався на селян, серед яких виявилось багато українців, ніж проти українців, серед яких було багато селян¹. Оцінюючи Голодомор, політики почали сперечатися з приводу того, кого знищував Сталін – українців чи селян? Однак постановка питання в такій площині є контрпродуктивною. Важко уявити, що сталінський режим полював за людиною тільки тому, що вона була українцем або селянином. Науковці можуть мати різні погляди на походження голоду, але підходять вони до нього як до наслідку збігу конкретних обставин місця і часу.

Члени створеної секретаріатом ЦК Компартії України комісії по голоду 1932–1933 рр. дістали доступ до роботи з документацією «особых папок» в архівному фонді ЦК КП(б)У. Читаючи документи, в яких відкритим текстом говорилося про голод, я вперше уяснив собі його масштаби і специфіку. Тим часом у відділах ЦК Компартії України втратили інтерес до комісії. Мабуть, там почали переконуватися під впливом матеріалів, які йшли від Дж. Мейса, що заперечити наявність голоду неможливо. Наша комісія не збралася жодного разу, і я з власної ініціативи звернувся до відділу науки ЦК КПУ з доповідною запискою, в якій пропонував визнати факт голоду. Записка писалася тоді, коли я ще не позбувся багатьох стереотипів радянської історичної науки, засвоєних у школі

¹ Nove Alec. An Economic History of the U.S.S.R. – Penguin Books, 1989. – P. 170.

й університеті. Це допомагало, як тепер зрозуміло, вибудувувати аргументацію так, щоб вона не вдавалася надто шокуючою для тих, хто мав приймати політичне рішення.

У промові, присвяченій 70-річному ювілею більшовицької революції, генеральний секретар ЦК КПРС Михаїл Горбачов 2 листопада 1987 р. торкнувся теми колективізації сільського господарства і навіть згадав про «перегини» в лінії партії, але нічого не сказав про голод. Через два місяці, коли надійшов ювілей встановлення радянської влади на Україні, з урочистою промовою в Києві виступив секретар ЦК Компартії України Володимир Щербицький. На відміну від Горбачова, він був консерватором, а не лібералом, і розумів, що українська й світова громадськість чекають, що саме він скаже про події початку 30-х років.

У такій ситуації Щербицький не міг геть промовчати, йому нічого не залишалось, як визнати факт голоду – про Голодомор не йшлося. Проте Голодомор розслідувала комісія Конгресу США: ті, хто вижив у ті часи і потім емігрував у Північну Америку, розповідали комісії про пережиті страждання. Ці розповіді через засоби масової інформації ставали надбанням мільйонів людей, ставало очевидним, що в Україні мав місце не загальносоюзний голод, а Голодомор з кількістю жертв, як тепер встановлено, в півтора десятка разів більшою.

Мене попросили в Центральному комітеті Компартії України сформулювати відповідний абзац про голод, але в ювілейній промові його так і не використали. Щербицький визнав голод, викликаний неврожаєм – і тільки. Проте після визнання факту голоду членом політбюро ЦК КПРС я дістав можливість опублікувати свою доповідну записку, і це була перша публікація в науковому журналі про народну трагедію з мільйонними жертвами. А незабаром тематика українського Голодомору зайняла провідне місце в наукових дослідженнях і публіцистиці.

За останні 25 років з'явилися тисячі публікацій на цю тему. У листопаді 2006 р., коли в український парламент було внесено законопроект «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», співробітники Інституту історії України Національної академії наук підготували для кожного народного депутата папку з матеріалами

про сталінський злочин, які дозволяли кваліфікувати його в прийнятому законі як геноцид.

І досі багато вчених Заходу, які займаються дослідженнями в галузі історії СРСР, сумніваються в геноцидній природі Голодомору. На жаль, праці сучасних українських науковців залишаються на Заході, як правило, невідомими. Український уряд та політики так і не довели до кінця справу визнання світовою спільнотою українського Голодомору як геноциду. Тож українська громадськість має попереду ще багато роботи в цьому напрямку.

Я сподіваюся, що ця книга стане ще одним кроком на шляху нашого усвідомлення трагічних подій в Україні 1932–1933 рр.

Станіслав Кульчицький

Київ,

Листопад 2013 р.

ПЕРЕДУМОВИ І ХАРАКТЕР СТАЛІНСЬКОГО КОМУНІСТИЧНОГО ШТУРМУ

Комуністична доктрина очима К. Маркса і В. Леніна

Доктрина комунізму (в розумінні звичного в історіографії терміна «науковий комунізм») виринула з небуття в брошурі «Маніфест Комуністичної партії», створеній в 1847 р. і опублікованій у 1848 р. К. Марксом і Ф. Енгельсом. Формули «Маніфесту» були настільки довершеними, що не підлягали, як здавалося авторам, ані виправленням, ані уточненням. Водночас це були, як ми тепер знаємо, викладені на папері мрії двох екзальтованих юнаків, які прагнули знайти найкоротший шлях до загального добробуту.

Цим шляхом пішли ті, хто бажав реалізувати постулати революційного марксизму. Деякі з них були мрійниками, які не шкодували ні себе, ні інших, аби досягти світлого майбутнього. Деякі виявилися політиками, які холоднокрівно використовували віру мільйонів у комунізм, щоб піднятися над партією однодумців і опанованим нею суспільством. У ХХ ст. для третини людства комуністична доктрина виступала як символ віри протягом порівняно короткого часу. Натомість Україна, як всі інші держави Східної Європи, знаходилася під тиском комуністичної доктрини найдовше – аж 74 роки. Через певні історичні колізії вона опинилася в епіцентрі репресій, породжених спробами реалізації цієї доктрини. Репресії іноді набували страхітливих масштабів. Найстрашнішими були ті, що викликали Голодомор 1932–1933 рр. Та суть справи полягає не лише в тому, щоб правильно зрозуміти те, що сталося. На жаль, пострадянський простір й досі не звільнився остаточно від рис комуністичної псевдоцивілізації, хоча минуло вже більше двох де-

сятиліть, відколи ленінсько-сталінська держава-комуна розпалася під тягарем власних нерозв'язних проблем.

Дослідження обставин, пов'язаних із голодом, який спалахнув у Радянському Союзі на початку 30-х років і перетворився на голодомори, має допомогти нам зрозуміти всю небезпеку примусового ощасливлення мільйонних мас населення. Маємо зрозуміти, що «світле майбутнє» завжди залишатиметься за горизонтом, а опановані комуністичними режимами суспільства в кращому разі втрачатимуть історичний час, а найчастіше – зазнаватимуть жахливих репресій.

* * *

Розподіл матеріальних благ у вигляді заробітної плати (для осіб найманої праці) і прибутку (для капіталістів) завжди був і залишається суб'єктивною дією, яка супроводжується або боротьбою супротивних сторін за більшу частку (класова боротьба), або домовленостями між ними (класовий мир). На етапі становлення капіталістичного способу виробництва згуртованість людей найманої праці була мінімальною, і капіталісти використовували цю обставину, щоб розподіл здобутих у процесі виробництва благ максимально мірою обернути на свою користь. Сукупність підприємців, об'єднаних у клас буржуазії, починала фігурувати в уявленні людей, що співчували робітникам, у вигляді експлуаторів. Ці люди вважали, що можна радикально змінити існуючу реальність ліквідацією самого поняття капіталу, а з ним – і класу капіталістів. Вважалося, що ліквідація приватної власності на засоби виробництва створить умови для виникнення суспільного ладу, заснованого на справедливому розподілі матеріальних благ.

Термін «соціалізм» (від лат. *socialis* – суспільний) в його сучасній інтерпретації вперше був використаний на початку 1830-х років в англійській і французькій журналістиці. Мислителі, які в цих країнах розробляли соціалістичні ідеї як систему, вважали, що такі ідеї можуть утілюватися в життя шляхом поступового вдосконалення суспільства. Натомість у німецькомовних країнах

Європи, де соціальні суперечності відчувалися більш гостро, виразниками радикальної платформи в соціалізмі стали К. Маркс і Ф. Енгельс. Як всі інші соціалісти, вони висловлювалися за ліквідацію приватної власності, але – революційним шляхом. Ця відмінність у програмі дій вимагала іншого терміна для позначення їхньої платформи, і вони обрали термін, який існував з часів Середньовіччя – комунізм (від лат. *communis* – спільний). Першим публічно виклав комуністичні погляди Ф. Енгельс. У лютому 1845 р. (тоді йому виповнилося 24 роки) він звернувся до жителів містечка Ельберфельд, де раніше навчався в гімназії, з палкою промовою. «Комуністичний принцип, – указував він, – є принципом майбутнього, за це говорить хід розвитку всіх цивілізованих націй, за це говорить швидко прогресуючий розклад усіх дотеперішніх соціальних установ, за це говорить людський здоровий розум і насамперед – людське серце»¹.

Через кілька тижнів після появи «Маніфесту Комуністичної партії» в країнах Західної і Центральної Європи спалахнули революції. «Маніфест» опинився в центрі уваги широкої громадськості. Світового розголосу набув рядок, з якого починався цей документ: «Привид бродить по Європі – привид комунізму». Закінчувався «Маніфест» не менш знаменитим закликком: «Пролетарі всіх країн – єднайтеся!»

Рекомендації «Маніфесту» були розпливчастими, але це не сприймалося як недолік. Головна ідея твору вкладалася в два рядки: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»². Йшлося про те, що робітничий клас, організований в державу диктатури пролетаріату, мусить силовими засобами знищити приватну власність і буржуазію як клас.

Слід підкреслити, що в середині XIX ст. погляди соціалістів і комуністів про те, що людство мусить позбавитися приватної власності, були однаковими. Значно пізніше (після посмертної публікації в 1891 р. праці К. Маркса «Критика Готської програми») і лише в середовищі марксистів з'явилася відмінність у смислового

¹ Маркс К., Енгельс Ф. – Твори. – Т. 2. – С. 522.

² Там само. – Т. 4. – С. 422.

наповненні доти рівнозначних термінів: соціалізм і комунізм. Соціалізмом стала вважатися перша фаза комунізму, коли розподіл матеріальних благ мусив здійснюватися за принципом «від кожного – за здібностями, кожному – за працею». Друга фаза комунізму повинна була настати тоді, коли розвиток продуктивних сил дав би можливість забезпечити розподіл матеріальних благ за принципом «від кожного – за здібностями, кожному – за потребами».

Після появи «Капіталу», який дав К. Марксу безсмертя, з'явилася безліч його послідовників, які назвали себе марксистами. Вони солідаризувалися з ученням Маркса про двофазний комунізм за ознакою розподілу благ і про тотожність соціалізму і комунізму за ознакою характеру виробництва. Уявлення про те, що соціалістичний спосіб виробництва мусить функціонувати без приватної власності і породжуваних нею товарно-грошових відносин та ринку, трималося аж до голоду початку 1930-х років у Радянському Союзі.

Після написання «Маніфесту Комуністичної партії» Маркс прожив ще 35, а Енгельс – 47 років. Їхня творчість, матеріалізована в книгах і статтях, зайняла своє місце в інтелектуальній скарбниці людства. Але обидва мислителі не знайшли часу, щоб роз'яснити головну загадку «Маніфесту» – специфіку, механізм, характер переростання приватної власності, на якій ґрунтувалася вся попередня історія людства, у власність колективну, суспільну, загальнонародну. Ніколи прямо не відмовляючись від висунутих у «Маніфесті» революційних прогнозів, вони зосередилися на дослідженні сучасного їм суспільства, яке називали буржуазним. Власне, «Капітал» містив у собі фундаментальний постулат, який спростовував революційне нетерпіння «Маніфесту»: «суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами»¹. Тобто розвиток суспільства розглядався як природноісторичний процес.

В уявленні основоположників марксизму знищення приватної власності не означало суто автоматичного запровадження комунізму. Мусив бути перехідний етап, коли вся власність на засоби

¹ Там само. – Т. 23. – С. 12.

виробництва переходила до держави. Мова йшла про державу диктатури пролетаріату. Однак Ф. Енгельс у праці «Анти-Дюринг» показав, що він не уявляє собі специфіки цього перехідного періоду. У питанні про суть комуністичних перетворень він обмежувався словесною еквілібристикою: «Пролетаріат бере державну владу і перетворює засоби виробництва насамперед у державну власність. Але тим самим він знищує самого себе як пролетаріат, тим самим він знищує всі класові відмінності і класові протилежності, а разом з тим і державу як державу». Якщо цього не досить, то можна продовжити цитування: «Перший акт, в якому держава виступає дійсно як представник усього суспільства, – є в той самий час останнім самостійним актом її як держави. Втручання державної влади в суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим, і само по собі засинає»¹.

Виникає низка запитань без відповіді. Хіба націоналізація засобів виробництва, які належать буржуазії, перетворює їх на власність нації? Хіба усупільнення цих засобів означає їх перехід у руки суспільства? Адже нація і суспільство позбавлені «рук». І, нарешті, яким реальним змістом наповнювався вираз «державна диктатура пролетаріату», що фігурував у «Маніфесті Комуністичної партії»?

Оперувати експропрійованою власністю від імені нації або суспільства мусить організація. Такою організацією може бути держава, церква, партія, клан, тобто все те, що має структурну форму з внутрішньою ієрархією. Але тоді виникає запитання: чим обертається в дійсності «експропріація експропріаторів», до якої закликали автори «Маніфесту Комуністичної партії»?

Відносини власності кодифікуються відповідно до того, як вони формуються в суспільстві. Еволюція форм власності в часі і просторі постійно перебуває в полі зору правознавчої науки. Однак взаємозв'язок категорії власності з еволюцією самого суспільства – це вже поле досліджень істориків.

Історик дивиться на трансформацію форм власності з пташиного лету і мусить мислити категоріями цивілізаційного масшта-

¹ Там само. – Т. 20. – С. 275.

бу. Для нього державна форма власності – лише епізод в історії суспільних відносин. На першому плані в нього – дві всезагальні форми володіння, користування і розпорядження засобами виробництва та природними ресурсами – колективна і приватна. За цих умов державна власність зникає як самостійна категорія, перетворюючись в «сухому залишку» на власність організації, якою є кожна держава. А власність будь-якої організації є власністю тих, хто має до неї реальний доступ.

Власність багатоліка тільки тому, що проявляється трьома різними функціями (володіння, користування та розпорядження) у двох різних середовищах (суспільство і держава). Проте багатолікість її зводиться до двох первинних форм – колективної і приватної. Ніхто не сумнівається, що акціонерне товариство є різновидом приватної власності, оскільки існує контрольний пакет акцій. Проте не поділена на паї власність членів ізраїльського кібуцу теж є приватною, тому що члени іншого кібуцу претендувати на неї не можуть. Так само державна власність зберігає свою приватність, тому що інші держави не мають до неї будь-якого стосунку.

Історія знає тільки один різновид колективної власності. Це – власність ізольованих первинних колективів на територію, з якої вони брали природні ресурси для прожиття. З народженням цивілізації колективна власність поступилася місцем приватній. Економічна категорія власності у вигляді приватної власності утворила той фундамент, на якому постали спочатку суспільство, а потім держава. У глобалізованому світі повернення до колективної власності можливе тільки у формі власності всього людства і кожної окремо взятої людини на все, що існує. Поки є держави і кордони між ними, поки людство розрізняє категорії «свій-чужий» за расовими, національними, соціальними, конфесійними та іншими ознаками, поки відтворення людства відбувається за законами тваринного світу, власність здатна існувати тільки у приватній формі. Про комунізм в такому разі не варто мріяти, бо він обернеться пеклом.

Як показав радянський досвід, утілюваний силовими засобами комунізм став абсолютним запереченням прекраснодушних мрій молодих авторів «Маніфесту Комуністичної партії».

Комуністичні перетворення, здійснювані державою «диктатури пролетаріату», не знищували приватну власність, а передавали її в руки цієї держави. Внаслідок цього така держава не «засинала», як прогнозував Ф. Енгельс, а ставала всемогутньою.

Упродовж п'яти років В. Ленін робив спроби втілити в життя у завойованій більшовиками країні доктрину, яка була сформульована К. Марксом і Ф. Енгельсом у «Маніфесті». Слід встановити, з яким теоретичним багажем вождь більшовиків прибув у квітні 1917 р. в революційний Петроград. Для цього доведеться використовувати й деякі праці Леніна радянського періоду, але тільки ті, де він посилався на ретроспективу. Щоб знайти спільні й відмінні риси марксизму і ленінізму, потрібний саме такий підхід до теми. Залишаючись на позиціях радянської історіографії, яка об'єднувала марксизм і ленінізм в одне ціле, неможливо об'єктивно оцінити ту форму комунізму, яка народилася в СРСР.

Почати слід з того, що марксизм і ленінізм мають неоднакову тематичну наповненість. Термін «марксизм» існує у двох значеннях: як метод пізнання об'єктивної реальності і як доктрина в арсеналі політиків. У своєму першому значенні він зберігає актуальність, але друге вже належить історії після провалу комуністичного експерименту. Власне, дорікати Марксу і Енгельсу можна тільки за дітище їхньої молодості – «Маніфест Комуністичної партії». Коли вони надрукували цю брошуру, вона почала жити самостійним життям. Уплив її на долю людства виявився аж надто вагомим, але це не їхня заслуга або провина. Ніхто не звинуватить родоначальників марксизму у спробах втілити в життя заклики «Маніфесту». Вони обидва зосередилися на вивченні суспільства, в якому жили, і спокійно поставилися до своїх послідовників, коли останні не побажали бути комуністами й оголосили себе соціал-демократами. Відданість комуністичній доктрині ставала у Маркса і Енгельса все більш невизначеною, хоч у них не вистачило духу цілком відмовитися від «Маніфесту».

Смислове наповнення ленінізму цілком укладалося в перелік тактичних заходів, пов'язаних з реалізацією комуністичної доктрини в умовах революційної Росії. Незважаючи на те, що доктрина була придатною, як стверджувалося в «Маніфесті», тільки для

високорозвинутих в індустріальному відношенні країн, де пролетаріат становив абсолютну більшість населення, її взяли за взірця якраз у переважно відсталих, селянських за складом країнах. Подібно досвідченому капітану вітрильника, який уміє просуватися проти вітру, Ленін спромігся за лічені роки побудувати фундамент комуністичного ладу в країні, населення якої, у тому числі й робітники переважно селянського походження, знало ціну приватній власності. **Набір методів і засобів, здатних у комплексі комунізувати основну частину населення, яка ще не була пролетаризована об'єктивним розвитком капіталізму, якраз і становить суть ленінізму.** Після провалу комуністичного експерименту ідеї «Маніфесту» разом з набором рекомендацій щодо їх втілення в життя були викинуті на звалище історії. Сам родоначальник ленінізму у продиктованій ним передсмертній статті визнав за необхідне шукати інші шляхи до «світлого майбутнього», і навіть заявив таке: «Ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм»¹.

Коли російські марксисты об'єдналися в нелегальну партію, вони назвали себе соціал-демократами, маючи перед очима західноєвропейський досвід. Однак уже в 1903 р. на з'їзді, який проголосив утворення Російської соціал-демократичної робітничої партії, між ними відбувся розкол: одні пішли за Леніним, інші – за Мартовим. Л. Мартов (Ю. Цедербаум) разом з Леніним у 1895 р. створював Петербурзький союз боротьби за визволення робітничого класу й організував у 1900 р. газету «Искра». Прибічники Леніна закликали робітників до комуністичної революції, а прибічники Мартова віддавали перевагу соціальним реформам за зразком здійснюваних у Європі. Обидві фракції залишалися за назвою соціал-демократами і навіть знаходилися довгий час в одній партії.

Термін «ленінізм» народився в ідеологічних суперечках між прибічниками Леніна і Мартова. Першим його вжив Л. Мартов у брошурі «Боротьба зі “станом облоги” в Російській соціал-демократичній робітничій партії», яка вийшла друком у Женеві в 1904 р. Автор бажав підкреслити лише те, що Ленін не був

¹ Ленін В. І. Останні листи і статті. – К., 1989. – С. 37.

справжнім марксистом. У радянську добу термін набув суто позитивного значення в працях Г. Зінов'єва і особливо Й. Сталіна. У кінцевому підсумку все, що зробив Ленін, було оголошене реалізацією марксистських ідей.

Історики знаходять два свідчення у творчій спадщині В. Леніна, які показують еволюцію його поглядів на суть комуністичної доктрини. Перше з них сформульоване до більшовицького перевороту 1917 р.: «Наукова різниця між соціалізмом і комунізмом ясна. Те, що звичайно називають соціалізмом, Маркс назвав “першою” або нижчою фазою комуністичного суспільства. Оскільки *спільною* власністю стають засоби виробництва, остільки слово “комунізм” і тут можна застосувати, коли не забувати, що це *не* повний комунізм»¹. Бачимо, що Ленін під комунізмом розумів двофазний соціально-економічний лад, який соціал-демократи включили до свого теоретичного арсеналу після появи Марксової «Критики Готської програми». Таке розуміння доктрини виявилось зручним для планів Леніна. Ставало можливим закликати населення будувати комунізм під виглядом соціалізму. Викликані комуністичним будівництвом «тимчасові труднощі» списувалися на перехідний період. Термін «комунізм» намертво пов'язувався з недалеким «світлим майбутнім», заради якого варто було ці труднощі перетерпіти.

Друге свідчення еволюції поглядів В. Леніна на комуністичну доктрину – це вимушена зміна точки зору на соціалізм внаслідок п'ятирічного досвіду комуністичного будівництва, який змусив Леніна у непрямій формі відмовитися від усталеної візії «світлого майбутнього». Ревізія комуністичної доктрини відбулася шляхом висунення концепту «кооперативного соціалізму»².

Останню волю вождя наступники і спадкоємці перекрутили й забалакали його ж власними твердженнями попередніх років. Одне з них стосувалося відмінності між поняттями соціалізму і комунізму – цілком в рамках комуністичної доктрини. У доповіді про перегляд програми і зміну назви партії більшовиків Ленін не

¹ Ленін В. І. Повне зібр. тв. – Т. 33. – С. 93–94.

² Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К. 1996. – С. 299–319.

залишав жодних сумнівів щодо того, як соціалізм переростатиме в комунізм: «Починаючи соціалістичні перетворення, ми повинні ясно поставити перед собою мету, до якої ці перетворення, кінець кінцем, спрямовані, а саме мету створення комуністичного суспільства, що не обмежується тільки експропріацією фабрик, заводів, землі і засобів виробництва, що не обмежується тільки суворим обліком і контролем за виробництвом і розподілом продуктів, але йде далі до здійснення принципу: від кожного по здібностям, кожному по потребах»¹.

Чи мав часову визначеність вираз «кінець кінцем»? Леніну було важливо запевнити всіх, що до «світлого майбутнього» доживуть молодше і середнє покоління будівників комунізму. Тому в промові на Червоній площі 1 травня 1919 р. він заявив: «Більшість присутніх..., що не переступили 30–35-річного віку, побачать розквіт комунізму, до якого нам поки що далеко»². Вожді партії передавали один одному започатковану Леніним естафету таких запевнень, щоб усі покоління радянських людей мали перед собою перспективу «світлого майбутнього».

У промові на I Всеросійському з'їзді рад народного господарства, виголошеній 26 травня 1918 р., В. Ленін перелічив той теоретичний багаж, з яким починав комуністичне будівництво, і зробив знаменне визнання: «Все, що ми знали, що нам точно вказували найкращі знавці капіталістичного суспільства, найбільші уми, які передбачали розвиток його, це те, що перетворення повинно історично неминуче статися по такій-то основній лінії, що приватна власність на засоби виробництва засуджена історією, що вона зазнає краху, що експлуататори неминуче будуть експропрійовані. Це було встановлено з науковою точністю... Це ми знали, коли брали владу для того, щоб приступити до соціалістичної реорганізації, але ні форм перетворення, ні темпу швидкості розвитку конкретної реорганізації ми знати не могли. Тільки колективний досвід, тільки досвід мільйонів може дати у цьому відношенні вирішальні вказівки»³.

¹ Ленін В. І. Повн. збір. творів. – Т. 36. – С. 42.

² Там само. – Т. 38. – С. 325.

³ Там само. – Т. 36. – С. 357–358.

Будучи досвідченим політиком, Ленін знав, з чим треба виступати перед масами і що залишати при собі. Врахування «досвіду мільйонів» він резервував за собою, як і «вирішальні вказівки». Але варто звернути увагу не тільки на суперечливість між формою і змістом тверджень у процитованих рядках з промови вождя більшовиків, але й на висловлену в ній тезу: марксизм не мав чітко окресленої стратегії комуністичного будівництва.

Можна повторювати цю тезу незліченну кількість разів. Це не додасть їй переконливості, якщо не зрозуміти, що першим її висловив саме Ленін. Якщо цього не досить, щоб відчуті різницю між марксизмом і ленінізмом, то варто звернутися до ще одного визначення – безумовно щирого, тому що воно містилося в одній з передсмертних статей вождя. В останньому фрагменті статті «Про нашу революцію», продиктованому 17 січня 1923 р., були такі рядки: «Пригадується, Наполеон писав: “Спочатку треба вв’язатися в серйозний бій, а там уже видно буде”. Ось ми і вв’язалися спочатку в жовтні 1917 року в серйозний бій, а там уже побачили такі деталі розвитку (з точки зору світової історії це, безсумнівно, деталі), як Брестський мир або неп і т. п.»¹

З «деталлями розвитку» Ленін справлявся блискуче. Історія Росії і пов’язана з нею історія України могли б скластися зовсім по-іншому, якби він піддався настроям переважної більшості більшовицького керівництва і не уклав Брестського миру в 1918 р. Так само несподіваний поворот до непу, який керівники КП(б)У сприйняли відверто вороже, став рятівним для радянської влади, що вже стояла на краю загибелі. Навіть курс на коренізацію, до якого Ленін був причетний вже не особисто, а тільки як теоретик з національного питання, виявився одним з таких поворотів у тактиці більшовиків, який зробив можливим комуністичне будівництво в багатонаціональній країні.

Хто мав будувати комунізм? Тут В. Ленін цілком залишався на позиції К. Маркса і Ф. Енгельса: держава диктатури пролетаріату. У написаній у серпні–вересні 1917 р. праці «Держава і революція» він заявляв: «До того часу, поки настане “вища” фаза кому-

¹ Там само. – Т. 45. – С. 362.

нізму, соціалісти вимагають найсуворішого контролю з боку суспільства і з боку держави над мірою праці і мірою споживання, та тільки контроль цей повинен початися з експропріації капіталістів, з контролю робітників за капіталістами і проводитись не державою чиновників, а державою озброєних робітників»¹.

Коли ж більшовики повалили Тимчасовий уряд і розігнали Установчі збори, Ленін поставив чергове завдання: розробити нову програму партії. Розгорнуте завдання було сформульоване на першому після взяття влади партійному з'їзді у березні 1918 р. VII з'їзд перейменував партію з соціал-демократичної на комуністичну і заявив у зв'язку з цим про необхідність відповідних змін у програмних засадах партійної діяльності. Показово, що Ленін украй негативно оцінив поправку до резолюції про розробку нової програми, яку вніс визнаний теоретик партії М. Бухарін. У поправці йшлося про внесення в програму характеристики повного комунізму, коли держава, висловлюючись словами Ф. Енгельса, «засинає». «Ми зараз стоїмо безумовно за державу, – зауважив Ленін, – а дати характеристику соціалізму в розгорнутому вигляді, де не буде держави, нічого тут не вгадаєш, крім того, що тоді буде здійснений принцип – від кожного по здібностям, кожному по потребах»². Місяцем пізніше в полеміці з тим же Бухарініним на засіданні ВЦВК він не менш чітко визначив головне для більшовиків завдання: «створювати державу комуни»³.

Держава-комуна, привид якої уперше з'явився у «Квітневих тезах» В. Леніна 1917 р., держава комуни, держава озброєних робітників – так характеризував Ленін ту палицю в своїх руках, яка повинна була допомогти йому перебудувати країну на засадах «Маніфесту Комуністичної партії». Реалізовувати комуністичну доктрину вождь більшовиків збирався перевіреним способом – «революцією згори». Російські царі насаджували капіталізм з метою модернізації країни, і він сподівався так само успішно насадити комунізм. Проте комуністична «революція згори» принципово відрізнялася від капіталістичної. Капіталізм був реальним

¹ Там само. – Т. 33. – С. 92–93.

² Там само. – Т. 36. – С. 62.

³ Там само. – С. 248.

соціально-економічним ладом, давно визрілим у країнах, які завдяки йому ставали сильнішими, в тому числі у військовому відношенні. Комунізм був утопією, що народилася в головах людей, які бажали наблизити людство до «світлого майбутнього».

Уже на посаді глави радянського уряду В. Ленін підкреслював на засіданні «більшовицького парламенту» – ВЦВК в грудні 1917 р.: «Держава, це – установа для примусу. Раніше це було насильство над усім народом купки багатіїв. А ми хочемо перетворити державу в установу для примушування чинити волю народу. Ми хочемо організувати насилля в ім'я інтересів трудящих»¹. Через два тижні після того, як газета «Правда» надрукувала ці слова, голова Раднаркому заснував Всеросійську надзвичайну комісію (ВЧК).

Наступні два з половиною роки показали, що дійсністю стала розв'язана більшовицькими вождями громадянська війна, в якій гинули вже не окремі особи, а соціальні верстви. Факт особистої причетності і причетності своїх колег до розв'язування винищувальної війни в суспільстві М. Бухарін підтверджував з готовністю і навіть з ентузіазмом. Свою книгу «Економіка перехідного періоду», що вийшла в світ у травні 1920 р., він починав з такого славослів'я комунізму: «Той, хто уявляв собі революцію пролетаріату як мирний перехід влади з одних рук до інших, а переворот у виробничих відносинах як зміну у верхівках організаційних апаратів; той, хто *так* малював собі класичний тип революційного пролетаріату, з жахом відсахнеться від всесвітньої трагедії, яку переживає людство. Він не в змозі буде побачити в диму згарищ і гуркоті громадянської війни урочисті й величаві обриси майбутнього суспільства»².

Держава озброєних робітників повинна була служити інструментом комуністичного будівництва. Хто стояв за такою державою, тримаючи в руках всі важелі управління? Що являло собою словосполучення «диктатура пролетаріату», так необережно сформульоване родоначальниками марксизму в «Маніфесті Комуністичної партії»?

¹ Там само. – Т. 35. – С. 106.

² Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989. – С. 94.

Озброєні робітники – це ще не організація. Організацією може бути тільки структурована сукупність людей. В. Ленін називав робітничий клас «класом у собі», який у власному середовищі може виробити тільки тред-юніоністську свідомість. Перетворити робітників у «клас для себе», тобто переключити його увагу з вимог про підвищення заробітної плати або поліпшення умов праці на здобуття політичної влади з наступною експропріацією експропріаторів могла, як він запевняв, тільки організація революціонерів, керована різночинною інтелігенцією. Тільки вона, на його думку, могла засвоїти марксизм і проникнутися ідеями «Маніфесту Комуністичної партії». Але такого поділу пролетарів на «клас у собі» і «клас для себе» в «Маніфесті» не існувало. Ленінський погляд на організацію революціонерів та її значення в робітничому русі ґрунтувався на ідеях російських народників.

Пролетарським авангардом Ленін називав тільки свою власну партію, не визнаючи такої ролі навіть за своїми однопартійцями-меншовіками. Він визнавав їх марксистами, але вважав опортуністами, що відреклися, як і західноєвропейські соціал-демократи, від ідей «Маніфесту».

Отже, «державою озброєних робітників» повинна була керувати більшовицька партія. Хто мав керувати партією, а через партію – цією державою? Відповідь Леніна була однозначною: вожді. На відміну від усіх існуючих тоді партій, в основу побудови партії більшовиків покладался принцип «демократичного централізму». У цьому словосполученні не було ані крихти демократії в усталеному значенні терміна – таке значення відкидалося як «буржуазна демократія». Партійна маса мусила беззастережно коритися своїм вождям. Ленін не випадково назвав випестувану ним організацію революціонерів «партією нового типу». Вона справді могла служити інструментом у руках вождів, які готові були розпочати комуністичне будівництво в завойованій ними країні методами терору і пропаганди.

Залишається розглянути заключний пункт у питанні про те, яким чином В. Ленін уважав за можливе втілювати в життя явно утопічну за задумом комуністичну доктрину. Мова йде про місце і роль рад у державі-комуні. Навколо цього питання у світовій

історіографії нагромадилося багато зовні переконливих, але насправді помилкових постулатів.

Книгу В. Леніна «Держава і революція» дослідники вважають такою, що виходила з ряду всіх його попередніх і наступних праць, тому що в ній на першому плані перебувала марксистська ідея відмирання держави. Однак у цій книзі бездержавний період пов'язувався не з комунізмом як таким, а з його пропагандистською подобою – суспільством з молочними ріками і кисільними берегами. Всупереч М. Бухаріну, Ленін не мав наміру розписувати в програмі РКП(б) другу фазу комунізму за відсутністю об'єктивних даних. У центрі його уваги знаходилася все-таки «держава озброєних робітників». Режим безпосередньої пролетарської демократії, який висувався в цій книзі на противагу «буржуазній демократії» і парламентській республіці, ототожнювався з державою робітників, іншими словами – з диктатурою пролетаріату, а насправді – зі встановленням всевладдя більшовицьких вождів.

Щоб виявити місце і роль рад у тій системі влади, яку В. Ленін нав'язував Росії, треба звернути особливу увагу на його статтю «Наші завдання і ради робітничих депутатів». Вона була написана в середині листопада 1905 р., тобто після царського маніфесту 17 жовтня. Як завжди при аналізі ленінських документів, треба зважати на те, що вождь бажав сказати *urbi et orbis*, і що саме він вважав за потрібне тримати при собі.

У цій статті натрапляємо на дві дивні тези. По-перше, Ленін не бачив доцільності в тому, щоб Рада (мається на увазі Петербурзька рада робітничих депутатів) «примикала цілком до однієї якої-небудь партії»¹. По-друге, він вважав «недоцільним вимагати від Ради робітничих депутатів прийняття соціал-демократичної програми і вступу до Російської соціал-демократичної робітничої партії». І найголовніше: Ленін радив розглядати Раду робітничих депутатів як зародок тимчасового революційного уряду всієї Росії або вважав, що вона (Рада) повинна (що те саме, лише в іншій формі) створити тимчасовий революційний уряд².

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 12. – С. 56.

² Там само. – С. 57.

Не сумніваючись у постійній націленості Леніна на завоювання політичної влади, важко собі уявити, що він мав намір відсторонити свою партію від Ради, готової стати тимчасовим революційним урядом. Щоб зрозуміти підтекст статті, треба аналізувати разом з нею й дії вождя в наступні роки. Найлегше – з визначенням революційного уряду як тимчасового. У першій програмі РСДРП висувалося гасло Установчих зборів як інституту, покликаного дати революційній країні конституцію і постійний уряд. Створені у березні і листопаді 1917 р. російські уряди офіційно вважалися тимчасовими.

Проекція дій В. Леніна в 1917–1920 рр. на 1905 рік дає підстави стверджувати, що вже під час першої російської революції вождь більшовиків розглядав ради як уряд, нерозривно поєднаний з диктатурою його власної партії. Яким чином досягалася та потрібна нерозривність?

З одного боку, вимагалася організаційно відділити ради від партії, і ця вимога представлена в розглядуваній статті. З іншого боку, треба було забезпечити цілковитий і безроздільний контроль за революційним урядом рад з боку більшовицької партії. Це означало, що більшовики повинні були витіснити з рад конкуруючі партії і наповнити їх членами власної партії та співчуваючими їм безпартійними депутатами. Внаслідок цього **партія більшовиків почала існувати в двох різних формах: по-перше, як політична партія, що здійснює під прикриттям диктатури пролетаріату свою власну диктатуру (а насправді, зважаючи на принцип «демократичного централізму», – диктатуру вождів більшовизму); по-друге, як ради, що мають вагомі управлінські функції, але позбавлені політичного значення.** Це було справді геніальне рішення, завдяки якому створювалася міцна влада, пов'язана з народною масою й одночасно – цілком незалежна від народу. Потрібна була лише тверда переконаність у тому, що партія більшовиків спроможна витіснити з рад інші партії і перетворити їх на додаткову форму свого існування.

Чи варто детально обґрунтовувати тезу про цілковиту переконаність В. Леніна у можливості такого перетворення? **Ради були народними організаціями в країні з максимально високим**

соціальним протистоянням. Народившись у ситуації гострої класової боротьби, вони не шукали класового миру. А більшовики були єдиною з соціалістичних партій Росії, яка стояла на екстремістській платформі «Маніфесту Комуністичної партії». Ситуативні і доктринальні екстремісти повинні були знайти один одного.

Ленінський комуністичний штурм

За 1918–1920 рр. в радянських республіках, створених на переважній більшості території колишньої Російської імперії, була здійснена націоналізація промисловості, транспорту та банкової справи, внаслідок чого утворився державний сектор, який охопив «командні висоти» економіки. Соціально-економічні перетворення, які спричинили жорстоку громадянську війну, здійснювалися під гаслами комуністичного штурму. Радянські пропагандисти запевняли всіх, кому було присвоєне почесне звання «трудящих», що вони незабаром побачать сяючі вершини комунізму. «В чому полягає комунізм? – запитував В. Ленін на Всеросійській нараді політпрацівників народної освіти у листопаді 1920 р. – Для нас він уже перестав бути програмою, теорією і завданням, для нас це справа сьогоднішнього фактичного будівництва»¹.

Утворенням державного сектору вожді більшовиків фактично зобов'язувалися забезпечувати працюючих у ньому всім необхідним. Йшлося про прямий, тобто без опосередкування товарно-грошовими відносинами, розподіл матеріальних благ. Утворена при Наркомфіні РСФРР комісія на чолі зі С. Струмиліним у грудні 1920 р. підготувала проект урядового декрету «Про трудову одиницю обліку в державному господарстві РСФРР». Передбачалося замінити гроші, які втратили всяку цінність внаслідок інфляції, так званими «тредами» (скорочено від рос.: «трудова единица»). Інша комісія підготувала декрет про скасування грошових податків. Вивчаючи представлений проект,

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 41. – С. 388.

В. Ленін схвалив його і зауважив, що перехід від грошей до безгрошового продуктообміну є незаперечним¹.

Наприкінці грудня 1920 р. було прийнято низку декретів, які в радянській історіографії називалися «так званими “комуністичними”». Зайве доводити, що вони були інтегральним елементом ленінського комуністичного штурму. Зокрема, 27 грудня Ленін підписав постанову Ради народних комісарів «Про скасування грошових розрахунків за користування поштою, телеграфом і радіотелефоном» та урядовий декрет «Про скасування плати за всякого роду паливо, надане державним підприємствам та установам, а рівною мірою зайнятим у них робітникам та службовцям»². Були прийняті також декрети про скасування платні за житло, користування водопроводом, каналізацією, газом, електрикою. Починаючи з січня 1921 р. запроваджувалося безкоштовне перевезення по залізницях вантажів і робітників та службовців, які їхали на роботу, у відпустку або з державної потреби.

Утворений у місті державний сектор вимагав відповідного одержавлення продуктивних сил на селі. Програма РКП(б) 1919 р. ставила завдання об'єднати селян у комуні і радянські господарства (радгоспи). Реалізуючи її, більшовики домоглися лише одного результату – алергічної реакції селян на сам термін «комуна». 30 червня 1919 р. ВЦВК спеціальним розпорядженням змінив назву «споживча комуна» на іншу – «споживче товариство». В основі цього незвичайного кроку корінилося бажання розвіяти ворожість, перенесену селянами з сільськогосподарської комуні на зовсім іншу організацію – первинний осередок споживспілки. Особливо гостро на спроби комунізації сільського господарства прореагували українські селяни. Влітку 1919 р. вони відмовили радянській владі у підтримці, й Україна була окупована білогвардійськими військами.

Не маючи змоги включити сільськогосподарське виробництво в систему командної економіки, радянська влада запровадила продовольчу розверстку на вже вироблену селянами

¹ Там само. – Т. 52. – С. 22.

² Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 9. – Июнь 1920 – январь 1921 г. – М., 1978. – С. 535.

продукцію. 21 листопада 1918 р. РНК РСФРР прийняв декрет «Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання і домашнього господарства». Він накладав на державу в особі Наркомпроду обов'язки щодо заготівлі й розподілу серед населення всього того, що воно раніше могло придбати через торгівлю. Держава мусила, своєю чергою, добувати все те, що вона давала міському населенню, шляхом відчуження селянської продукції. 11 січня 1919 р. з'явився декрет про хлібну і фуражну розверстку. В Україні комуністичний розподіл і продроверстка, на якій він базувався, були запроваджені одним декретом ВЦВК «Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства» від 12 квітня 1919 р.

Розверстка 1919 р. зірвалася. У селах вистачало як зброї, так і людей, які досконало володіли нею. До захоплення України білогвардійцями вдалося зібрати, як свідчив нарком продовольства УСРР О. Шліхтер, не більше 8 млн. пуд. хліба, хоч сукупний обсяг розверстки дорівнював 140 млн пуд. Приблизно половину зібраного становило зерно, вивезене з поміщицьких маєтків¹.

На 1920-й рік розверстка по УСРР встановлювалася в обсязі 160 млн пуд. зерна. Крім зерна, селяни повинні були віддавати державі велику кількість м'ясо-молочної продукції і картоплі. За непоставку передбачалося різне покарання: подвійне обкладання, ревізиція корів, арешт боржників. Щоб заручитися підтримкою на місцях, уряд Х. Раковського створив *комітети незаможних селян* (комнезами, КНС), які склалися з бідняків, вдячних партії більшовиків за надані їм майно і землю. У квітні 1920 р. комнезами були наділені владними функціями, відібраними у сільських рад.

Як виявилось, продроверстка все більше підточувала економічні підвалини радянської влади. Коли селяни пересвідчувалися, що держава забирає собі геть усе, що можна було продати на ринку, вони втрачали інтерес до праці. Посівні площі, особливо під технічні культури, різко скорочувалися. Одержана селянами після ліквідації поміщицьких маєтків земля залишалася незасіяною. Від

¹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919–1928). – К., 1996. – С. 111.

регресу продуктивних сил у сільському господарстві страждали як міські споживачі, так і селяни: прагнучи нагодувати армію і робітничий клас, держава реквізувала запаси, якими останні мали харчуватися до нового врожаю.

Вожді більшовиків усвідомлювали економічну і політичну небезпеку систематичних реквізицій. У доповідній записці в ЦК РКП(б) Л. Троцький у лютому 1920 р. запропонував замінити розверстку прибутково-прогресивним натуральним податком, щоб стимулювати селян розширювати своє виробництво. «Сучасна політика зрівняльної реквізиції за продовольчими нормами, кругової поруки під час зсипки і зрівняльного розподілу продуктів промисловості, – писав він, – спрямована на зниження землеробства, на розпилення промислового пролетаріату і загрожує остаточно підірвати господарське життя країни»¹. В. Ленін, як і Троцький, усвідомлював економічну і політичну небезпеку постійних реквізицій, але не бачив іншого шляху для побудови комуністичної економіки. На VIII Всеросійському з'їзді рад він висловив надію на те, що продрозверстка 1921 року дасть державі не менше 300 млн пуд. хліба, і при цьому зауважив: «Без такого фонду неможливо відбудувати промисловість країни, неможливо навіть підходити до великих завдань електрифікації Росії»². Щоб попередити катастрофічне скорочення посівних площ в умовах триваючої продрозверстки, російський уряд на доручення Леніна розробив законопроект «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» і 14 грудня 1920 р. представив його у ВЦВК для внесення на VIII з'їзді рад. У внесеному документі проголошувалося: «Покладаючи на всі органи радянської влади обов'язок посилення всебічної допомоги селянському землеробству, робітничо-селянська влада оголошує в той же час правильне провадження землеробського господарства великим державним обов'язком селянського населення... і вимагає від усіх землеробів повного засіву полів за завданням держави і правильного їхнього обробітку за прикладом кращих, найбільш старанних господарів середняків та бідняків»³.

¹ Троцький Л. Д. К истории русской революции. – М., 1990. – С. 196.

² Ленін В. І. Повне збір. тв. – Т. 42. – С. 142.

³ Восьмой Всероссийский съезд Советов 22–29 декабря 1920 года. Стенографический отчет. – М., 1921. – С. 267.

Отже, селянська праця ставала примусовою, оскільки розверстка продукції доповнювалася розверсткою засіву й обробітку землі. Якщо перша розверстка являла собою реквізицію продуктів селянської праці, то цю нову розверстку треба було називати відчуженням робочої сили. Залишаючи селянам інші засоби виробництва, держава мала намір реквізувати головний з них – їхню робочу силу.

23 грудня VIII з'їзд рад затвердив законопроект про запровадження розверстки засіву й обробітку землі. Важко сказати, чи замислювалися делегати над тим, що доведеними до кожного селянського двору державними «уроками» на посів вони повертали селянина у становище, яке існувало до селянської реформи 19 лютого 1861 р. Пріоритет юридичних законів над об'єктивними законами ринкової економіки, на якому ґрунтувалася вся політична лінія партії більшовиків, підштовхував суспільство не до комунізму як «світлого майбутнього всього людства», а до кріпосництва.

Селяни, однак, не збиралися миритися з владою, яка прирікала їх на кріпацьку працю. Більшовики, які виявилися переможцями у громадянській війні завдяки селянській підтримці, на переламі 1920–1921 рр. опинилися перед загрозою війни з усім селянством. Особливо бурхливо протестували проти продрозверстки і заборони ринкової економіки українські селяни. В Україні розгортався повстанський рух, який більшовики називали «куркульським бандитизмом». 6 грудня 1920 р. В. Ленін підписав постанову Ради праці і оборони про надзвичайні заходи щодо придушення в Україні селянських повстань¹. У документі підкреслювалося, що «очищення України від бандитизму є питанням життя або смерті для радянської України і питанням надзвичайної ваги для всієї радянської Федерації та її міжнародного становища»².

Однак повстанський рух, як і попередня громадянська війна, був лише одним з неминучих наслідків ленінського комуністичного штурму. Не менш грізним для держави-комуни ставав

¹ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 9. – С. 534–535.

² Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. – Харків, 1971. – С. 37.

господарський колапс, викликаний ліквідацією ринкової економіки, яка лише одна була здатна забезпечити природну мотивацію до праці. Параліч охоплював галузь за галуззю, внаслідок чого всі державні структури, не виключаючи й 5-мільйонної Червоної армії, ставали недієздатними. Попри величезну перевагу в ресурсах радянська Росія програла війну з маленькою Польщею, і не в останню чергу через те, що свіжі підкріплення не могли своєчасно потрапити в потрібне місце через параліч залізниць.

Уперше після VIII з'їзду рад Ленін порушив питання про взаємовідносини з селянством у виступі на конференції робітників-металістів у Москві 4 лютого 1921 р. Протокольний запис його промови містив у собі тільки загальні заклики: давайте переглянемо відносини з селянством, ми не проти перегляду цих відносин¹. Однак у резолюції по його доповіді робітничка конференція висунула вимогу замінити продрозверстку натуральним податком². Не можна сумніватися в тому, що сам доповідач, як це було заведено, ретельно відредагував резолюцію. Леніну було потрібно, щоб ключова теза була оголошена від імені робітничої конференції. А на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 8 лютого з-під пера Леніна вийшов документ, пізніше (у 1930 р.) опублікований під назвою «Попередній, чорновий начерк тез відносно селянства». Це був перший партійний документ, який започатковував нову економічну політику. В ньому пропонувалося задовольнити бажання селян про заміну розверстки хлібним податком, зменшити розмір податку в порівнянні з торішньою розверсткою і дозволити використання селянами лишків після сплати податку у місцевому господарському обороті³.

Припиняючи комуністичний штурм, В. Ленін накинув на попередній трирічний період радянської історії (1918–1920 рр.) словесну маскувальну сітку – **воєнний комунізм**. Цей неологізм мусив запевняти всіх і кожного, що, мовляв, ніхто й не збирався втілювати в життя програму РКП(б) 1919 р. в ці перші роки

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 42. – С. 297–299.

² История Коммунистической партии Советского Союза. – Т. 4. – Кн. 1. – М., 1970. – С. 49.

³ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 42. – С. 320.

радянської влади. Те, що втілювалося, було нібито не спробою побудови комунізму, а нав'язаною партії зовнішніми обставинами системою тимчасових заходів надзвичайного характеру. В радянських енциклопедіях термін «воєнний комунізм» розшифровувався таким чином: система тимчасових, надзвичайних, викликаних громадянською війною та воєнною інтервенцією заходів, які в сумі визначили своєрідність економічної політики радянської влади 1918–1920 рр. Текстуальна тотожність визначень у різних енциклопедіях засвідчувала наявність затвердженої формули, яку нікому не дозволялося переглядати.

Першовитоки терміна «воєнний комунізм» знаходимо у плані промови про заміну продрозверстки податком, який Ленін підготував для свого виступу в березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б): «Надто поспішний, прямолінійний, непідготовлений “комунізм” наш викликався *війною* і неможливістю ні дістати товари, ні пустити фабрики»¹. Одночасно із зародком терміна, тобто взятим у лапки словом «комунізм», виникла схема пояснення причин попередньої політики більшовиків: нічого не поробиш, змусила війна! Справді, лапки у слові «комунізм» давали подвійну вигоду. По-перше, визнавалося, що комунізм виявився не доктринальним, а нав'язаним обставинами. Отже, тінь від справжнього комунізму відводилася. По-друге, вимушене засудження Комуністичного штурму, який приніс із собою стільки нещастя і трагедій, підмінялося тезою про вимушеність самого штурму умовами війни.

Радянський комунізм у сталінському виконанні

Коли оцінювати нову економічну політику як підготовчий етап до сталінського штурму, то основним змістом цього історичного періоду треба вважати зміцнення створеного В. Леніним політичного режиму. Процес зміцнення мав внутрішній і зовнішній бік. Зовнішній бік полягав у зміцненні позицій режиму в радянському суспільстві й характеризувався знищенням горизонтальних зв'язків між

¹ Там само. – Т. 43. – С. 344.

людьми, вертикалізацією наявних у країні організацій і підпорядкуванням їх компартійно-радянській вертикалі влади, яка функціонувала на засадах «демократичного централізму». Внутрішній бік зміцнення режиму полягав у встановленні «правил гри» між політичними діячами, які ще в ленінські часи узурпували владу в партійних з'їздах і створюваних ними складах Центрального комітету. Це були члени політичного бюро, сформовані як кількісно зменшена копія ЦК. За партійним статусом члени ЦК мали рівні права. Відповідно до цього політичні олігархи в політбюро ЦК теж були рівними між собою. Проте рівність суперечила диктатурі, встановленій партією більшовиків. У ситуації, що склалася, олігархи могли або домовитися між собою і всім складом Центрального комітету про єдині «правила гри», або виявити в своєму колі одноосібного диктатора. Події, як відомо, розвивалися за другим сценарієм.

Наприкінці 20-х років більшовицьке керівництво згуртувалося навколо Й. Сталіна і було готове відновити припинений В. Леніним комуністичний штурм. «Командні висоти» економіки вже знаходилися під його цілковитим контролем, і тепер треба було використати їх, щоб позбавити багатомільйонне селянство приватної власності на засоби виробництва. Олігархи на чолі з генсеком ЦК ВКП(б) менш за все прагнули вести країну до того комунізму, який зображувався пропагандистами як суспільство загального благоденства. Їхньою метою було економічне поневолення селянства з тим, щоб здобути ресурси для створення індустрії, здатної забезпечити Червоній армії сучасні види озброєнь.

Спочатку на Заході, а потім у «перебудовному» Радянському Союзі в характеристиці сталінської епохи почав домінувати термін «сталінізм». Власне, винахідником терміна в його протилежному значенні був Л. Каганович. Цей сталінський сатрап тлумачив сталінізм як теоретичний внесок Й. Сталіна у вчення К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна про комуністичне суспільство як останній і найвищий етап в розвитку людства. За життя Сталіна сам термін у такому розумінні не прижився, але країна вщерть заповнилася чотирма профілями «класиків наукового комунізму» на всіх можливих для нанесення поверхнях.

На Заході термін «сталінізм» був і залишається персоналізованим заміном поняття «комунізм» і символізує собою все, що пов'язане з Радянським Союзом і політичними режимами, нав'язаними ним іншим країнам. Натомість у пострадянських країнах під комунізмом здебільшого розуміють не той реальний лад, у якому перебували колишні радянські люди, а його пропагандистський імідж – суспільство з молочними ріками і кисільними берегами. Тому сталінізм пов'язується в них з масовим терором.

Відмова від ідеологічних цінностей, нав'язаних кільком поколінням радянських людей, на першому етапі відбувалася, як правило (винятки важко знайти навіть серед дисидентів), через протипоставлення «поганого» Сталіна «доброму» Леніну. Однак чим більше вивчаємо коротку ленінську епоху, тим менше відмінностей знаходимо між нею і нескінченно довгою сталінською добою, хоч персональні характеристики Леніна і Сталіна абсолютно різні. Властива радянському політичному режиму колосальна концентрація влади давала можливість вождям проявити ті або інші якості своєї натури навіть у всепланетному масштабі. Тож нема нічого дивного, що термін «сталінізм» закріпився як в історичній пам'яті народів, так і у світовій історіографії.

Однак треба розуміти, що В. Ленін залишався «добрим» тільки тому, що починав реалізацію комуністичної утопії першим. Він комунізував «командні висоти» економіки, однак припинив спроби будівництва комунізму, коли відчув зростаючий опір селянства. Сталін продовжив справу Леніна з точки, на якій той зупинився, догматично дотримуючись цілей, поставлених програмою РКП(б) 1919 р. Як і Ленін, він наразився на колосальний опір селянства, але не зупинився, а протипоставив йому небачені з часів Середньовіччя масові репресії. Кожен на його місці мусив би вдатися до репресій, бо йшлося про нав'язування суспільству утопії, в якій воно не могло жити. В кінцевому підсумку йому **вдалося створити соціально-економічний лад, який був напівутопією**. Колективізоване селянство увійшло в державу-комуну на автономних засадах. Колгоспний лад став частиною комуністичної економіки, але за колгоспниками Сталін змушений був визнати право приватної власності (під іншими, звичайно, термінами) на продукцію, яку

вони виробляли у присадибному і колективному господарствах після сплати належної державі частки у вигляді наперед відомого натурального податку.

Сформульовані положення потрібно обґрунтувати на конкретному матеріалі. А ргіогі можна твердити лише те, що **жодних відмінностей між сталінізмом і ленінізмом не існувало**. Й. Сталін не вніс нічого нового в програму комуністичного будівництва, написану В. Леніним і затверджену як партійна програма VIII з'їздом РКП(б). Однак уроки ленінського штурму 1918–1920 рр. були враховані під час наступу, що розпочався з 1929 р. Сталін обрав іншу тактику просування до мети, позначеної в програмі РКП(б).

Щоб упевнитися в тому, що сталінський штурм відрізнявся від ленінського методами, але не цілями, треба аналізувати його за трьома головними параметрами:

- якою мусила бути державна влада, що здійснювала комуністичне будівництво;
- як наступники В. Леніна уявляли собі комунізм;
- як враховувалася специфіка комуністичного будівництва в багатонаціональній країні.

Спираючись на націоналізовані під час ленінського штурму «командні висоти» і на пролетаризовані верстви селянства, влада повинна була ліквідувати власність селян на засоби виробництва і прирівняти їх за статусом до економічно залежного від держави робітничого класу. Колективізація індивідуальних господарств позбавляла селянство економічної самостійності і ставила сільськогосподарське виробництво під прямий контроль держави. У свою чергу, такий контроль давав державі можливість використовувати ресурси ще сільськогосподарської в основному країни в інтересах прискореної модернізації «командних висот». Підбиваючи підсумки повторного штурму десятима роками пізніше, Й. Сталін цілком справедливо охарактеризував суцільну колективізацію як революційну дію. «Своєрідність цієї революції, – підкреслював він, – полягала в тому, що вона була проведена зверху, з ініціативи державної влади»¹.

¹ История ВКП(б). Краткий курс. – М., 1938. – С. 291.

Сплетені між собою партійна і радянська вертикалі влади мусили працювати як годинниковий механізм, передаючи імпульси, що надходили з верхів, в усю товщу суспільства. Але ж для цього потрібно було, аби «верхи» діяли узгоджено. Тим часом боротьба за владу в політбюро ЦК ВКП(б) довгий час блокувала узгоджені дії. Після того, як генеральний секретар ЦК ВКП(б) добре попрацював над визначенням складу делегатів на XV з'їзд, він зміг заручитися згодою вищого органу партії на виведення з ЦК Л. Троцького і Г. Зінов'єва. 14 грудня 1927 р., тобто за п'ять днів до завершення роботи з'їзду, коли підтримка сталінського керівництва з боку делегатів цілком визначилася, на місця була розіслана телеграфна директива ЦК з вимогою «добитися найближчим часом різкого перелому в хлібозаготівлях»¹. Це була перша директива більшовицького керівництва, яка покладала початок надзвичайним заходам, що визначили кінець непу. Та тільки в 1928 р. генсеку ЦК ВКП(б) вдалось подолати опозицію в політбюро ЦК на чолі з М. Бухарінім. Після цього центр влади став консолідованим і дістав змогу управляти через систему «передавальних пасів» радянським суспільством.

У відповідь на лист слухача Інституту червоної професури В. Касаткіна Сталін у лютому 1929 р. заявив: «Відмиранню держави в нашій країні передує період вищого розвитку державної влади (диктатури пролетаріату), яка є найпотужніша і наймогутніша влада з усіх державних влад, що існували досі»². Прикриваючись «діалектикою», яка поєднувала непоєднуване, Сталін твердив, що тільки сильна держава може довести до кінця справу комуністичного будівництва. Він мав рацію в одному: **ленінська формула побудови державних і суспільних структур на засадах вертикалізації і «демократичного централізму» втягувала в державну конструкцію десятки мільйонів представників «низового пролетаріату»**. Вони залишалися безголосими у прийнятті

¹ Данилов В. П. Истоки и начало деревенской трагедии (Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. – Т. 1. – М., 1999. – С. 29.

² ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос. – Кн. 1. – 1918–1933 гг. – М., 2005. – С. 614.

рішень, але забезпечували безмежний вплив компартійно-радянського керівництва на суспільство. Вплив цей був дуже специфічним: не втрачаючи власної ідентичності, держава розчинялася в суспільстві. По суті, вона ставала кісткою суспільства, керуючи ним зсередини. Тільки така держава могла далеко просунути у безнадійному прагненні втілити в життя комуністичну утопію.

Ми повинні досліджувати не тільки параметри суспільства, яке сталінському керівництву вдалося створити за ці десять років, але й виявити контури нездійсненого, оскільки воно виявилось нездійсненним. Історики досліджують тільки те, що відбулося, коли йде мова про природноісторичний процес. Однак те, що відбулося в Радянському Союзі під час десятирічного сталінського штурму, не можна назвати природноісторичним процесом. «Революція згори» являла собою спробу силового насадження в суспільстві умоглядних конструкцій, які склалися в головах вождів комуністичної партії. Щось вдавалося нав'язати населенню, щось – ні. Полем комуністичного експерименту була вся країна, і тому невдачі експериментаторів позначалися на долі мільйонних мас населення.

Від першої директиви, яка була розіслана в партійні комітети під час роботи XV з'їзду ВКП(б) і знаменувала собою початок надзвичайних заходів у хлібозаготівлях, до промови Й. Сталіна на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р. пройшло лише два роки. На цій конференції Сталін вже оголосив про перехід партійного керівництва до політики «ліквідації куркульства як класу». Ліквідуючи господарства найбільш заможних селян, які таврувалися як куркулі-експлуататори, Кремль заштовхував усіх інших у силоміць створювані колгоспи. В країні розпочався, як проголошувалося з усіх трибун, «наступ соціалізму по всьому фронту».

Кампанія «ліквідації куркульства як класу» і здійснювана з її допомогою суцільна колективізація селянських господарств означали, що Кремль відмовлявся від нової економічної політики. Але ж у теорії ця політика розраховувалася на весь перехідний період від капіталізму до позбавленого товарно-грошових відносин та ринку соціалізму. Оголошувати перемогу соціалізму здавалося передчасним, і в політичному звіті ЦК XVI з'їзду ВКП(б) 27 червня 1930 р.

Й. Сталін визнав таке: «Переходячи в наступ по всьому фронту, ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, товарообіг і грошове господарство ще залишаються, – але ми напевно скасовуємо початкову стадію непу, розгортаючи дальшу її стадію, нинішню стадію непу, яка є остання стадія непу». Цей текст ми знаходимо як у першому виданні матеріалів з'їзду 1930 р., так і в другому виданні, опублікованому Партвидавом у 1935 р.¹ Яку інтригу містять у собі ці слова?

У наступні десятиліття історики не звертали на них уваги. Не зауважили вони й того, що при підготовці у 1949 р. чергового тому своїх «Творів» Й. Сталін обережно, але істотно відредагував процитований вище уривок. Була перероблена тільки частина однієї фрази: «Ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, “вільний” товарообіг ще залишається»².

Внесені зміни були потрібні, щоб замаскувати позицію Сталіна щодо товарообігу і грошового господарства на початку 30-х років. Позиція була, як це зрозуміло, негативістська, у повному узгодженні з програмою РКП(б) 1919 р. Сталін вважав тоді, що побудований соціалізм відрізняється від перехідного періоду, тобто непу, перетворенням товарообігу на продуктообмін і заміною опосередкованого грошима розподілу матеріальних благ прямим розподілом у натуральній формі. Редагуючи текст, він вилучив згадку про грошове господарство і спорядив товарообіг саркастичним (тобто взятим в лапки) прикметником «вільний». Вільний товарообіг не контролювався державою і розвивався за законом попиту і пропонування.

Розпочатий з 1930 р. «наступ соціалізму по всьому фронту» мусив ознаменуватися, як вважали компартійно-радянські функціонери (а не один тільки Й. Сталін), ліквідацією товарно-грошових відносин і ринку. Запроваджену в містах і на новобудовах карткову систему диференційованого розподілу продовольства серед робіт-

¹ XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – М.–Л., 1930. – С. 37; XVI съезд ВКП(б). 26 июня – 13 июля 1930 г. Стенографический отчет. – М., 1935. – Т. 1. – С. 610.

² Сталін Й. Твори. – Т. 12. – С. 303.

ників та службовців вони розглядали не як тимчасовий захід, спрямований на захист заробітків від інфляційних цін вільного ринку, а як провісницю продуктообміну. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), що відбувся в грудні 1930 р., записав у своїх резолюціях: «Найважливішого значення набуває мережа закритих розподільників на фабриках і заводах, що розгорнулася останнім часом, – як нова, що виправдала себе, організаційна форма класового розподілу продуктів»¹.

Понад 80 років повз увагу істориків проходили гучні заяви перших осіб в економічних ешелонах влади. У 1931 р. вийшла з друку книга 28-річного науковця М. Вознесенського, який робив уже тоді стрімку кар'єру в сфері економічного управління. Автор пропонував широко застосовувати трудові одиниці («треди»), «готуючись до того часу, коли червінці заміняться трудовнями». Прямий соціалістичний обіг і контроль у трудових одиницях Вознесенський вважав нагальною справою². Використовуючи прийоми сталінської діалектики, переведений з України на посаду наркомфіна СРСР Г. Гринько теж доводив, що категорії грошового господарства відірвуть з перемогою соціалізму: «Чим міцніше ми організуємо в теперішній час нашу грошову систему, чим краще забезпечимо ми прискорення темпів соціалістичного нагромадження в нашій країні, тим швидше забезпечимо ми побудову соціалістичного суспільства і поховаємо усі і всілякі категорії, які залишилися нам у спадщину від минулого»³.

Переконаність у тому, що для держави «диктатури пролетаріату» не існує в реальному житті перешкод і перепон (як співалося у пісні, «нам нет преград – ни в море, ни на суше»), охоплювала практично всіх партфункціонерів на високих посадах. Найбільш яскраво вона проявилася у виступі завідувача агітаційно-пропагандистського відділу ЦК ВКП(б) О. Стецького на XVII з'їзді партії. Пропагандист № 1 накинувся на тих небагатьох учених, які продовжували вважати, що «в нашій економіці діють якісь від нас

¹ КПСС в резолюціях... – Т. 4. – С. 503.

² Вознесенский Н. А. Хозрасчет и планирование на современном этапе. Детское село, 1931. – С. 12, 16.

³ Финансы и социалистическое хозяйство. – 1932. – № 8–9. – С. 5.

цілком незалежні закони». Тавруючи цих економістів як послідовників М. Бухаріна, він висловив тверду переконаність у тому, що «держава диктатури пролетаріату є тим важелем, який змінює і рухає нашу економіку»¹.

Переконаність у тому, що вже завтра в Радянському Союзі виникне суспільство, позбавлене таких «буржуазних пережитків», як вартісні інструменти (гроші, ціни, прибуток, ринок, врешті респт – закон вартості), впливала на практичні дії сталінської команди. Досить навести приклади, які ще не осмислювалися у світовій історіографії під кутом зору перипетій комуністичного будівництва.

На початку 1930 р. в СРСР розгорнулася суцільна колективізація сільського господарства, яка одразу набула неприйнятну для селян, як це переконливо показали події 1919 р. в українському селі, форму комунізації. Зустрівшись із колосальним опором селян (передусім, в Україні), Й. Сталін відступив і надалі здійснював колективізацію в більш прийнятній для селян артільній формі. На відміну від комуни, артільна форма колективного господарювання зберігала за селянами частину засобів виробництва, що дозволяло їм підтримувати якусь подобу продовольчої незалежності, передусім у масштабі власної сім'ї. Ще через три роки, зустрівшись з некерованим, але абсолютним саботажем праці в одержавлених колгоспах, Сталін визнав за колгоспниками право власності на продукцію, що вироблялася не тільки у присадибному, але й у колективному господарстві.

Коли держава обмежилася стягненням з колгоспів фіксованої частки виробленої продукції у податковій формі, економічна ситуація в сільському господарстві почала стабілізуватися. Та, зберігаючи відданість програмі РКП(б) 1919 р., генсек був щиро переконаний у тому, що рано чи пізно радянська влада нав'яже колгоспникам форми господарювання, позбавлені вартісних інструментів, тобто засновані на безгрошовому розподілі вироблених матеріальних благ. У резолюції XVII з'їзду ВКП(б)

.....
¹ XVII съезд ВКП(б). 26 января – 10 февраля 1934 г. Стенографический отчет. – М., 1934. – С. 622.

«Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства» підкреслювалося, що на цій стадії основною формою колгоспу є сільськогосподарська артіль, але висловлювалося припущення стосовно того, що «колгоспний рух може підсилитися до вищої форми – *комуни* – відповідно до підвищення технічної бази, зростання колгоспних кадрів і культурного рівня колгоспників»¹. На XVII з'їзді ВКП(б) Сталін оцінив як позитивний річний досвід побудови відносин між державою і колгоспами на засадах натурального оподаткування, але додав: «Це не означає, звичайно, що коммуна взагалі не потрібна, що вона не є більше вищою формою колгоспного руху». І далі він запевнив делегатів з'їзду, що «майбутня коммуна виникне на базі більш розвинутої техніки й надлишку продуктів»².

До кінця життя Сталін догматично сповідував уявлення про радянський комунізм, які він успадкував від Леніна. «Щоб підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної власності, – писав він у 1952 р., – треба виключити лишки колгоспного виробництва з системи товарного обігу і включити їх у систему продуктообміну між державною промисловістю і колгоспами»³.

У великій промисловості система продуктообміну вперше була запроваджена під час ленінського комуністичного штурму. Тоді більшовики перейменували товари на продукти і замінили гроші в усупільненому секторі нарядами плануючих органів із зазначенням кількості та характеру потрібної продукції. Ця система одержала назву «главкізму», оскільки одразу виявилось, що головний комітет ВРНГ, який відповідав за виробництво того або іншого продукту, нездатний розібратися зі справами своїх підприємств в різних частинах неосяжної країни. Нездатність ця була зрозумілою кожному, але глибинна причина колапсу усупільненого сектору на третьому році комуністичного будівництва полягала в іншому. Кожний виробничий колектив виконував наряди абияк, проте вимагав необхідні напівфабри-

¹ КПРС в резолюціях... – Т. 4. – С. 431.

² XVII съезд ВКП(б). 26 января – 10 февраля 1934 г. Стенографический отчет. – С. 29.

³ Сталин И. Экономические проблемы социализма в СССР. – М., 1952. – С. 93.

кати і матеріали в точній відповідності з нарядами, одержаними для нього іншими учасниками виробничого процесу. Про всяк випадок, керівники підприємств ще й перестраховувалися, вимагаючи потрібні для виробничої діяльності матеріали і пайки для робітників у завищених кількостях.

Перехід до непу поставив підприємства в іншу ситуацію: вони були об'єднані в трести, які мусили обмежуватися ресурсами, одержуваними від реалізації власної продукції. Але трестівський госпрозрахунок теж був недосконалим. Щоб зберігати фінансову рівновагу, трести часто використовували прибутки своїх успішних підприємств для ліквідації збитків менш успішних або зловживали вексельною емісією, перекладаючи свої збитки на державний бюджет. 5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про реорганізацію управління промисловістю», яка передбачала організацію внутрішньогосподарського розрахунку безпосередньо на підприємствах. Кожне підприємство мусило налагодити облік своїх витрат і співвідносити їх з результатами виробничої діяльності, тобто провадити самостійний баланс.

Необхідною передумовою переходу від госпрозрахунку трестів до госпрозрахунку підприємств була кредитна реформа, яка замінила комерційний кредит прямим банківським кредитуванням. Стихійний перелив ресурсів з галузі в галузь каналами вексельного кредиту призводив до проривів у державному бюджеті. Реформа почалася постановою ЦВК і РНК СРСР від 30 січня 1930 р. Вводилося банківське кредитування підприємств без посередників-трестів, які перетворювалися на органи технічного управління. Продаж продукції господарюючими суб'єктами один одному в кредит заборонявся. Всі розрахунки між підприємствами почали здійснюватися за єдиним для поточної господарської діяльності рахунком в Держбанку, внаслідок чого власні кошти і банківські кредити знеособлювалися. Банк негайно оплачував рахунки постачальника, знімаючи кошти з рахунку підприємств, яким поставлялася ця продукція. Якщо власні кошти на рахунок покупців продукції вичерпувалися, постачальники одержували свої гроші вже з банківських ресурсів.

Така побудова кредитування яскраво засвідчувала пануюче в усіх ешелонах більшовицького керівництва презирство до закону вартості. Гроші і ціни залишалися для більшовиків технічно-обліковими категоріями без реального економічного змісту. Фінансовий параліч 1930 р. в усупільненому секторі не переконав їх в утопічності організації праці на комуністичних засадах, але все-таки змусив вжити оздоровчих заходів. Терміново створена комісія на чолі з головою ВРНГ СРСР Г. Орджонікідзе висунула ідею акцепту. Постановою РНК СРСР від 14 січня 1931 р. автоматизм розрахунків ліквідувався. Держбанку пропонувалося сплачувати рахунки постачальників у межах наданого покупцеві ліміту лише за наявності згоди покупця (акцепту рахунку) або за його дорученням (акредитивом). Постановою РНК СРСР від 20 березня 1931 р. ліквідувався автоматизм кредитування. Держбанку заборонялося покривати збитки госпорганів, встановлювалися кредитні санкції. Нарешті, постановою Ради праці і оборони від 23 липня 1931 р. ліквідувалася знеосібка власних і позикових коштів. Розміри власних оборотних коштів приводилися у відповідність до потреб для забезпечення мінімальних запасів сировини, матеріалів, палива, напівфабрикатів¹.

У перелічених урядових постановах підприємства зобов'язувалися оформляти свої замовлення і поставки шляхом укладення договорів. Встановлювалися санкції за невиконання договорів, забезпечувалася матеріальна база у вигляді власних оборотних коштів. У сполученні з правами на окремих банківський рахунок і кредитування в Держбанку, які були надані постановою від 30 січня 1930 р., це означало, що трестовані підприємства одержали статус юридичної особи². Так була створена остання необхідна умова для виникнення системи господарського розрахунку підприємств.

З усього сказаного треба зробити такий висновок: партійні функціонери високого рангу, починаючи з генсека ЦК ВКП(б),

¹ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 2. – М., 1957. – С. 226–227, 266–268, 314–315.

² Венедиктов А. В. Организация государственной промышленности в СССР. – Т. 2. – Л., 1961. – С. 620.

використовували силові і пропагандистські засоби, аби якомога далі просунути по шляху комуністичного будівництва (яке вони називали соціалістичним), але рано чи пізно змушені були відступати і використовувати інструменти, пов'язані з об'єктивно існуючим законом вартості та іншими категоріями ринкового господарювання.

Переходимо до розгляду третього з поставлених питань: як враховувалася специфіка комуністичного будівництва в багатонаціональній країні? Якщо в організації державної влади і в уявленнях про комунізм Й. Сталін був лише учнем В. Леніна, і його погляди та дії не могли претендувати на оригінальність, то в цю сферу генсек ЦК вніс дещо нове. Цим новим було об'єднання в єдине ціле трьох складових частин національної політики, кожна з яких проявилася ще в ленінські часи: концепту титульної нації, кампанії коренізації влади в національних республіках і запровадження сумнозвісної «п'ятої графі» в радянські анкети. У світовій історіографії ці три елементи національної політики Кремля вивчалися ізольовано.

Розвиток людства йшов по шляху перетворення будованих на диктатурі багатоетнічних імперій в демократичні національні держави. Всупереч цій історичній тенденції більшовицьке керівництво намагалось перетворити колишню Російську імперію, яка встигла розпастися під час революції на демократичні національні держави, в імперію нового типу, утворювану етнореспубліками, підпорядкованими найбільш досконалім з відомих людству диктатур. Ті елементи громадянського суспільства і відповідної йому політичної нації, які встигли народитися до більшовицького перевороту, були знищені. Напіврозвинуті етнонації поверталися до попереднього стану етносів, тому що будь-який націоналізм являв собою загрозу диктатурі кремлівських інтернаціоналістів. Вони намагалися підпорядкувати кожну людину власним вертикальним структурам простим, але ефективним способом: позбавленням її горизонтальних зв'язків, що утворювали відособлені від центру влади спільноти будь-якого типу – економічні, релігійні, політичні тощо.

Розпочати розгляд проблеми політизації етнічності потрібно, мабуть, з громадян, етнічним походженням яких радянська влада

зацікавилася, як тільки здобула контроль над територією і відповідно над населенням. Особи, які давали неправдиві відомості про свою національність, наражалися на великі неприємності. У довідці «Про перебіг перевірки партійних документів у Миколаївській міській партійній організації станом на 10 серпня 1935 р.» читаємо: «Камінський Володимир Вікторович – начальник групи цехів заводу “61”. Обвинувачується у прихованні своєї національності. Сам поляк, а писав, що українець»¹.

У сталінському Радянському Союзі національність була однією з основоположних політичних характеристик людини – такою ж, як соціальне походження і соціальний стан. Державні органи мусили знати, як співвідноситься людина певної національності з тією або іншою титульною нацією, а в разі, якщо вона мала національність народів зарубіжних країн, особливого значення набували відомості про те, чи були у неї родичі за кордоном.

Концепт титульної нації був запроваджений в науковий обіг наприкінці XIX ст. французьким письменником націоналістичного спрямування Морісом Барресом і згодом знайшов відбиття в конституційному праві. Так назвали ту частину населення, національність якої визначала назву держави. Існують і синонімічні визначення: державоутворююча нація, представлена в назві держави, домінуюча нація у багатонаціональній державі. Проте в Радянському Союзі зміст цього поняття кардинально змінився. **Прагнучи представити себе прибічниками найбільш радикального розв'язання національного питання, вожді більшовиків оголосили титульними націями всі народи, які складали більшість населення у відповідній адміністративно-територіальній одиниці. Внаслідок цього утворилася ієрархія націй, що визначалася політико-адміністративним поділом. На чолі ієрархії опинилися росіяни, які визнавалися титульною нацією загальносоюзного масштабу. Титульні нації другого порядку утворювали союзні республіки, третього – автономні республіки, четвертого – національні округи, п'ятого – національні райони. Представники титульних націй, які проживали за межами**

¹ Державний архів Одеської області. – Ф. П-11. – Оп. 1. – Спр. 434. – Арк. 72.

своїх адміністративно-територіальних одиниць або люди тих національностей, які не мали таких одиниць в СРСР, вважалися національними меншинами.

Найбільш привілейоване становище займали титульні нації союзних республік, оскільки за конституцією вони мали державні права аж до права виходу з Союзу. Однак у будові Радянського Союзу принцип політизації етнічності сполучався з принципом «демократичного централізму», за яким нижчі інстанції будь-яких організаційних структур цілком і завжди підпорядковувалися вищим. Тому становище титульних націй не можна оцінювати у відриві від реальної влади, яка не описувалася конституцією.

Кумулятивний ефект від поєднання принципів «демократичного централізму» і політизації етнічності перетворював Радянський Союз з федерації рівноправних республік на країну імперського типу з найвищим ступенем централізації влади. Олігархічний політичний режим не залежав ні від партії, яку він підім'яв під себе, ні від суспільства, якому залишалося беззастережно обирати в радянські органи влади кандидатів від «блоку комуністів і безпартійних». Не залежав він у сталінські часи і від номенклатури, яку постійно тасував ротаціями або репресіями, аби вона не пускала корені в суспільство, домагаючись певного незалежнення від більш високої за ієрархією інстанції.

Наявність багатьох титульних націй не підривала привілейованого становища росіян, які не вважали себе національною меншиною в будь-якому регіоні СРСР. Але не варто переоцінювати привілеїв росіян в атомізованому як за соціальними, так і за національними ознаками суспільстві. Олігархічний центр відбивав у першу чергу російські національні інтереси. Про це свідчили безуспішні спроби уряду УРСР збільшити територію республіки за рахунок прилеглих земель РСФРР з переважаючим українським населенням. З іншого боку, Російській Федерації не дозволяли розбудувати в Москві свій партійно-радянський центр, подібний до тих, які мали союзні республіки. **Наявність кількох титульних націй в кожній союзній республіці не дозволяла розвинутися природному процесу формування громадянської нації.**

Умонтований в будову Радянського Союзу концепт титульної нації вимагав здійснювати кампанію коренізації, що передбачала надання їй можливості розвиватися в межах її власної адміністративно-територіальної одиниці. Слід визнати, що кампанія коренізації сприяла розвитку культури титульних націй, хоча держава в першу чергу розраховувала на укорінення своєї влади в суспільстві. Цей розрахунок виправдався. Радянська влада, яка за 1917–1919 рр. встановлювалася в Україні тричі, втратила окупаційний характер саме через те, що їй вдалося знайти спільну мову з місцевими політичними силами ще до оголошення офіційного курсу на українізацію.

Коренізація мала певні рамки, що найбільш переконливо засвідчила практика українізації. Постанова ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р., яка поклала край українізації Кубані, ввела в політичний обіг дві назви: більшовицька і петлюрівська українізації. Більшовицька українізація укорінювала режим, а «петлюрівська» була її небажаним побічним наслідком, який сприяв національному відродженню, тобто діяв всупереч намірам режиму *повернути націю в стан етносу*.

Спроби українського керівництва возз'єднати з УСРР прилеглі райони Центрально-Чорноземної області і Північно-Кавказького краю з переважаючим, як показав Всесоюзний перепис 1926 р., українським населенням викликали у керівників партії роздратування і підозру. Так само вони реагували на успіхи українізації мало не половини районів Північно-Кавказького краю і прагнення українців Кубані здобути права титульної нації возз'єднанням з УСРР. У Кремлі особливо боялися посилення сепаратистських тенденцій в Україні – розташованій на кордоні з Європою республіці з сильними традиціями визвольної боротьби і великим економічним та людським потенціалом. За конституцією Україна мала державні права, які були примарними, поки диктатура партійного керівництва залишалася міцною. Але вони могли реалізуватися у випадку кризи влади в центрі.

Радянська влада підкреслювала свій інтернаціоналізм, але завжди вирізняла громадян за ознакою етнічності. Ця ознака ставала

вагомою не сама по собі, а тільки у поєднанні з приналежністю до титульної нації. Переслідувані в Україні за «буржуазний націоналізм», українці часто рятувалися в Російській Федерації, де переставали бути представниками титульної нації, тобто втрачали свій політичний статус.

Небезпечними для влади були тільки українці зі статусом представників титульної нації. Хоч держава старалася ліквідацією горизонтальних зв'язків перетворити населення країни в атомізовану масу, громадяни УСРР усвідомлювали себе державною нацією. Соціальний вибух першої половини 1930 р. був стихійним, але в ньому постійно звучали гасла Української революції. У 1931–1932 рр. назрівав новий соціальний вибух – незрівнянно небезпечніший для влади, тому що в країні вже починався голод, який набув найбільш гострих форм саме в УСРР. **Створенням ситуації абсолютного голодування Сталін попередив соціальний вибух.**

Характерно, що в репресивних діях в Україні центральна влада ховалася за машкару підкресленої українофільї. Сталінський намісник в УСРР П. Постишев винищував національну інтелігенцію, одягнувшись у вишиванку. Коли місцеві апаратники зрозуміли репресії 1932–1933 рр. як кінець кампанії українізації, він негайно припинив спроби обмеження прав титульної нації. Черговою демонстрацією облудної українофільї було переведення у 1934 р. республіканських органів влади з Харкова в національну столицю українського народу – Київ.

Держава-комуна, яка зливалася з поневоленим суспільством, була багатонаціональною. Як почувала себе в ній титульна нація першої категорії – росіяни? Вони були такою ж опорою режиму, як номенклатурні працівники або бідняцька верства селянства у сільській місцевості. Проте всі вони перебували у підневільному стані, не відрізняючись від інших етносоціальних спільнот.

Все викладене вище вимальовує ту реальність, яка утверджувалася в роки сталінського штурму. Однак навіть після того, як радянська влада позбавила своїх громадян приватної власності й облутала їх, мов павутинням, вертикально побудованими зв'язками, вони залишалися живими людьми. Людьми, здатними виявити свою волю або чекати слушного часу, щоб виявити

ії. Зокрема, українці в своїй більшості усвідомлювали себе спільнотою з певними традиціями, цінностями та інтересами. У ситуації, яка складалася, вони об'єднувалися в націю без будь-яких організаційних структур, лише власною пам'яттю і свідомістю. Саме цим вони ставали небезпечними для влади, яку персоналізував Й. Сталін. Саме тому вони більшою мірою, ніж представники інших титульних націй, могли бути піддані репресіям. Можливість найстрахотливіших репресій забезпечувалася максимальною концентрацією політичної і економічної влади в руках купки олігархів, які перетворилися в цей час у майже безвільне оточення одноосібного диктатора.

Завершуючи загальний аналіз сталінського штурму, слід замислитися над тим, де і коли була зроблена зупинка в комуністичному будівництві. Адже будівництво комунізму в СРСР зупинилося на півдорозі, що зумовлювалося цілком об'єктивною обставиною: комунізм як соціально-економічний лад є утопією і в чистому вигляді існувати не може.

Подію, яка знаменувала собою зупинку у побудові комунізму, назвати можна. Виявляється, однак, що реальна подія, яка встановлюється методом наукового аналізу, а тим самим й дата зупинки у побудові комунізму, не збігається з офіційною датою, яку більшовицьке керівництво в особі Й. Сталіна оголосило у доповіді про проект Конституції СРСР на VIII Всесоюзному з'їзді рад 25 листопада 1936 р. Доцільно спочатку зупинитися на офіційній даті, і лише потім – на реальній. Такий порядок викладу зрозумілий сам по собі, але є одна обставина, яка робить його цілком необхідним.

Суть у тому, що ні реальний, ні офіційний строки завершення комуністичного будівництва не збігаються в часі з кінцем сталінського штурму. Штурм закінчився Великим терором 1937–1938 рр., і треба встановити, чому сталася саме така страхотлива кінцівка.

Здається, жодна з тисяч і тисяч публікацій у світовій історіографії про Великий терор не розглядала це унікальне за всіма параметрами явище в контексті комуністичного будівництва. Автор цієї

книги може назвати лише свою публікацію, на яку в історіографії не було жодного відгуку¹.

Великий терор слід пов'язувати з необхідністю оголосити про перемогу соціалізму в Радянському Союзі. Таке оголошення пов'язувалося з необхідністю прийняття демократичної конституції і, зрозуміло, відмови від недемократичної процедури виборів в органи влади. Аби радянська людина не почувала себе безпечною в кабінці для таємного голосування, аби вона голосувала прогнозовано, їй треба було психологічно підготувати до співіснування з новою конституцією. Обійтися пропагандистськими заходами на кшталт пісні «Широка страна моя родная» в цій ситуації було неможливо. Ставав потрібним страх, тваринний страх.

Після XX з'їзду КПРС масовий терор став неможливим. Але він одночасно ставав непотрібним унаслідок майже **необоротних і трагічних за своєю суттю змін у психічному складі останніх двох поколінь радянських людей.** Стефан Куртуа справедливо зазначив: «Однієї пам'яті про терор було досить, щоб паралізувати волю»². Щоб зрівнятися з народами, яким пощастило уникнути радянської повсякденності 30-х років включно з комуністичною пропагандою, треба усвідомити, що трапилося.

Повертаючись до питання про дату завершення комуністичного будівництва, слід згадати, перш за все, коротке повідомлення газети «Правда» про пленум ЦК ВКП(б), який запропонував 5 лютого 1935 р. внести на розгляд чергового VII з'їзду рад СРСР питання про зміни в Конституції. Наступного дня зібрався VII Всесоюзний з'їзд рад, який тими ж словами повторив рекомендації ЦК ВКП(б) про те, що Конституція СРСР повинна бути змінена в бік:

¹ Кульчицький Станіслав. Таємниця Тридцять сьомого року (проблема джерел) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч. 5; Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 10. – Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка В. А. Смолія. – К., 2000. – Ч. 1. – С. 378–395. Перевірив: Таємниця Тридцять сьомого року // Бахмутський шлях (Луганськ). – 2001, № 3/4. – С. 116–125.

² Куртуа Стефан. Почему?// Куртуа Стефан. Верт Николая. Панне Жан-Луи, Пачковский Анджей, Бартошек Карел, Марголен Жан-Луи. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. – М., 1999. – С. 688–689.

«а) дальшої демократизації виборчої системи в розумінні заміни не зовсім рівних виборів рівними, багатоступеневих – прямими, відкритих – закритими;

б) уточнення соціально-економічної основи Конституції в розумінні приведення Конституції у відповідність з нинішнім співвідношенням класових сил в СРСР (створення нової соціалістичної індустрії, розгром куркульства, перемога колгоспного ладу, утвердження соціалістичної власності як основи радянського суспільства і т. п.)»¹.

7 лютого 1935 р. сесія ВЦВК СРСР утворила Конституційну комісію на чолі з Й. Сталіним. Комісія опрацювала проект нової Конституції і висунула його на всенародне обговорення. 25 листопада того ж року Й. Сталін доповів про проект Основного закону та результати його обговорення Надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзду рад. Цю доповідь він розпочав з попередження: нова Конституція СРСР і діюча з 1919 р. програма Комуністичної партії – це різні документи, і їх не можна змішувати: «У той час, як програма говорить про те, чого ще нема і що повинно бути ще здобуте та завойоване у майбутньому, конституція, навпаки, повинна говорити про те, що вже є, що вже здобуте та завойоване тепер, сьогодні. Програма стосується головним чином майбутнього, конституція – теперішнього»². Після цього він заявив, що радянське суспільство побудувало в основному соціалістичний лад, тобто здійснило те, що марксистки називали першою, або нижчою фазою комунізму: «від кожного – за його здібностями, кожному – за його працею». Затверджений у березні 1939 р. XVIII з'їздом ВКП(б) третій п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР почав вважатися першим перспективним планом на шляху комуністичного будівництва. Виступаючи на цьому з'їзді, Й. Сталін заявив: «Ми йдемо далі, вперед, до комунізму»³. Під комунізмом, зрозуміло, він мав на увазі лад, пануючим принципом якого була формула «від кожного – за його здібностями, кожному – за його потребами»⁴.

¹ КПСС в резолюциях... – Т. 5. – С. 205.

² Сталин И. Вопросы ленинизма. – М., 1952. – С. 552.

³ Там само. – С. 646.

⁴ Там само. – С. 553.

Економічна криза, яка спалахнула внаслідок сталінського штурму, мала подвійну природу. По-перше, вона була **наслідком форсованих процесів модернізації економіки**: не тільки її «командних висот», де запроваджувалася найсучасніша техніка у провідних галузях промисловості і транспорту, але й у сільському господарстві, де створювалася мережа державних машинно-тракторних станцій. По-друге, щоб знайти кошти для форсованої модернізації, більшовицьке керівництво істотно збільшило частку нагромадження в національному доході й відповідно скоротило частку споживання. В особливо тяжкому становищі опинилися селяни, у яких, всупереч усім запевненням, держава впродовж трьох років забирала майже все, що вони виробляли. **Внаслідок фактичного відродження ленінської продрозверстки селяни втратили мотивацію до праці, що призвело до катастрофічного зменшення сільсько-господарської продукції у розпорядженні держави.** Держава була змушена скоротити обсяги капітального будівництва у промисловості, обмежити до голодної норми централізоване постачання робітників і службовців продовольством в націоналізованому секторі економіки і скоротити експорт, який давав валюту для закупівлі машин і устаткування. **У 1932 р. продовольчі труднощі переросли в голод, який змусив сталінську команду відмовитися від задуму взяти в свої руки все виробництво та розподіл матеріальних благ в країні, як того вимагала комуністична доктрина.**

На січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Й. Сталін оголосив про припинення політики «підхльостування» у промисловості та в сільському господарстві, яка завела країну в глухий кут. Він заявив, що треба відмовитися від курсу на прискорені темпи, оскільки головні завдання, мовляв, були виконані. Насправді ж треба було виходити з глибокої кризи, яка загрожувала партії катастрофічною поразкою. Поворот в економічній політиці на селі ознаменувався заміною розверстки продовольчим податком і дозволом колгоспам та одноосібникам реалізовувати за цінами вільного ринку продукцію, вироблену понад твердо зафіксовану норму державних поставок. 19 січня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами».

Чи могли відносини між «командними висотами» економіки та сільським господарством радикально змінитися після прийняття однієї-єдиної постанови? Могли, і є приклад: рішення Х з'їзду РКП(б) про перехід від продрозверстки до проподатку. Цим рішенням відкривалася нова економічна політика. А постановою від 19 січня 1933 р. держава визнавала те, що вирощена в колгоспі продукція належить колгоспам. Визнавалося також, що державі мусить надходити лише частка цієї продукції у вигляді податку, про який колгоспники мали знати ще до початку сільськогосподарського року. Податковий характер зернопоставок означав, що вирощене понад обсяг цих зобов'язань зерно колгоспники можуть використовувати на власний розсуд. Те, що їм було завчасно відомо, скільки зерна треба відвантажити державі за обов'язковою поставкою і як плату за послуги МТС в кінці року, створювало зацікавленість у результатах колективного господарювання.

Отже, в січні 1933 р. колгоспи набули того вигляду, який нам запам'ятався. Однією половиною свого обличчя (громадським господарством) вони зверталися до державного сектору економіки, а іншою (присадибним господарством) – до ринку. Внаслідок цього в Радянському Союзі збереглися в урізаному вигляді товарно-грошові відносини і ринок.

Від 1933 і до 1991 р. радянська система господарювання, як би її не називали, соціалістичною чи комуністичною, не знала принципових змін. Вона істотно поступалася за ефективністю країнам ринкової економіки, але колосальні ресурси країни, помножені на винятково високий мобілізаційний потенціал директивної економіки, дозволяли Радянському Союзу впродовж багатьох десятиліть суперничати на рівних з іншими великими державами.

СТАЛІНСЬКА ДИКТАТУРА

Після поразки «правого ухилу» в політбюро ЦК РКП(б) Й. Сталін остаточно зайняв вакантне після В. Леніна місце вождя державної партії.

У 1920-х роках не було кращого друга українців, ніж Сталін. Найбільшу національну республіку треба було мати за спиною як союзницю, обернувшись обличчям до конкурентів у Кремлі. **Проте у 1930-х роках республіка, яка чинила найбільш упертий опір комуністичним перетворенням, що поновилися, являла собою грізну небезпеку для влади Сталіна. Диктатор знав тільки один ефективний засіб боротьби з потенційною загрозою сепаратизму – превентивні репресії. На Україну насунувся шквал репресій, які тривали аж до смерті вождя. Пік репресій припав на період створення комуністичного ладу.**

Російські історики здебільшого уникають дослідження тем, пов'язаних з національним виміром репресій. Надто часто в публіцистиці колишніх союзних республік відповідальність за репресії покладається на абстрактну Росію. Однак за умов відсутності в СРСР громадянського суспільства, цілковитої політичної і економічної безпорадності мільйонних мас населення, стиснутих ставленими обручами комуністичної диктатури, не можна покладати вини на народ.

Не варто пояснювати репресії тільки особистими рисами генерального секретаря ЦК ВКП(б). Терор був постійним методом державного управління від жовтневого перевороту 1917 р. Його першопричина корінилася у необхідності реалізації комуністичної доктрини, яка суперечила життєвим інтересам більшості населення, хоча зовні виступала при-

надною для багатьох. Свою принадність для декого вона не втратила й досі.

Мало хто задумувався над природою і механізмом влади в руках Й. Сталіна. Ця влада жодним чином не була схожа на монархічну. Йдеться не про обсяг. У Сталіна обсяг влади був незрівнянно більшим, ніж у монархів, хоча б унаслідок наявності новітніх технічних засобів для реалізації своєї волі.

Сталінська диктатура була *персоналізованою* – на чолі режиму стояла конкретна особа-диктатор. При цьому це була диктатура партії, яка підмінила собою державу й вросла в народну товщу. А оскільки партія будувалася на засадах «демократичного централізму», то диктаторська влада зосереджувалася у вищій партійній ланці – в Центральному комітеті, а точніше – в політбюро ЦК і була за своєю природою *колективною диктатурою* політбюро ЦК. Тому персоналізуватися така влада могла тільки через *особисті стосунки* членів цього партійного органу. До кожного з членів політбюро ЦК у Сталіна був свій «ключ».

Наприклад, його відносини з другою за політичним впливом особою в країні – головою радянського уряду – визначалися силою звички В. Молотова, кар'єрне зростання якого майже від початку забезпечувалося Сталіним, а також неможливістю для Молотова, у тому числі й суто психологічною, діяти в обхід патрона. Коли Сталіну здалося (вже після війни), що Молотов ніби усамостійнюється, він без зайвих слів ув'язнив його дружину.

Таким чином, диктатура партійних олігархів, хоча й була персоналізованою, бо реалізувалася через конкретну особу (диктатора), але, на відміну від монархічної влади, була *безособистісною* – вона не була *легітимно* закріплена за конкретною особою. Легітимність її не підтверджувалася історією та релігією. Перспективи такої диктатури заперечувалися досягнутим у ХХ ст. високим рівнем зрілості політичних інститутів. Історію можна було переписати, церкву знищити, а суспільні організації опанувати зсередини. Ніхто, однак, не міг сказати, як довго вдасться утримувати суспільство в комуністичному морозильнику.

Державні інститути Російської імперії створювалися під одну політичну фігуру. Безвідносно до особистих якостей фігура царя-самодержця утверджувала імперію самим фактом свого існування. Радянська державність, навпаки, була запереченням царської. Вона виникла на гребені народної революційної хвилі, яка знищила імперію. Однак сповнені благородних намірів революціонери побудували не народну демократію, а олігархічний устрій, який підім'яв під себе суспільство. **Поява диктаторського режиму була історично неминучою в умовах народної революції, яка переросла в комуністичну. Ліквідація приватної власності на засоби виробництва позбавила суспільство природної самоорганізації.**

Нервовим центром такого суспільства стала комуністична партія, яка за допомогою створених нею різноманітних організацій підмінила собою всі попередні суспільні структури. Політична влада зосередилася у керівному органі монополюючої партії, який взяв на себе відповідальність за функціонування всіх сфер суспільного життя.

Олігархами були вожді й вищі компартійно-радянські функціонери, які управляли країною від імені ЦК ВКП(б), гуртуючись у неформальному органі найвищого керівництва – політбюро. В. Ленін убачав у політбюро ЦК колегію, в якій вожді визначатимуть все і вся. Він встановив непарний чисельний склад цього органу, щоб у процесі обговорення проблем могла виявитися преваляюча думка. Та після смерті свого засновника ця владна конструкція показала нестабільність, як будь-який інший олігархічний інструмент. Виявлення панівної думки в процесі вільного обговорення є ознакою демократії, а не диктатури. Політбюро ЦК було знаряддям диктатури, і в ньому розгорнулася не дискусія, а тривала боротьба за владу. Учасники боротьби прагнули надати їй ідеологічне забарвлення і благородний політичний зміст. Переможець, однак, завжди діяв однаково: усував суперника і заповнював вакансію в політбюро ЦК людиною зі свого найближчого оточення.

Переможцем завжди виявлявся Сталін. Його становище як вождя зміцнювалося з кожною перемогою над тими, в кому він убачав суперників або конкурентів. **Олігархічна природа політичного**

устрою не змінювалася під час зростання впливу Сталіна в державі, партії і безпосередньо в політбюро ЦК. Разом з тим вістря диктатури все більше звужувалося, аж поки вся влада не зосередилася в руках генерального секретаря ЦК ВКП(б). Це надало олігархічному режиму тієї стабільності, якої він потребував для завершення розпочатих В. Леніним соціально-економічних перетворень. У 1929 р. ніхто більше не оспорював дій Сталіна в політбюро ЦК. Цей орган влади складався або з діячів, які від початку підтримували майбутнього переможця, або з нового поповнення, яке завдячувало генсеку своєю політичною кар'єрою.

Злам непу і перемога над «правим ухилом» у політбюро ЦК (М. Бухарін, О. Риков, М. Томський) відбулися одночасно. Власне, тривалий альянс М. Бухаріна і Й. Сталіна припинився саме через те, що сталінці у вищому партійному керівництві відмовилися від нової економічної політики і під іншими гаслами відновили розпочатий В. Леніним у 1918 р. і припинений ним же навесні 1921 р. комуністичний штурм. На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. Й. Сталін обґрунтував відновлення штурму такою заявою: «Робітники і маломісні верстви села матимуть повне право спитати нас: яка ми влада, робітничо-селянська чи куркульсько-непманська?»¹ Керована новим вождем, партія поверталася до згубного курсу ліквідації приватної власності та ринку і згортання товарно-грошових відносин. Цього разу треба було ліквідувати власність десятків мільйонів селян та інших дрібних товаровиробників і налагодити «безпосередній», тобто неринковий обмін між містом і селом.

Вивчаючи механізми сталінської диктатури, не можна обмежитися констатацією факту, що політична влада зосереджувалася в політбюро ЦК ВКП(б) у ті часи, коли не працював партійний з'їзд і не відбувалося засідань членів ЦК у повному складі (пленумів). Політбюро ЦК не існувало як самостійний політичний інститут, хоча було ним у дійсності. Доцільно уважніше вчитатися в повну назву цього партійного органу – політичне бюро Центрального комітету. Ці слова можна скорочувати і передавати аббревіатурою, але жодного з них не варто оминати, якщо ми

¹ Сталин И. Сочинения. – Т. 12. – С. 47.

прагнемо визначити місце, властиве для цього органу в системі влади, що маскувалася під виглядом «диктатури пролетаріату». Якщо Президія ВЦВК та її український аналог – Президія ВУЦВК мали самостійні функції, відмінні від функцій ВЦВК і ВУЦВК, то політбюро ЦК ВКП(б) та політбюро ЦК КП(б)У були *точними копіями у кількісно зменшеному вигляді відповідних Центральних комітетів*. Вони приймали рішення від імені Центральних комітетів, а самі комітети в процесі прийняття рішень були лише дискусійно-штампувальними органами. Інша річ, що реалізація цих рішень завжди здійснювалася не тільки партапаратним шляхом, а й через систему важелів-«передавальних пасів». Найближчим до реально-го осередку влади важелем якраз і був Центральний комітет, хоч за статутом він вважався не «передавальним пасом», а органом, в якому зосереджувалася вся повнота влади між з'їздами партії.

Ким були члени Центрального комітету, які контролювали всі апаратні структури і реалізували рішення, що приймалися від їхнього імені вузьким колом політичних олігархів? Мова йде в першу чергу не про прізвища, а про посади. Люди на посадах могли бути різними – харизматичними або безталанними, вони могли прискорити реалізацію прийнятих рішень або провалити їх. Однак від конкретної людини на посаді щось залежало лише в рамках максимально зацентралізованої влади. Не випадково і посади в системі влади, і люди, які їх займають, передаються *одним поняттям: номенклатура*.

Сукупність членів Центрального комітету ВКП(б) являла собою найвищу ланку в системі влади, окрім політбюро ЦК. Під час сталінського штурму 30-х років пройшли три партійних з'їзди, кожний з яких під керівництвом політбюро ЦК та його апаратних підрозділів формував корпус членів ЦК, *виходячи не з персоналій делегатів, а з посад, які мусили бути представлені в Центральному комітеті*. Звичайно, спостерігалися винятки з цього залізного правила, коли членом ЦК ставала людина безвідносно до посади. Вимагалось, наприклад, аби членом ЦК, обраного після XVI з'їзду ВКП(б), була дружина В. Леніна Н. Крупська, незважаючи на її активну участь в опозиції генсеку, організованій Г. Зінов'євим та Л. Каменевим і всупереч її мізерній посаді – заступника наркома освіти РСФРР. Вимагалось, аби статус члена ЦК не оминув І. Ора-

хелашвілі, який під час роботи XVI з'їзду тимчасово залишався без посади. Він уже перестав бути першим секретарем Закавказького крайкому ВКП(б), але ще не встиг одержати посаду голови РНК ЗСФРР. Тому в списку членів новообраного ЦК ВКП(б) він фігурував з екзотичною посадою: член редколегії газети «Правда». Такі винятки лише підтверджували правило: членами ЦК ВКП(б) обиралися носії тих посад, які були ключовими у вертикалях влади, що в 30-х роках вибудовувалися сталінською командою.

Динаміку посадового зрізу членів ЦК ВКП(б) представлено в табл. 1. Вона показує, як формувалася й видозмінювалася система влади під час трьох партійних з'їздів – XVI (липень 1930 р.), XVII (лютий 1934 р.) і XVIII (березень 1939 р.).

Табл. 1.
Посадовий зріз складу ЦК ВКП(б)

№	Посади	1930 р.	1934 р.	1939 р.
<i>I</i>	<i>Партійна вертикаль влади</i>			
1.	Центральний партійний апарат	9	6	7
2.	Керівний склад Комінтерну	3	3	1
3.	Секретарі обкомів, крайкомів, окружкомів	14	18	12
4.	Секретарі компартій союзних республік	2	3	6
<i>II</i>	<i>Радянська вертикаль влади</i>			
1.	Центральний радянський апарат	3	4	2
2.	Керівники армії	1	2	4
3.	Союзні наркоми або їх заступники	7	15	21
4.	Представники інших союзних відомств	13	5	2
5.	Голови урядів союзних республік або їх заступники	3	3	2
6.	Голови ЦВК рад союзних республік, після 1936 р. – президій Верховних рад	1	1	2
7.	Наркоми союзних республік або їх заступники	5	3	1
8.	Керівники профспілок	4	3	2
<i>III</i>	<i>Інші посади в партійній або радянській вертикалях влади</i>	6 (3+3)	4	10 (7+3)
<i>IV</i>	<i>Усього посад</i>	71	71	71

Розраховано за даними: Центральный комитет КПСС–ВКП(б)–РКП(б)–РСДРП(б). 1917–1991. Историко-биографический справочник. С. 17–25.

Графа таблиці «Інші посади в партійній або радянській вертикалях влади» має по три посади в обох вертикалях у 1930 р. та сім партійних і три радянських – у 1939 р. (за умови, якщо керівні посади в органах державної безпеки рахувати в партійній вертикалі всупереч їх офіційному перебуванню серед радянських органів влади). Отже, за 30-ті роки у складі ЦК ВКП(б) реальна кількість партійних посад зросла з 31 до 33, а кількість радянських посад – скоротилася з 40 до 38.

Найбільш численною групою членів ЦК в партійній вертикалі влади були перші секретарі обкомів, крайкомів і окружкомів партії: 14 у 1930 р. і 12 у 1939 р. Менш вагомі територіальні парторганізації були представлені кандидатами у члени ЦК.

Керівники компартій союзних республік здебільшого не входили до складу ЦК ВКП(б). У 1930 р. в ЦК були представлені лише секретарі ЦК КП(б)У, причому одночасно двома функціонерами, і Закавказький крайком ВКП(б). У 1939 р. в ЦК ВКП(б) увійшли також представники чотирьох інших республік – Азербайджану, Білорусії, Казахстану й Узбекистану. Російська Федерація була представлена, як уже вказувалося, численною групою партійних керівників областей і країв, які безпосередньо підпорядковувалися загальносоюзному центру.

Найбільшу групу функціонерів у радянській частині ЦК ВКП(б) становили члени уряду СРСР – наркоми та їх заступники, представники інших союзних відомств: 20 у 1930 р. і 23 в 1939 р. Величезна перевага у 1930 р. представників союзних відомств над керівним складом наркоматів пояснюється особливостями побудови органів управління. Наприкінці розглядуваного десятиріччя наркомати стали вузькоспеціалізованими, тоді як на початку 30-х років функціонував «наркомат наркоматів» у вигляді Вищої ради народного господарства, яку очолював В. Куйбишев. Членами ЦК були три його заступники (І. Косіор, С. Лобов і М. Томський), а також два члени президії ВРНГ (М. Комаров і Г. Ломов) та засланий у цей наркомат на посаду начальника науково-технічного сектора М. Бухарін.

У радянській частині ЦК ВКП(б) були представлені керівники вищих органів тільки двох республік – РРФСР і УРСР. У 1939 р. це

були голови президій Верховних рад О. Бадаєв і Л. Корнієць, а також голови урядів В. Вахрушев і Д. Коротченко. Політичні фігури союзного рівня теж були представлені у 1939 р. в цій частині Центрального комітету лише двома особами – головою РНК СРСР В. Молотовим і головою Президії Верховної Ради СРСР М. Калініним.

Якщо в партійній вертикалі влади найбільш численною групою чекістів були керівники територіальних партійних комітетів, то в радянській вертикалі відповідні їм за рангом керівники не мали взагалі представництва. У 1930 р. виняток було зроблено тільки для радянських керівників обох «червоних столиць» – голови виконкому Ленінградської міськради І. Кодацького і голови виконкому Мособради К. Уханова. У 1939 р. в ЦК ВКП(б) входив голова виконкому Мособради О. Єфремов.

Окрема мова – про представництво РСЧА. У 1930 р. армія була представлена лише наркомвоєнмором та головою РВР СРСР К. Ворошиловим (він врахований у табл. 1 серед союзних наркомів) і начальником Політуправління РСЧА Я. Гамарником. Напередодні Другої світової війни членами ЦК ВКП(б) стали дев'ятеро військових: нарком оборони СРСР К. Ворошилов, його заступники Г. Кулик, Л. Мехліс і Є. Щаденко, заступник наркома Військово-морського флоту СРСР М. Кузнецов (усі вони враховані в графі союзних наркомів або їх заступників), а також командувачі військ Московського військового округу С. Будьонний і Київського військового округу С. Тимошенко, командувач Далекосхідної армії Г. Штерн, начальник політуправління Білоруського особливого військового округу І. Рогов.

Від XVI партз'їзду посада голови органів безпеки гарантувала членство в ЦК ВКП(б). У 1939 р. членами вищого партійного органу стали нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія і начальник ГУДБ НКВС СРСР В. Меркулов. Тоді ж до вищого партійного керівництва увійшли директор Інституту Маркса–Енгельса–Леніна–Сталіна при ЦК ВКП(б) М. Мітін, секретар правління Спілки письменників СРСР О. Фадеєв, Прокурор СРСР А. Вишинський, член Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) О. Ярославський, секретар партколегії КПК М. Шкірятов, заступник голови Комісії радянського контролю при РНК СРСР Р. Землячка.

Від XVII партз'їзду в переліку посад, які давали підстави для членства в ЦК ВКП(б), з'явився керівник союзного комсомолу. У 1934 р. це був генеральний секретар ЦК ВЛКСМ О. Косарєв, а в 1939 р. – перший секретар ЦК М. Михайлов.

Персональний склад членів ЦК ВКП(б) у 1934 р. мало змінився порівняно з 1930 р.: були переобрані 49 вищих функціонерів з 71 (69%). Інша ситуація склалася в 1939 р.: тоді було переобрано тільки 16 функціонерів з 71 (22,5%). Якщо виключити з цієї невеликої кількості тих, хто став після XVIII партз'їзду членом політбюро ЦК ВКП(б), то одержимо зовсім короткий список переобраних: А. Бадаєв, Л. Берія, М. Каганович, М. Литвинов, Д. Мануїльський, К. Ніколаєва, М. Шверник. Причини катастрофічної чистки вищого партійного керівництва розглянемо далі.

Проаналізуємо більш детально представництво керівних осіб УСРР-УРСР у посадовій структурі ЦК ВКП(б) у 30-ті роки (табл. 2). На початку 20-х років Україна була представлена в ЦК РКП(б) чотирма керівниками (в 1922 р. – Г. Петровський, Х. Раковський, М. Фрунзе, В. Чубар). У 1930 р. кількість їх збільшилася до шести, а в 1939 р. – до семи, хоча загальна кількість членів ЦК збільшилася в 2,6 раза.

Табл. 2

Представництво радянської України в посадовій структурі ЦК ВКП(б)¹

Посади	1930 р.	1934 р.	1939 р.
Секретарі обкомів, крайкомів, окружкомів	М. Чуvirин	М. Хатаєвич	С. Задіонченко П. Любавін
Секретарі компартій союзних республік	С. Косіор П. Постишев	П. Постишев С. Косіор	М. Хрущов М. Бурмистенко
Голови урядів союзних республік або їх заступники	В. Чубар	В. Чубар	Д. Коротченко
Голови ЦВК рад союзних республік, після 1936 р. – президій Верховних рад	Г. Петровський	Г. Петровський	Л. Корнієць
Наркоми союзних республік або їх заступники	М. Скрипник	–	–

¹ Див.: Центральный комитет КПСС–ВКП(б)–РКП(б)–РСДРП(б). 1917–1991. Историко-биографический справочник. – С. 17–25.

Керівники армії	–	Й. Якір	С. Тимошенко
Керівники профспілок	–	М. Чуvirін	–

ЦК ВКП(б) формувався як синкліт керівників найбільш важливих союзних відомств і територіальних парткомів. Отже, наявність у ньому секретарів компартій союзних республік, а також голів їх законодавчих та виконавчих структур була нормою, а керівників усіх інших структур – аномалією. Важливо відзначити, що керівники ЦК КП(б)У в кожному новоствореному складі ЦК ВКП(б) були представлені двома особами – першим і другим секретарями.

У 1930 р. підбір складу ЦК ВКП(б) ще не був таким забюрократизованим. Пізніше членство в політбюро ЦК більш строго пов'язувалося з посадою, яку займав той або інший керівник. Якщо відділяти керівні союзні структури в радянській вертикалі влади від російських, то кількість російських керівників у складі Центрального комітету (А. Бубнов, Н. Крупська, М. Кубяк, Д. Лебедь, К. Стриєвський, С. Сирцов) виявляється порівнянною з українськими керівниками. А відділяти потрібно, тому що суперництво між російськими і союзними структурами час від часу проявлялося, незважаючи на всі спроби Кремля придушити його (навіть терористичними засобами).

У 1939 р. з посадової номенклатури ЦК ВКП(б) випала така категорія керівників, як наркоми союзних республік або їх заступники. Натомість у члени союзного ЦК були введені перші секретарі Дніпропетровського і Сталінського обкомів КП(б)У. Це засвідчувало, що Кремль мав намір контролювати найбільш важливі з погляду оборони області УРСР не тільки опосередковано, тобто через ЦК КП(б)У, але й напряму.

Розглянемо табл. 3, яка демонструє динаміку змін у персональному складі політбюро ЦК ВКП(б) між XVI партз'їздом (липень 1930 р.) і XVIII партз'їздом (березень 1939 р.). Після прізвища вказано вік члена політбюро ЦК, а в дужках – стаж його перебування у цьому органі влади. Склад політбюро ЦК подається відповідно на кінець 1930 і 1939 р.

Табл. 3

Склад політбюро ЦК КПРС у 1930–1939 рр.¹

1930 рік	1939 рік
<i>Прізвище, вік, стаж</i>	<i>Прізвище, вік, стаж</i>
1. Й. Сталін, 51 (12)	1. Й. Сталін, 60 (21)
2. К. Ворошилов, 49 (6)	2. К. Ворошилов, 58 (15)
3. М. Калінін, 55 (6)	3. М. Калінін, 64 (15)
4. В. Молотов, 40 (6)	4. В. Молотов, 49 (15)
5. Я. Рудзутак, 43 (5)	5. Л. Каганович, 46 (10)
6. В. Куйбишев, 47 (4)	6. А. Андреев, 44 (8)
7. Л. Каганович, 37(1)	7. А. Мікоян, 44 (5)
8. С. Кіров, 44(1)	8. А. Жданов, 43 (1)
9. С. Косіор, 41(1)	9. М. Хрущов, 45 (1)
10. Г. Оражонікідзе, 44(1)	

Сталінська команда вищих функціонерів почала формуватися після перемоги генсека над Г. Зінов'євим і Л. Каменєвим на XIV партз'їзді. Обраний цим з'їздом Центральний комітет 1 січня 1926 р. перевів Л. Каменєва з членів у кандидати в члени політбюро ЦК і збільшив кількісний склад політбюро с семи до дев'яти осіб. Дві вакансії були заповнені найближчими співробітниками Сталіна К. Ворошиловим і В. Молотовим. Членом політбюро ЦК став також М. Калінін, який скнів у кандидатах шість років, незважаючи на статус найвищої за Конституцією СРСР посадової особи. Після перемоги Сталіна над об'єднаною опозицією Г. Зінов'єв був виведений з політбюро ЦК у липні, а Л. Троцький – у жовтні 1926 р. На одну з вакансій (друга лишилася незаповненою) був обраний нарком шляхів сполучення і заступник голови РНК СРСР Я. Рудзутак, який до 1924 р. працював разом з генсеком у секретаріаті ЦК РКП(б). Після того, як перемогу Сталіна над об'єднаною опозицією підтвердив XV з'їзд ВКП(б), незаповнену вакансію зайняв один з найближчих співробітників генсека, голова ВРНГ СРСР В. Куйбишев.

У 1929 р. позбулися своїх посад вожді «правого ухилу» М. Бухарін і М. Томський. Після перемоги над ними Й. Сталін став по-

¹ Див.: Кульчицький С. В. Керівні органи Центрального комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року. – С. 28–37.

вновладним господарем у політбюро ЦК. Партз'їзди 1930-х років займалися тільки питаннями, вже вирішеними у вузькому колі тих, хто гуртувався навколо генсека. За з'їздом, який вважався вищим органом партії, залишалось тільки одне суверенне право: вибори членів ЦК таємним голосуванням. Ці вибори готувало оргбюро ЦК попереднього складу, яке прагнуло виключити елемент випадковості. **Але процедура таємного голосування не змінювалася. Будь-яка інша виборча процедура поставила б під сумнів усю систему сконструйованої Ленінієм влади.**

Центральний комітет ВКП(б) у повному складі був парадним органом. Його пленуми ретельно готувалися і тому були позбавлені випадковостей. Повнота влади, якою ЦК формально володів у період між з'їздами ВКП(б), зосереджувалася насправді у виконавчих органах ЦК – політбюро, оргбюро і секретаріаті. Вважалося, що ці органи формуються заново після кожного партійного з'їзду. Проте варто придивитися до процедури виборів, відображеної у стенограмах пленумів ЦК.

Перший пленум ЦК, обраного XVI партійним з'їздом, проходив під головуванням М. Калініна 13 липня 1930 р. На пропозицію В. Молотова головуючий поставив у порядок денний питання про вибори виконавчих органів ЦК. Конкретні пропозиції було доручено «озвучити» керівникові Уральського партійного комітету І. Кабакову. Спочатку присутні без обговорення погодились з кількісним складом політбюро (10 членів, 5 кандидатів). Далі Кабаков зачитав персональний склад політбюро ЦК, який пропонувалося затвердити. Присутні знали, що склад насправді пропонує не Кабаков, а хтось інший, але про це вголос не говорилося. Члени ЦК затвердили зачитаний список без обговорення конкретних кандидатур відкритим голосуванням. Кандидатів у члени політбюро ЦК, членів секретаріату й оргбюро також затвердили списком.

Потім члени ЦК перейшли до «виборів» генерального секретаря ЦК. Процедура звалась до коротенької репліки Кабакова: «Генеральним секретарем тов. Сталіна? (Голоси: Ясно)». Далі в гру вступив головуючий: «Хто за, прошу підняти руки. Прошу опустити. Хто утримався? Нема. Хто проти? Нема. Прийнято одноголосно».

Уся процедура виборів виконавчих органів ЦК зайняла кілька хвилин. Варто зазначити, що інших питань у порядку денному першого післяз'їздівського пленуму ЦК не було¹.

Обраний XVI з'їздом Центральний комітет підтвердив повноваження тих членів політбюро з попереднього складу ЦК, які не «випали» з вищого партійного керівництва в період між з'їздами. Були підтверджені й повноваження О. Рикова, бо він ще виконував функції голови РНК і голови РПО СРСР.

Улітку 1930 р. в політбюро не залишалося суперників генсека. Зломленого О. Рикова вже не вважали противником. Термін його перебування на вершинах влади добігав кінця. Під час заповнення вакансій у Сталіна вперше створилася можливість керуватися іншими, ніж боротьба за владу, принципами. Вакансій, виходячи із затвердженого кількісного складу політбюро, було три. Одну з них генсек віддав своєму поплічнику Л. Кагановичу. Місце, яке тимчасово займав О. Риков, він мав намір віддати іншій близькій собі людині – Г. Орджонікідзе (що й було зроблено в грудні 1930 р.). Дві вакансії Сталін заповнив, керуючись уже не особистими, а загальнопартійними інтересами. Вони були передані керівникам найбільших регіональних партійних організацій – генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору і першому секретарю Ленінградського обкому і міськкому ВКП(б) С. Кірову. Отже, з 1930 р. почав діяти принцип включення до компартійно-радянської олігархії регіональних керівників.

Наприкінці 1930 р. Сталін здійснив важливі зміни в керівництві, які підбивали підсумок його боротьби за владу над партією і державою. Суть і аргументацію змін подано в листі Сталіна до Молотова від 22 вересня 1930 р.:

«В'ячеславе!

Мені здається, що треба до осені вирішити остаточно питання про радянську верхівку. Це буде разом з тим вирішення питання про керівництво взагалі, бо партійне і радянське переплетені, невіддільні одне від другого. Моя думка щодо цього:

.....
¹ Кульчицький С. В. Форма і суть української радянської державності // Політична історія України ХХ століття. – Т. 3. – С. 206.

а) треба звільнити Рикова і Шміда¹ і розігнати весь їхній бюрократично-консультантський секретарський апарат;

б) тобі доведеться замінити Рикова на посаді голови РНК і голови РПО. Це необхідно. Інакше – розрив між радянським і партійним керівництвом. За такої комбінації ми будемо мати повну єдність радянської і партійної верхівок, що безсумнівно подвоїть наші сили»².

Цю комбінацію Сталін здійснив у грудні 1930 р.

За 10 років склад політбюро ЦК оновився наполовину: з нього випало п'ятеро членів. Лише Я. Рудзутак припинив членство за статутними вимогами: у лютому 1934 р. його обрали головою ЦКК ВКП(б) й відповідно призначили на посаду наркома РСІ (Робітничо-селянської інспекції). Інші чотири випадіння були викликані трагічними обставинами: вбивством С. Кірова в грудні 1934 р., смертю В. Куйбишева в січні 1935 р., самогубством Г. Орджонікідзе в лютому 1937 р., арештом у травні 1938 р. і наступним розстрілом С. Косіора. На місце, звільнене Я. Рудзутаком, лютневий (1932 р.) пленум ЦК поставив А. Андреева. У лютому 1935 р. членом політбюро ЦК став А. Мікоян. Нарешті, обраний XVIII з'їздом Центральний комітет заповнив решту вакансій у політбюро кандидатурами А. Жданова і М. Хрущова.

Як були представлені в політбюро ЦК ВКП(б) керівники КП(б) У? Перше «проникнення» здійснив Г. Петровський, обраний кандидатом в члени політбюро ЦК 1 січня 1926 р. Л. Каганович став кандидатом у липні, а В. Чубар – у листопаді того ж року.

У липні 1928 р. Й. Сталін забрав з України Л. Кагановича і відправив туди як генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора. Той з 1926 р. працював разом із всесоюзним генсеком у секретаріаті й оргбюро ЦК ВКП(б) і з грудня 1927 р. вже був кандидатом у члени політбюро ЦК ВКП(б). Якраз він і став на XVI партз'їзді першим і єдиним у 30-х роках представником України в політбюро ЦК ВКП(б). В. Чубар був обраний членом політбюро ЦК тільки

¹ В. Шмідт – у 1928–1930 рр. заступник голови РНК СРСР і Ради праці та оборони.

² Письма И. В. Сталина В. М. Молотову. 1925–1936 гг. – М., 1995. – С. 222.

в 1935 р., коли уже працював у Москві. Г. Петровський залишався кандидатом упродовж 13 років, аж до кінця політичної кар'єри.

Зміни в національному складі членів політбюро ЦК за міжвоєнний період показані в табл. 4. Невелика вибірка (від 5 до 10) і наявність лише семи національностей не дозволяє виявити сталі тенденції, окрім однієї цілком безсумнівної: зростання кількості росіян. По-перше, і це головне: росіяни у складі політбюро ЦК в 1921 р. були представлені тільки В. Леніним, що давало привід до здивованих запитань і навіть анекдотів. По-друге, цей орган влади поповнювався майже виключно представниками центральних відомств, у масі своїй – росіян.

На запитання про пов'язаність членів політбюро ЦК з власним народом доводиться відповідати негативно. Латись Я. Рудзутак не був пов'язаний з Латвією, так само як поляк С. Косіор – з Польщею, тобто державами, які перебували поза межами СРСР. Але й до Грузії у складі СРСР грузини Й. Сталін або Г. Орджонікідзе не мали прямого стосунку, так само як вірменин А. Мікоян – до Вірменії. **Це була справді інтернаціональна команда вищих керівників, яка дбала передусім про власний інтерес: залишатися на вершині влади якомога довше.**

Табл. 4

Зміни в національному складі членів політбюро ЦК ВКП(б)¹

Національність	Березень 1921 р.	Травень 1924 р.	Грудень 1928 р.	Грудень 1930 р.	Грудень 1935 р.	Грудень 1938 р.	Грудень 1939 р.
Всього членів політбюро ЦК.	5	7	9	10	10	7	9
З них:							
росіяни	1	3	6	4	3	3	5
євреї	3	3	–	1	1	1	1
українці	–	–	1	1	2	1	1
грузини	1	1	1	2	2	1	1
вірмени	–	–	–	–	1	1	1
поляки	–	–	–	1	1	–	–
латиші	–	–	1	1	–	–	–

¹ Розроблено за даними: Кульчицький С. В. Керівні органи Центрального комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року. – К., 1990.

Тиранія Й. Сталіна тяжко відбилася на долі його найближчого оточення. Здійснювана партією свавільна влада над суспільством закономірно позначилася на самій партії, у тому числі її керівному ядрі. Але біди перших осіб у вищому союзному керівництві не йдуть у порівняння з трагічною долею членів політбюро ЦК КП(б) У. Незважаючи на те, що український субцентр являв собою клон союзного центру і склад його ретельно добирався в Москві, він був зруйнований, як співалося в гімні більшовиків, «до основанья».

Прослідкуємо за тим, як складалася колективна доля членів політбюро ЦК КП(б)У у першій половині 30-х років (табл. 5).

Табл. 5

Зміни в складі політбюро ЦК КП(б)У між XI (червень 1930 р.) і XII (січень 1934 р.) партз'їздами¹

Червень 1930 р.	Січень 1934 р.
1. С. Косіор	1. С. Косіор
2. В. Балицький	2. В. Балицький
3. Л. Картвелішвілі	3. М. Демченко
4. Г. Петровський	4. В. Затонський
5. П. Постишев	5. Г. Петровський
6. Б. Семенов	6. П. Постишев
7. М. Скрипник	7. С. Саркісов
8. К. Сухомлин	8. К. Сухомлин
9. В. Чубар	9. М. Хатаєвич
10. М. Чувирін	10. В. Чубар
11. Й. Якір	11. М. Чувирін
	12. Й. Якір

Десь через місяць після того, як політбюро ЦК почало працювати, з його складу випав П. Постишев: Й. Сталін забрав його у власний секретаріат після XVI з'їзду ВКП(б). Вакансію заповнив другий секретар ЦК КП(б)У В. Строганов. У грудні 1930 р. Україну покинув Л. Картвелішвілі, щоб очолити Закавказький крайком ВКП(б). Його місце в політбюро ЦК зайняв Р. Терехов, переведений з посади секретаря Артемівського окрпарткому на

¹ Лоцицький Володимир. Політбюро ЦК Компартії України: особи, стосунки. 1918–1991. – К., 2005. – С. 299–301.

посаду секретаря ЦК і першого секретаря Харківського міськкому КП(б)У.

У березні 1931 р. секретар Дніпропетровського окрпарткому Б. Семенов виїхав з Харкова, діставши призначення на посаду другого секретаря Середньоазійського бюро ЦК ВКП(б). Його місце зайняв нарком земельних справ УСРР М. Демченко. У червні того ж року нарком внутрішніх справ УСРР і водночас голова ДПУ УСРР (з 1923 р.) В. Балицький був переведений в Москву на посаду заступника голови ОДПУ СРСР.

Восени 1932 р. Й. Сталін вирішив «зміцнити» українське керівництво, якому перестав довіряти, двома новими функціонерами – І. Акуловим і М. Хатаєвичем. Опинившись у Харкові, перший заступник ОДПУ СРСР І. Акулов був негайно кооптований у члени ЦК КП(б)У і введений до складу політбюро ЦК, після чого став працювати секретарем ЦК КП(б)У по Донбасу. М. Хатаєвич, який з 1928 р. очолював Середньоволзький крайком ВКП(б), після кооптації в члени ЦК і обрання в політбюро ЦК почав працювати другим секретарем ЦК, а в січні 1933 р. очолив Дніпропетровський обком партії.

Щоб поставити в кризовій ситуації український субцентр влади під прямий контроль своїх довірених осіб, Й. Сталін ініціював постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. Згідно з нею В. Балицький і П. Постишев поверталися на постійну роботу в Україну, але не позбавлялися своїх посадових прерогатив союзного значення. Фактично Балицький почав господарювати у Харкові з листопада 1932 р. на посаді особливо уповноваженого ОДПУ на Україні, залишаючись до липня 1934 р. заступником голови ОДПУ СРСР. Після своєї другої появи в Україні він був негайно обраний членом політбюро ЦК КП(б)У. Так само П. Постишев опинився на Україні вже в грудні 1932 р., щоб «допомогти» місцевим функціонерам здійснювати хлібозаготівлі. Негайно кооптований у члени ЦК КП(б)У і обраний членом політбюро ЦК, він зайняв посаду другого секретаря ЦК КП(б)У, але залишився до лютого 1934 р. на посаді секретаря ЦК ВКП(б). Зрозуміло, що С. Косіор у присутності «другого першого секретаря», як називали Постишева, втратив весь свій вплив і став майже анекдотичною фігурою.

У лютому 1933 р. В. Строганов і Р. Терехов були звільнені від обов'язків членів політбюро ЦК КП(б)У і відкликані з України у розпорядження ЦК ВКП(б) як такі, що не виправдали довіри. Тоді ж нарком освіти М. Скрипник втратив свою посаду. Наркомосом став В. Затонський, якого негайно було обрано членом політбюро ЦК КП(б)У. Зацькований Постишевим, М. Скрипник 7 липня 1933 р. заповдіяв собі смерть...

Остання зміна в цьому складі політбюро ЦК КП(б)У відбулася в листопаді 1933 р. У зв'язку з вибуттям з України І. Акулова, який був призначений на посаду Прокурора СРСР, членом політбюро ЦК КП(б)У став перший секретар Сталінського обкому партії С. Саркісов.

На листопадовому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У П. Постишев заявив, що в українській партійній організації утворився націоналістичний ухил, який «почав змикатися з інтервенціоністською агентурою на Україні в період боротьби за ліквідацію куркульства як класу». **Саме на цьому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У український націоналізм був уперше названий головною небезпекою в Україні¹.**

Склад політбюро ЦК КП(б)У, що утворився після всіх карколомних подій 1930–1933 рр., був затверджений без персональних змін у січні 1934 р. пленумом Центрального комітету, обраним XII з'їздом КП(б)У.

Розглянемо тепер зміни, які відбувалися у складі політбюро ЦК КП(б)У в другій половині 30-х років. Табл. 6 показує, що цей орган влади не пережив сталінських репресій.

П. Любченко, який з 1927 р. працював секретарем ЦК КП(б)У, в лютому 1933 р. був призначений першим заступником голови РНК УСРР. У квітні 1934 р. він став головою уряду і членом політбюро ЦК. Обидві посади звільнив для нього В. Чубар, відкликаний у Москву на постійну роботу.

¹ Постышев П. П. В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине. – К., 1935. – С. 35, 70.

Таблиця 6

Зміни в складі політбюро ЦК КП(б)У між XII (січень 1934 р.), XIII (червень 1937 р.) і XIV (червень 1938 р.) партз'їздами¹

Січень 1934 р.	Червень 1937 р.	Червень 1938 р.
1. С. Косіор	1. С. Косіор	1. М. Хрущов
2. В. Балацький	2. М. Гікало	2. М. Бурмистенко
3. М. Демченко	3. В. Затонський	3. Д. Коротченко
4. В. Затонський	4. С. Кудрявцев	4. С. Тимошенко
5. Г. Петровський	5. П. Любченко	5. О. Успенський
6. П. Постишев	6. Г. Петровський	6. О. Щербаков
7. С. Саркісов	7. М. Попов	
8. К. Сухомлин	8. Е. Прамнек	
9. М. Хатаєвич	9. К. Сухомлин	
10. В. Чубар	10. М. Хатаєвич	
11. М. Чувирін	11. І. Шелехес	
12. Й. Якір		

Секретар Донецького обкому КП(б)У М. Чувирін теж покинув межі України, щоб працювати на маловпливовій посаді голови ЦК Ради профспілки робітників електропромисловості. Натомість травневий (1936 р.) пленум ЦК КП(б)У обрав членами ЦК секретаря ЦК КП(б)У М. Попова і заступника голови РНК УСРР І. Шелехеса.

У січні 1937 р. з України виїхав М. Демченко, якого було призначено на посаду першого заступника наркома землеробства СРСР. Членом політбюро ЦК був обраний замість нього перший секретар Київського обкому і міськкому партії С. Кудрявцев. У лютому того ж року М. Гікало, який п'ять років очолював ЦК КП(б)У, був перекинутий з Мінська в Харків на посаду першого секретаря обкому, після чого кооптований до складу ЦК і обраний членом політбюро ЦК.

Знаменна подія сталася у березні 1937 р. Як говорилося в газетних повідомленнях, у зв'язку з обранням першим секретарем Куйбишевського (на Куйбишев була перейменована Самара) обкому ВКП(б) П. Постишев був увільнений від обов'язків члена політбю-

¹ Лозицький Володимир. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. 1918–1991. – С. 301–303.

ро і секретаря ЦК КП(б)У. У свій час Г. Костюк присвятив цілий розділ однієї зі своїх книг виявленню причин неласки і наступної загибелі П. Постишева¹. Як це так, роздумував він, людина вірою і правдою служила Сталіну, прикладала нелюдські зусилля, щоб викоренити націоналістичні настрої в Україні, і аж раптом – така зміна? Але то була звичайна, підтверджена десятками інших прикладів поведінка диктатора: *відвести від себе звинувачення в репресіях, перекласти відповідальність на своїх підручних.*

Долю Постишева розділив В. Балицький – права рука «другого першого секретаря» в організації репресій, що розгорнулися у величезних масштабах з моменту повторної появи їх обох в Україні наприкінці 1932 р. У травні 1937 р. Балицький одержав призначення очолити Управління НКВС по Далекосхідному краю, після чого був заарештований і розстріляний. Тоді ж був заарештований і 12 червня розстріляний Й. Якір.

Обраний XIII з'їздом КП(б)У Центральний комітет затвердив на своєму першому пленумі 3 червня 1937 р. майже той самий склад політбюро ЦК, який сформувався за період між з'їздами. Оскільки С. Саркісов перейшов з посади секретаря Донецького обкому КП(б)У на посаду начальника комбінату «Донбасвугілля», він був затверджений на цьому пленумі кандидатом у члени політбюро ЦК. Посаду, що звільнилася, віддали Е. Прамнеку. Від 1934 р. він працював першим секретарем Горьківського (Нижній Новгород був перейменований у Горький) обкому ВКП(б), а в червні 1937 р. його перевели на ідентичну посаду в Донецьку область.

Починаючи з липня 1937 р. Україну, як і весь Радянський Союз, накрила хвиля репресій, яку в історіографії назвали Великим терором. Зі складу політбюро ЦК, який сформувався на XIII з'їзді КП(б)У, уник смерті лише Г. Петровський. Він поїхав у відрядження в Москву і мудро відсиджувався там, прикидаючись хворим, поки керівництво УРСР у Києві агонізувало.

У січні 1938 р. Сталін відкликав С. Косіора з України і призначив його на посаду заступника голови РНК СРСР. Незабаром він був

¹ Костюк Григорій. Сталінізм в Україні. Генеза і наслідки. – К., 1995. – С. 307–321.

репресований, як і В. Чубар, якого теж призначили на таку посаду у квітні 1934 р. Посаду виконувача обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У Сталін віддав М. Хрущову. Опинившись у Києві, той почав готувати новий з'їзд КП(б)У з метою регенерації командного складу української партійної організації.

XIV з'їзд КП(б)У відбувся у червні 1938 р. і затвердив політбюро ЦК у скороченому складі. У вересні того ж року його склад поповнився головою Президії Верховної Ради УРСР А. Корнійцем. Через місяць нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський перейшов на нелегальне становище, щоб уникнути репресій, але був затриманий (у квітні 1939 р. в Челябінській області) і розстріляний. Грудневий (1938 р.) пленум ЦК КП(б)У поставив останню крапку в кадрових змінах. Пленум вивів Успенського зі складу політбюро ЦК і увільнив від обов'язків О. Щербакова. Той замінив М. Хрущова на його попередніх посадах першого секретаря Московського міськкому та обкому ЦК ВКП(б).

Динаміка національного складу членів політбюро ЦК КП(б)У за міжвоєнний період показана в таблиці 7:

Табл. 7

Зміни в національному складі членів політбюро ЦК КП(б)У¹

Національність	Квітень 1923	Листопад 1927	Червень 1930	Січень 1934	Червень 1937
Всього членів політбюро ЦК	7	9	11	12	11
З них:					
росіяни	2	4	4	3	2
євреї	–	1	1	2	2
українці	3	4	4	5	5
грузини	–	–	1	–	–
вірмени	–	–	–	1	–
поляки	–	–	1	1	1
латиші	–	–	–	–	1
німці	1	–	–	–	–
болгари	1	–	–	–	–

¹ Розроблено за даними: Лозицький Володимир. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. 1918–1991.

Можна бачити, що керівники України поділялися за національною ознакою на дві нерівні групи. Першу з них становили українці і росіяни. У кожному складі політбюро ЦК знаходилося по кілька представників цих національностей. Друга, цзовсім нечисленна група це поодинокі представники шести національностей. Проміжне становище між обома групами займали четверо євреїв: Л. Каганович (виходець із села Кабани на Київщині), М. Хатаєвич (народився в Гомелі), І. Шелехес (родом із Москви) і Й. Якір (походив з Кишинєва).

Половина представників другої групи (Х. Раковський, Е. Квірінг, С. Косіор) і Л. Каганович були надіслані в Україну, щоб очолити її партійно-радянський центр. У Кремлі не бажали доручати цю відповідальну місію етнічним українцям. Одиначні представники двох національних груп (грузин Л. Картвелішвілі і вірменин С. Саркісов) походили з союзних республік, двоє інші (латиш Е. Прамнек і поляк С. Косіор) були вихідцями з регіонів, які входили в Російську імперію. Німець Е. Квірінг був родом з німецьких колоністів Поволжя. Чужоземцем виявився тільки болгарин Х. Раковський, за професією – революціонер-інтернаціоналіст.

Розглядаючи співвідношення між українцями і неукраїнцями у вищому керівництві, можна бачити, що українці завжди перебували в меншості. У 20-х роках українці і росіяни були представлені в політбюро ЦК в однакових пропорціях, але з другої половини 30-х представники титульної нації почали переважати.

Аналіз табл. 4 і 7 допомагає зрозуміти, що політичні репресії, в епіцентрі яких Україна перебувала в 30-х роках, не пов'язані з національним складом вищого партійного керівництва в Москві і в українських столицях. Недоречно обтяжувати виною ті народи, представниками яких були функціонери, що планували і здійснювали репресії. Причини репресій пов'язані з необхідністю подолати опір радянських громадян комуністичному штурму. Можливість їх здійснення в пекельних масштабах була закладена статутною побудовою комуністичної партії, яка разом із створеними нею структурами стала внутрішнім кістяком суспільства. Але встановлення над суспільством диктатури нікому не забезпечувало в роки сталінщини особистої безпеки. Це засвідчила трагічна доля багатьох членів вищого керівництва ВКП(б) і особливо – КП(б)У.

РАДЯНСЬКА УКРАЇНІЗАЦІЯ: ФОРМА І ЗМІСТ

Нарком РСФРР у справах національностей Й. Сталін ще в жовтні 1920 р. опублікував у газеті «Правда» програмну статтю «Політика радянської влади з національного питання в Росії». В ній аналізувався досвід радянзації національних регіонів багатонаціональної країни, набутий за три роки комуністичного будівництва. *Головний урок, який засвоїли керівники більшовицької партії, полягав у запереченні білогвардійського гасла «єдиної і неділимої» Росії.* Однак це не означало, що вони були причниками розпаду Росії. Вони бачили її централізованою державою з усіма національними регіонами в кордонах, які дісталися від дореволюційних часів, про що свідчила й назва сталінської статті. Але Сталін у черговий раз урочисто проголошував гасло самовизначення націй аж до відокремлення і посилався на Фінляндію, якій Раднарком дозволив відокремитися. *Щоб усунути відокремлення як головний елемент цього гасла, Росія мусила позбавитися свого імперського образу.* У статті розповідалося, як це треба робити.

Комуністичне будівництво супроводжувалося розпалюванням громадянської війни, і більшовики виявили неабиякий хист, аби війна набула найбільш гострих і відкритих форм. Та вони не були готові провадити одночасно ще одну війну – з національно-визвольним рухом. Можна сказати навіть більше: вони прагнули взяти національно-визвольний рух пригноблених народів собі в союзники, щоб подолати опір суспільних верств, які протистояли будівництву комунізму.

Через це дві спроби більшовиків організувати «урочисту ходу Радянської влади» в Україні, що характеризуються в літературі як українсько-російські війни 1917–1918 і 1918–1919 рр., можна на-

звати лише частково міжнаціональними війнами – поразки УНР значною мірою пояснювалися тим, що українські селяни починали перейматися здійснюваними в Росії аграрними перетвореннями, тобто «більшовизуватися». Натомість радянсько-польська війна 1920 р. була практично в чистому вигляді міжнаціональною – в ході її встановлювалися невизначені раніше кордони між окремими частинами імперії, що розпалася. Польському уряду вдалося знешкодити соціальну демагогію більшовиків і згуртувати націю, щоб відстояти здобуту незалежність. Між радянською Росією і Фінляндією справа навіть не дійшла до війни – у Москві розуміли, що на фінській території «урочиста хода Радянської влади» від початку приречена на провал.

Політичний режим, який винайшов В. Ленін, являв собою, як було вже показано, симбіоз диктатури партійних комітетів і виконавської влади рад, сформованих цими комітетами. Щоб укоренити такий режим у регіонах Росії, вимагалось переформатувати її адміністративно-територіальний устрій, замінити в цих регіонах губернський поділ на національні республіки, організувати в них функціонування компартійних та радянських установ, шкіл й інших закладів освіти і культури мовою місцевого населення, залучити в усі установи, як висловлювався Й. Сталін, «місцевих людей». На його думку, укорінення диктатури партії в Україні, Азербайджані, Туркестані та інших національних регіонах вимагало «перетворення їх у радянські країни, тісно пов'язані з центральною Росією в одне державне ціле». А це було «немислимо без широкої організації місцевої школи, без створення суду, адміністрації, органів влади та ін. з людей, які знають побут і мову населення»¹.

Унікальна здатність радянської влади обернутися своїм обличчям до робітничо-селянських мас, залишаючись максимально централізованим політичним режимом, дозволяла Сталіну називати національні регіони країнами й агітувати за максимально можливе насичення адміністративного апарату цих країн місцевими кадрами і людьми, які знали побут і мову корінного населення. Разом з цим він продовжував називати ці країни «окраїнами». У статті

¹ Сталин И. Сочинения. – Т. 4. – С. 359.

не було навіть натяку на те, що незалежні за статусом радянські республіки залишаться такими ж у майбутньому. Сталін закликав «зміцнювати революційний союз між центральною Росією і окраїнами Росії». Він бачив «окраїни» автономними республіками у складі єдиної і неділимої Росії. Ленінська формула державного союзу у вигляді «федерації другого поверху» більше відповідала інтересам національних республік. *Однак відмінність була непринциповою, бо структура радянської влади залишалася незмінною.*

Головною темою розглядуваної сталінської статті була розшифровка тези, яку вперше сформулювала резолюція VIII Всеросійської партконференції «Про Радянську владу на Україні»: «Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою». Політика, яку озвучував нарком РСФРР у справах національностей, була продуктом колективної творчості компартійного керівництва. Але вона ще не мала назви. Назва з'явилася на першому після утворення Радянського Союзу XII з'їзді РКП(б): *коренізація.*

Після виходу зі смуги війн і революцій 1917–1920 рр. проблема інтеграції соціальних і національних аспектів комуністичного будівництва постала перед керівництвом РКП(б) у новому вигляді. Припиняючи штурмові методи побудови комунізму в 1921 р., партія не відмовилася від свого задуму. Нова економічна політика, як доводив В. Ленін упродовж двох років, була лише етапом накопичення сил, потрібних для повторного комуністичного штурму.

Разом із тим керівники партії повинні були знайти формулу інтеграції соціально-економічних і національних аспектів реалізації комуністичної доктрини, придатну для використання в мирних умовах, а не в екстремальній ситуації громадянської війни. Вони будували комунізм у багатонаціональній країні й повинні були підпорядковувати обраній меті зусилля «місцевих людей» (використовуючи термінологію Й. Сталіна). Першим кроком на цьому шляху стало об'єднання радянських республік в єдину багатонаціональну країну. Наступним кроком мусила стати узгоджена з цілями комуністичного будівництва національна політика Кремля.

Йшлося про втягнення в комуністичне будівництво всього неросійського населення СРСР і передусім – про «націоналізацію» загонів правлячої партії в союзних і автономних республіках. Але термін «націоналізація» у значенні втягнення в РКП(б) представників неросійських національностей не міг бути використаний, оскільки його звикли вживати у значенні передачі засобів виробництва «в руки нації», а тут радше йшлося про «націоналізування». Саме тому для означення втягнення у владу, яка будувала комунізм, представників неросійських національностей винайшли термін «коренізація» (у значенні – укорінення). Цей термін став спільним для всіх національних республік. Ним позначався зміст явища: укорінення в республіках Комуністичної партії – носія диктаторської влади, а також розбудови влади як сукупності взаємопов'язаних вертикалей (партійної, чекістської, радянської).

Паралельно з узагальнюючим терміном «коренізація» виникли інші – похідні від назви титульної нації в кожній національній республіці (наприклад, «українізація»). Такий нюанс виявився напрочуд вдалим кроком компартійних пропагандистів. Він термінологічно поєднував завдання укорінення радянської влади з процесами національного відродження, які були головною метою демократичних держав, що виникли на руїнах Російської імперії в 1917 р. Для деяких істориків збіг різнопорядкових термінів з одним спільним знаменником – дерусифікацією – став справжнім головним болем, і вони почали брати в лапки термін «радянська українізація»¹. Та лапки, мабуть, тут не допоможуть. У процесі українізації треба розрізнити форму і зміст. Форма завжди була однаковою: розвиток мови і культури народу, який тривалий час піддавався асиміляційним впливам ззовні. Змісту процесу українізації надавав політичний режим, який його проводив. Більшовицькі вожді прагнули керувати процесом так, щоб етнічне відродження не переростало в національне, тобто щоб українці втішалися розвитком своєї мови і культури, не претендуючи на здобуття незалежної від центру національної державності.

¹ «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003. – 392 с.

Але відділити етнічне відродження від національного було неможливо, і тому вожді уважно слідували за процесом, нещадно розправляючись з тими, у тому числі в надрах власної партії, хто надто захоплювався українізацією, перетворюючи її на самоціль. Політичному забарвленню таких розправ завжди надавався класовий, а не національний характер. **Тільки в умовах тяжкої кризи, яка змусила Кремль припинити взимку 1932/1933 рр. черговий комуністичний штурм, Й. Сталін «розщепив» українізацію на дві протилежні за змістом: більшовицьку й «петлюрівську».** Прокладаючи свій курс національної політики між Сциллою великоросійського шовінізму і Харибдою «буржуазного націоналізму», комуністичний центр тоді вперше (але на весь подальший термін свого існування) оголосив «буржуазний націоналізм» – і передусім «український буржуазний націоналізм» головною небезпекою для партії.

Якщо подивитися уважно на радянську українізацію 20-х років, то можна побачити її істотну відмінність від коренізації влади в інших національних республіках СРСР. Ця відмінність простежується особливо виразно на тлі національної політики, яку раніше здійснювали російські імператори.

В імперії Романових ставлення до підкорених народів не було нищівним: інородців до влади не допускали, але їм дозволяли жити власним життям. Крім того, інородність не була пожиттєвим тавром. Варто було людині будь-якої національності перейти у православ'я (це – головне), набути ознак народності (передусім – володіння російською мовою, бажано – опанування російської культури) і нарешті – довести відданість самодержцю, тобто вписатися у знамениту уваровську формулу «православие – самодержавие – народность», як її подальша кар'єра починала залежати передусім від природних здібностей.

З українцями в Російській імперії було, на перший погляд, простіше – влада вважала їх етнографічною гілкою російського народу, а не інородцями. Уявлення про те, що українці були окремим народом, розселеним на тій території, де вони історично проживали і кількісно переважали, мали свою мову й історію, – підривали найбільш глибокі основи російської державності. Тому імперія роз-

глядала українців як росіян у вигляді малоросів і впритул не бачила України на географічній мапі. Одних українців заперечення їхньої самобутньої ідентичності навіть влаштовувало, але інші сприймали його як тиск, дошкульніший від колоніального. Словосполучення «українська інтелігенція» до революції було вибуховим. Здобуваючи вищу освіту, малороси *мусили* переходити на російську мову. Якщо вони відстоювали право свого народу на власну літературну мову, відмінну від російської вітчизняну історію і самобутню культуру, то ставали людьми, які зазіхали на великоросійський державницький міф – привласнену Романовими середньовічну імперію Рюриковичів. Самим своїм існуванням українська інтелігенція утверджувала малоросів як окрему від великоросів націю – тобто як економічно, організаційно і психічно згуртовану спільноту з орієнтацією на власну державність.

Найдійовішим важелем у творенні національної державності в 1917 р. стала українізація. Державні установи, створювані Центральною Радою, повинні були спілкуватися з народом його мовою, діти в школах – учитися рідною мовою, солдати на фронтах – об'єднуватися в українські підрозділи. «Українізація багнета» дозволила Центральній Раді спертися на реальну силу у протиборстві з політичними силами Центральної Росії – від монархістів до соціалістів. Ці сили не визнавали за малоросами права бути українцями, бо українська національна державність підривала підвалини єдиної і неділимої Росії, руйнівно діяла на їхні патріотичні почуття й підривала російську ідентичність.

Здавалося, що керівники партії більшовиків знайшли вихід із цієї квадратури круга. Вони визнали *радянську* державність пригноблених до революції націй. Їхній політичний режим залишався внаслідок партійної диктатури централізованим, але при цьому намертво пов'язані з партією **радянські органи влади давали оманливе відчуття суверенної національної державності**. Більшовики згодні були поділити історичну спадщину Рюриковичів на три частини, оскільки тепер у білорусів та українців існувала національна державність. Нарешті, вони оголошували війну шовінізму панівної, тобто великоруської нації – це не становило проблеми, бо в багатонаціональній державі-комуні жоден

народ не мав реального суверенітету перед партією, будованою на засадах «демократичного централізму». Так, російська мова мала офіційний статус мови міжетнічного спілкування, а столицею країни була Москва, проте Радянський Союз будувався на засадах *політизації етнічності*.

Варто розглянути значення терміна «політизація етнічності» в конкретних умовах радянської держави-комуни. Без цього ми не зможемо ні оцінити повною мірою таких супутніх понять, як «тигунна нація» і «коренізація», ні зрозуміти, чому в радянських офіційних документах, які засвідчували особу, – внутрішніх паспортів (коли вони з'явилися), свідоцтвах про народження й анкетах – фігурували записи про етнічне походження (національність). Щоб здійснювати національну політику, ленінсько-сталінська держава-комуна бажала знати, до якої національності належить кожний її громадянин.

Радянська державність була штучною конструкцією, хоча виявилася доволі живучою, порівняно з відомими людству органічними формами політичного устрою. Наявні в СРСР соціальні верстви, етнічні спільноти і побудовані на засадах «демократичного централізму» організації, у тому числі компартійно-радянська номенклатура й органи державної безпеки, не мали визначального впливу на своїх верховних вождів. Можновладці Кремля могли діяти, керуючись тільки особистими інтересами, які назовні подавали як національні. Безконтрольність і необмеженість їхніх повноважень забезпечувалися владою, яка не тільки виглядала як робітничо-селянська, але й була нею. У багатонаціональній країні залишалося знайти і створити таку форму робітничо-селянської влади, яка позбавила б неросійські народи сумнівів відносно своєї реальності, але при цьому не обмежувала б диктатури вождів. Якраз з цією метою вони застосували принцип політизації етнічності.

Етнополітологія, яка в ХХ ст. розвинулася в окрему наукову дисципліну, встановлює, що *принцип політизації етнічності найбільш повно реалізується в етнотериторіальному поділі, коли національно-державним статусом наділяються ті етнічні меншини, які становлять більшість населення на певній території*. Подібний статус мають, наприклад, Шотландія у Великій Британії або Квебек

у Канаді. Коли більшовики відтворювали регіон за регіоном колишню імперію, вони не відновлювали дореволюційних губерній, а проголошували національні радянські республіки й наділяли їх державними правами, на перших порах – навіть статусом незалежних і суверенних країн. Від 1923 р. ці країни об'єдналися в «союз нерушимий республік свободних», причому кожна з них одержала конституційне право відкинути «принцип непорушності» і вийти з союзу. Однак народи, чия етнічна територія не мала виходу на державний кордон Радянського Союзу, не одержали прав союзних республік через те, що були позбавлені можливості реалізувати урочисто проголошене право на вихід. Аби їхні національні почуття не були скривджені, вожді надали їм можливість утворювати всередині союзних республік власні автономні регіони, які вже не вважалися державними утвореннями. Керівники більшовиків до середини 30-х років поширювали принцип політизації етнічності на всі меншини, які володіли власною територією розселення – аж до окремо взятої сільради. **Така лінія в національній політиці тільки зміцнювала диктатуру більшовицького керівництва, адже «націоналізування» радянських органів сприяло більшій ефективності управління.**

Оскільки радянські органи користувалися цілком реальними управлінськими повноваженнями, національні меншини повинні були відчувати вагому різницю між своїм становищем у дореволюційні часи і в пореволюційну епоху. Важливо було тільки те, щоб вони брали активну участь у діяльності радянських органів влади на території свого проживання. Звідси виникла гостра необхідність коренізації радянської влади в національних республіках, округах і районах.

Принцип політизації етнічності руба поставив питання про становище утворюваних російським народом органів конституційної влади в кордонах Російської Федерації. Коли загальноросійський центр партійно-радянської влади перетворився на загальносоюзний, виникла необхідність заново утворити центральні органи влади спеціально для РСФРР як однієї з союзних республік. Не бажаючи створювати рівновеликий загальносоюзному центр влади, ЦК ВКП(б) підпорядкував собі територіальні партійні органи

в Росії, а Раднаркому СРСР передав усі варті уваги об'єкти управління на її території. Через це політико-правовий статус Росії як союзної республіки виявився істотно нижчим, ніж статус інших республік. А в 1949 р., коли в оточенні Сталіна розгорнулася конкурентна боротьба між претендентами на високі посади і прозвучало провокаційне звинувачення на адресу діючих і колишніх ленінградських партійних функціонерів про їх намір перетворити Ленінград на столицю Російської Федерації, виникла так звана «ленінградська справа», під час якої були репресовані сотні високопосадовців аж до рівня члена політбюро ЦК ВКП(б).

Вожді більшовиків підкреслювали свій інтернаціоналізм і протягом 20-х років оголошували великоруський шовінізм головною небезпекою для партії і держави. У п'ятиособовому складі політбюро ЦК РКП(б), де сконцентрувалася вся політична влада, у 1921 р. перебував лише один росіянин – В. Ленін. Чи означає все це, що загальноросійський, а з 1923 р. – загальносоюзний центр здійснював свою національну політику, перебуваючи на безнаціональній платформі?

Аби відповідь на це запитання не була суб'єктивним судженням автора, доцільно придивитися до дебатів з національного питання в *пострадянській* Російській Федерації. Ця країна успадкувала від радянської Росії свій етнотериторіальний поділ, але позбавилася диктатури компартійних вождів.

У перші роки після розвалу СРСР автономні республіки Російської Федерації фактично завоювали для себе *національно-державний* статус, яким раніше не володіли. Вказуючи на наявність державного статусу в національних меншин і на відсутність аналогічного статусу в переважній більшості населення країни, деякі політики та політологи пропонували зрівняти за статусом меншість і більшість. Такого зрівняння можна було досягти, як це зрозуміло, за двома протилежними сценаріями: або залишити за автономними республіками лише питання культури і мови, або створити всередині Російської Федерації Російську республіку. Друга пропозиція була несерйозною і навіть провокативною, тому що служила виправданням для урізування прав і повноважень автономних республік та округів. Саме так прореагував на ідею про конститу-

ювання Руської республіки відомий у 90-х роках політик Р. Абдулатипов. Твердження про відсутність у росіян¹ своєї державності він назвав «цинізмом шовіністів»². Як відомо, уряд В. Путіна у спробах вдосконалити конструкцію державної влади пішов по шляху урізування повноважень автономних республік.

Подібна дилема не стояла перед керівниками РКП(б)–ВКП(б)–КПРС, оскільки всі владні конструкції по радянській лінії були похідними від партійної диктатури. Тому вони могли дозволити собі заявляти, що є інтернаціоналістами, тобто всі національності для них однаково важливі, націоналізм у будь-яких формах чужий для них і вони перебувають під час розгляду будь-яких питань між націями (лат. *inter* – між). Тому вони виголошували промови про соціалістичний інтернаціоналізм, таврували націоналізм пригноблених націй як «буржуазний» і навіть прилюдно заявляли про небезпеку великоруського шовінізму, яким були просочені колишні буржуазні фахівці, а тепер – радянські чиновники. На ділі, однак, вони від початку обмежували повноваження союзних і автономних республік лише питаннями мови і культури. Всякий раз, коли функціонери або національна інтелігенція виходили за межі цієї проблематики, вони вдавалися до репресій. У всіх вертикалях влади, які контролювали несuverенне населення країни, вони насаджували під пристойними мовними зворотами імперську ідеологію. **Російський народ, як і всі інші, був позбавлений суверенності, але саме його можновладці Кремля розглядали як загальносоюзну титульну націю, тобто опору їхньої держави-комуни.**

У світлі сказаного стає можливим виявити відмінність радянської українізації від коренізації в інших національних республіках СРСР. Як і всюди, українізація сприяла подоланню русифікації, зростанню національної самосвідомості народу, його державницьким устремлінням. Це були небажані для Кремля наслідки політики, яка здійснювалася з метою укорінення радянської влади. Але

¹ Слово «росіянин» в українській мові після 1991 р. стало двозначним. У традиційному значенні воно перекладається як «русский», а в новому значенні – як «россиянин», тобто громадянин Росії будь-якої національності. Тут це слово вживається в його первинному значенні.

² Независимая газета. – 1994, 22 марта.

в Україні ці наслідки проявлялися сильніше. За територією, яку українці займали, в тому числі в сусідній Російській Федерації, за кількістю населення, за духовною поєднаністю із співвітчизниками в Польщі, Чехословаччині й Румунії, за поширеністю традицій визвольної боротьби вони не йшли у порівняння з іншими народами тих національних регіонів, які теж змушені були задовольнитися квазідержавністю у вигляді радянської республіки.

Кампанія коренізації була започаткована доповіддю Й. Сталіна «Про національні моменти в партійному і державному будівництві», виголошеною на XII з'їзді РКП(б) 23 квітня 1923 р. Обґрунтовуючи життєву необхідність коренізації, доповідач указував на дві обставини. По-перше, – на кількісне співвідношення між великоросами та пригнобленими раніше національностями в населенні Радянського Союзу. Воно становило в круглих цифрах 75 млн осіб проти 65 млн. **Багатонаціональний характер країни зобов'язував керівників правлячої партії здійснювати політику, яка б відповідала інтересам неросійського населення.** По-друге, Сталін вказував на небезпеку, яка виникла, на його думку, при переході до мирного будівництва в умовах непу. «У зв'язку з непом, – підкреслював він, – у внутрішньому нашому житті народжується нова сила – великоруський шовінізм, який гніздиться в наших установах, який проникає не тільки в радянські, але й у партійні установи, який бродить по всіх кутках нашої федерації і веде до того, що коли ми цій новій силі не дамо рішучої відсічі, коли ми її не підсічемо в корені, – а непівські умови її вирощують, – ми ризикуємо опинитися перед картиною розриву між пролетаріатом колишньої державної нації і селянами раніше пригноблених націй, що означатиме підрив диктатури пролетаріату»¹.

Е. Квірінг знав, що в розпочатій XII з'їздом РКП(б) кампанії коренізації є не тільки позитивна для більшовиків сторона (укорінення радянської влади), але й негативна (піднесення національної самосвідомості пригноблених народів аж до появи небезпеки сепаратистських настроїв). Перебуваючи багато років в Україні, він розумів, що найбільша небезпека державній єдності може йти

¹ Сталін Й. Твори. – Т. 5. – С. 235–236.

звідси. Він першим, ще на початку червня 1923 р. назвав на ймення цю небезпеку: **здатність комуністичної українізації перерости в петлюрівську**¹.

Великоруський шовінізм не був «новою силою», пов'язаною із запровадженням непу. Він становив постійну загрозу для влади компартійних вождів у словесному оздобленні «диктатури пролетаріату». Відтоді, як більшовики «приватизували» радянську революцію, вони змушені були повсякчасно доводити тотожність «диктатури пролетаріату» робітничо-селянській владі. Для завоювання влади під час громадянської війни їм була потрібна підтримка національного руху пригноблених народів. В умовах мирного будівництва, так само пов'язаного з реалізацією передбачених програмою РКП(б) соціальних реформ, ця підтримка ставала особливо необхідною, і тут Сталін мав рацію. Після утвердження «диктатури пролетаріату» носіями великоруського шовінізму ставали вже не білогвардійські генерали, а радянські чиновники. Це під корінь знищувало ілюзію народності більшовицької влади в середовищі неросійського, переважно селянського населення.

Формула коренізації влади була викладена Сталіним у доповіді на XII з'їзді РКП(б) в таких словах (цитуємо мовою оригіналу, щоб точніше передати особливості вживання російського слова «русский»): «Для того, чтобы Советская власть стала и для национального крестьянства родной, – необходимо, чтобы она была понятна для него, чтобы она функционировала на родном языке, чтобы школы и органы власти строились из людей местных, знающих язык, права, обычаи, быт нерусских национальностей. Только тогда и только постольку Советская власть, до последнего времени являвшаяся властью русской, станет властью не только русской, но и международнонациональной, родной для крестьян ранее угнетённых национальностей, когда учреждения и органы власти в республиках этих стран заговорят и заработают на родном языке»².

¹ Мартин Терри. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР. 1923–1939. – М., 2011. – С. 119.

² Сталин И. Сочинения. – Т. 5. – С. 240–241.

Основні положення доповіді Й. Сталіна увійшли навіть текстуально в резолюцію XII з'їзду РКП(б) з національного питання. Тон резолюції був наступальним і рішучим, бо керівництво партії мусило переломити поширені в середовищі компартійно-радянських функціонерів шовіністичні настрої. В Україні вони навіть здобули обґрунтування з ініціативи секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда у вигляді «теорії боротьби двох культур».

На республіканських партійних конференціях, які передували з'їздам РКП(б), нерідко ставили проблеми, що входили до порядку денного з'їзду. У квітні 1923 р. VII Всеукраїнська партконференція заслухала доповідь заступника голови Раднаркому УСРР М. Фрунзе з національного питання. Доповідач був людиною військовою і не дуже розбирався в темі, а тому основна полеміка під час обговорення його доповіді розгорілася між Лебедем і Раковським.

Лебедь твердив, що російська мова і культура в Україні пов'язані з містом і «найпрогресивнішим» у суспільстві робітничим класом, а українська мова і культура – з селом і «відсталим» селянством. Звідси обов'язком членів КП(б У, на думку Лебеда, було сприяння «природному процесу» перемоги російської мови і культури. Аргументи секретаря ЦК були вагомими для переважної більшості делегатів конференції. Серед них, як і в самій республіканській партійній організації, було обмаль українців. Відчуваючи настрій аудиторії, Х. Раковський виступив надзвичайно різко. Він заявив, що радянська влада повинна переломити негативні процеси асиміляції, які заохочувалися державою в дореволюційну епоху. Як пролетаріат, що становить лише кілька відсотків серед українського населення, зможе керувати селом, запитував він, коли Комуністична партія не має достатньої кількості людей, які знають мову села? Щоб мати вплив на село, треба розмовляти з ним його мовою, робив він висновок¹.

Критику «теорії двох культур» Х. Раковський продовжив у загостреній формі, виступаючи вже на XII з'їзді РКП(б). Він навіть

.....
¹ Волковинський В. М., Кульчицький С. В. Християн Раковський: політичний портрет. – С. 184.

заявив, що не виключає можливості нової громадянської війни, якщо партія не виявить необхідної чуйності й розуміння національного питання¹.

У Д. Лебеда було немало однодумців в усіх національних республіках створюваного Радянського Союзу, і ЦК РКП(б) відзначив цю обставину в резолюції XII з'їзду з національного питання: «Союз Республік розцінюється значною частиною радянських чиновників у центрі й на місцях не як союз рівноправних державних одиниць, покликаний забезпечити вільний розвиток національних республік, а як крок до ліквідації цих республік»². Заяви керівників партій про «рівноправність» і «вільний розвиток» були спрямовані на подолання великодержавних настроїв серед партійно-радянських чиновників і переконування «місцевих людей» в тому, що встановлена в національних регіонах СРСР влада не є окупаційною.

Кампанія українізації розгорталася в УСРР досить повільно. У червні 1923 р. Х. Раковський був усунутий з України, після чого першою особою в компартійно-радянському керівництві республіки став уже не голова уряду, а перший секретар ЦК КП(б)У. На цій посаді з квітня 1923 р. перебував виходець із поволзьких німців Е. Квірінг. Він не старався подолати тихого саботажу українізації з боку російськомовної більшості в ЦК КП(б)У і губкомках партії, в уряді і губвиконкомках. Компартійно-радянський апарат не виявляв схильності до активних дій у цьому напрямі хоча б тому, що довелося б починати з себе. За даними 1923 р., тільки 797 з 11 826 (менше 7%) відповідальних працівників партійно-радянського апарату УСРР заявили, що знають українську мову³.

Становище змінилося, коли Квірінг був відкликаний у розпорядження ЦК РКП(б), і на початку квітня 1925 р. в Харкові на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У з'явилася довірена

¹ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. – М., 1968. – С. 576.

² КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. – С. 422.

³ Кульчицький С. В. Форма і суть української радянської державності // Політична історія України ХХ століття. – Т. 3. – К., 2003. – С. 190.

особа Сталіна – Л. Каганович¹. У боротьбі за владу, яка точилася в Кремлі після відходу В. Леніна з політичної сцени внаслідок хвороби, генеральний секретар ЦК РКП(б) розраховував на підтримку українського суспільства. Каганович мусив забезпечити таку підтримку, і тому дістав карт-бланш на проведення українізації максимально високими темпами.

Новий український генсек по-чиновницькому ретельно став утілювати в життя постанову XII з'їзду РКП(б). Аби показати приклад, він почав вивчати українську мову, якої не знав, хоча народився в українському селі Кабани на Київщині. 30 квітня 1925 р. він створив Всеукраїнську комісію з українізації під своїм головуванням. Активним українізатором став і Д. Лебець, який з 1924 р. працював головою ЦКК КП(б)У і наркомом Робітничо-селянської інспекції (РСІ) УСРР. У листі Кагановичу від 5 червня 1925 р. він запопадливо писав: «Те, що Ви вже почали проводити українізацію, у цьому мене переконує перше засідання комісії з українізації. Все-таки треба мати на увазі, що опір з боку апаратів центральних відомств буде поважним. Нам (він мав на увазі свій наркомат. – С. К.), мабуть, доведеться по перевірці виділити кілька найбільш злісних випадків бюрократизму, тяганини, опору і використати для спеціального якого-небудь судового або іншого процесу, аби тим самим взяти тон у справі українізації»².

Перш за все Л. Каганович звернув увагу на українізацію КП(б)У. У спогадах він підкреслював, що робив це за прямою вказівкою Сталіна³. Ситуація з національним складом того загону РКП(б), який перебував на території України, справді була невтішною для Кремля. За перереєстрацією, проведеною наприкінці 1920 р., в Україні налічувалося 37 958 членів партії, серед них – 61,1% росіян, 20,1% українців, 11,4% євреїв, 2,6%

¹ Готуючи майданчик для свого висування, Й. Сталін у березні 1925 р. погодився перетворити посаду першого секретаря ЦК КП(б)У на посаду генерального секретаря ЦК. Вона існувала до 1934 р.

² Борисенко Елена. Феномен советской украинизации. – М., 2006. – С. 170.

³ Каганович Л. М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. – М., 2003. – С. 367–368.

поляків¹. Партийний перепис 1922 р. теж продемонстрував неукраїнський характер КП(б)У: росіяни – 54%, українці – 23%, євреї, поляки та інші – 23%. Невелике збільшення питомої ваги українців пояснювалося тільки тим, що йшла демобілізація Червоної армії, і багато солдат-неукраїнців виїжджало за межі республіки. Зрозуміло, що це були, як правило, росіяни. Але й за переписом 1922 р. майже половина членів партії (48%) перебувала в лавах Червоної армії. Цей же перепис показав, що українською мовою володіло лише 11% членів КП(б)У². Посилаючись на звіт Х. Раковського за 1921 р., Б. Кравченко вважав, що українською мовою володіли тільки 2% членів КП(б)У. Для багатьох членів партії питання про мову спілкування (так воно стояло в переписних листах) було тотожним питанню про рідну мову, якою вони вже не володіли³.

На початку 1924 р., тобто до масових наборів у партію, кількість членів КП(б) У порівняно з 1920 р. майже не змінилася (39 884 особи), але масовий відплив у зв'язку з демобілізацією був перекритий прийомом нових членів у самій республіці. Внаслідок цього відбулася певна українізація партії: частка росіян скоротилася до 47,1%, а питома вага українців збільшилася до 29,8%. Масові набори в партію, починаючи з ленінського призову 1924 р., докорінно змінили ситуацію. У 1926 р. українці становили 45% від загальної чисельності КП(б)У, а в 1927 р. – 52%⁴.

Не менш різкі зміни сталися у національному складі радянського апарату. За переписом 1923 р. питома вага українців у ньому не перевищувала 35%. Особливо незначною вона була в керівних структурах. Основна маса службовців у наркоматах складалася на 40% з євреїв, 37% – з росіян і тільки на 14% – з українців. У колегіях

¹ Кульчицкий С. Курс – украинизация // Родина. – 1999, № 8. – С. 109.

² Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Итоги партийной переписи 1922 г. на Украине. – Харьков, 1922. – С., VII, IX, XII, 178–179.

³ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – С. 134.

⁴ Фролов М. О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. – Запоріжжя, 2011. – С. 252.

наркоматів налічувалося 47% росіян, 26% євреїв і 12% українців¹. У 1926 р. картина виглядала по-іншому. В уряді УСРР українці становили 36,3%, росіяни – 31,8%, євреї – 16,8%, інші – 15,1%. Добре володіли українською мовою тільки 23,9% уряду².

Тепер за нових призначень на високі посади знання української мови бралось до уваги. У листі до Сталіна від 15 листопада 1925 р. Каганович просив санкцію на призначення Й. Якіра командувачем військового округу й обрання до складу ЦК КП(б) У, додаючи при цьому: «Він знає українську мову, і йому треба лише її трохи “підпрацювати”, щоб виступати на мітингах цілком вільно українською мовою»³.

Здійснене в 1926 р. Всеукраїнською комісією з українізації обстеження відповідальних працівників 35 наркоматів та інших республіканських установ показало такі зрушення у володінні українською мовою:

	1925 р.	1926 р.
добре володіють	173	308
посереднє знання мови	323	1 008
погане знання або абсолютне неволодіння мовою	482	227

У червні 1926 р. Л. Каганович поставив на обговорення пленуму ЦК КП(б) У питання про підсумки українізації за рік, що минув від квітневого (1925 р.) пленуму ЦК до обстеження Всеукраїнської комісії. Вони виявилися настільки вагомими, що тези цього пленуму ЦК були опубліковані в ряді національних республік як приклад успішної боротьби за втілення в життя резолюції XII з'їзду РКП(б) з національного питання. «За останній рік з часу постановки питання про українізацію на квітневому пленумі 1925 р., – говорилося в тезах, – ми маємо великі досягнення в галузі українізації. У державних установах відсоток діловодства українською мовою досяг 65, у той час як на початку минулого року він

¹ Кульчицький С. В. Форма і суть української радянської державності // Політична історія України ХХ століття. – Т. 3. – С. 191.

² Фролов М. О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. – С. 300.

³ РДАСПІ. – Ф. 558. – Спр. 738. – Арк. 12.

дорівнював 20. Держапарат у районах і округах працює вже переважно українською мовою. Нижча школа українізована на 80 відсотків (інша частина обслуговує нацменшини). Систематично йде вперед українізація середньої і вищої школи. Незважаючи на всі труднощі, преса українізована на 60 відсотків. У поточному році переведено на українську мову понад половину шкіл політграмоти на селі. Розгортається українізація шкіл політграмоти в місті. Відсоток українців у партії з 37 піднявся до 47, а в комсомолі – з 50 до 61. Посунувся вперед процес українізації профспілок, особливо пов'язаних із селом. Основним досягненням за останній рік слід вважати безсумнівні зрушення у свідомості партійних мас у бік розуміння смислу й необхідності українізації»¹.

Не менш наполегливо здійснювалася політика коренізації в районах України, компактно населених національними меншинами. У жовтні 1924 р. було утворено Молдавську Автономну Республіку. Утворилося 13 національних районів. Працювали сотні шкіл з німецькою, болгарською, єврейською, польською, татарською та іншими мовами навчання.

Використання офіційного курсу на коренізацію в інтересах поширення української мови і прискореного розвитку національної культури було заслугою порівняно нечисленної групи відповідальних працівників КП(б)У, яких прийнято називати *націонал-комуністами*. Вони мали здебільшого боротьбистське минуле й гуртувалися навколо наркомів освіти – О. Шумського (1924–1927 рр.) і М. Скрипника (з березня 1927 р.). Їхня культурницька діяльність спрямовувалася на дерусифікацію, завдяки чому здобула широку громадську підтримку. Кращі представники національної інтелігенції, починаючи від М. Грушевського і С. Єфремова, які в минулому очолювали визвольний рух і будували демократичну державу українського народу, знайшли застосування своїм силам у галузі культури. Завдяки їхнім зусиллям було одержано вагомі здобутки у розвиткові освіти, науки, літератури та мистецтва.

Українізація не зачіпала інтересів національних меншин хоча б тому, що ідентичні процеси коренізації відбувалися на території

¹ Тезиси Пленума ЦК КП(б)У об итогах українізації. – Минск, 1926. – С. 6–7.

їх компактного розселення. Ситуація з росіянами склалася по-іншому. XII з'їзд РКП(б) заявив, як уже підкреслювалось, що Радянський Союз складається з рівноправних державних одиниць – союзних республік. Трохи згодом це підтвердила Конституція СРСР. Але ж завдяки компартійній диктатурі конституційна державність усіх союзних республік, за винятком РСФРР, являла собою квазідержавність. Унаслідок цього російська мова, не будучи державною за Конституцією, ставала такою під ефемізмом «мови міжнаціонального спілкування» в рамках усього СРСР. Це означало, що статус росіян як титульної нації в рамках РСФРР переростав у статус титульної нації в Радянському Союзі. Іншими словами, росіяни в Україні не відчували себе національною меншиною. Коли ж їх усе-таки трактували як нацменшину, це було незвично для них, а багатьом – навіть неприємно. Немало росіян як в Україні, так і в Росії задавали собі запитання, сформульоване ще в дореволюційні часи: а чи існує взагалі той народ, який вважає себе титульною нацією в Україні? Чи існує його, окрема від російської, мова? Варто процитувати лист М. Горького від 7 травня 1926 р. директору Держвидаву України О. Слісаренку з протестом проти скорочення тексту повісті «Мать» при її виданні українською мовою. Письменник-демократ серед іншого висловив і таке міркування (цитуємо мовою оригіналу): «Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий – стремятся сделать наречие “языком”, но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия»¹. Далі М. Горький висловлював жаль з приводу того, що в дореволюційні часи протестував проти утисків над українським словом, бо тепер оці українці провадять примусову українізацію і пригнічують російську культуру.

Лист до Слісаренка тоді не опублікували, але він розійшовся в «самвидаві» серед української інтелігенції і прикро вразив

¹ Національні відносини в Україні в ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К., 1994. – С. 149.

її. Відгукнувся у своєму «Щоденнику» 21 травня й С. Єфремов: «Видно, шага ламаного не варта була ота його маленька ласка, що її кидав він колись українцям, коли не витримала навіть такої легенької проби, як ота славнозвісна українізація. Видно, й справді нема у нас приятелів серед великоросів, ображених у своєму почутті розвінчаних “хазяїнів землі руської” от Карпат і до Камчатки. Можна було висловлювати іноді спочуття, коли воно ні до чого не обов’язувало. А прийшли часи, щоб те спочуття в діло перетворити – і почувлися прокльони, вигуки злоби й фарисейські вболівання за культуру, якої ніхто й пальцем не чіпає, але яку тільки ставлять на своє місце і обмежують у праві жити розкішним паразитом на чужому місці. Навдивовижу оскардила російська інтелігенція. Але по Горькому я таки того обивательського русопетства не сподівався»¹.

Протилежну реакцію радянська національна політика викликала серед українців західноукраїнських земель. Лідер найбільш впливової в Західній Україні партії українських націонал-демократів Д. Левицький у лютому 1925 р. писав у газеті «Діло»: «Ми твердо переконані, що однаково як книжковий комунізм, так і само й форма правління радянського устрою є чужими психіці українського народу. Але реструючи факти, ми не можемо добачувати одні, а нехтувати іншими. І тому ми стверджуємо всім відомий і ніким не оспорюваний факт, що на Радянській Україні росте, міцніє і розвивається українська національна ідея, і разом зі зростом цієї ідеї – чужі рямці фіктивної української державності наповнюються рідним змістом справжньої державності»².

Отже, кризь «залізну завісу» на польсько-радянському кордоні Левицький зміг побачити діалектику здійснюваної радянською владою українізації – як важеля в укоріненні цієї влади в Україні і як засобу культурного і державного відродження українського народу. Але ці подвійні наслідки кампанії українізації бачили і Сталін з Кагановичем, коли вони заходилися форсувати її. Яким чином посилювався той бік українізації, який Сталін значно пізніше,

¹ Єфремов Сергій. Щоденники. 1923–1929. – К., 1997. – С. 376–377.

² Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. – Мюнхен, 1983. – Т. 2. – С. 102.

у 1932 р. назвав більшовицьким? Як знешкоджувався той її бік, який тоді ж генсек охарактеризував як петлюрівський?

З одного боку, Кремль наважився надати харківському осередку компартійно-радянської влади «вільну руку» у спілкуванні з некоммуністичними силами в Західній Україні і навіть виділив для цього певні фінансові кошти. Мотиви такого фінансування розкриваються в доповідній записці Кагановича Сталіну від 7 січня 1927 р. Записка була прикладена до проекту кошторису, розробленого уповноваженим НКЗС СРСР при уряді УСРР О. Шліхтером. Шліхтер просив асигнувати 373 тис. рублів у твердій валюті. Доцільність витрат Каганович обґрунтовував так: «Ми повинні завоювати на свою користь симпатії більшості українського населення шляхом негласної державної підтримки з боку УСРР українського національно-визвольного руху. Необхідно також забезпечити нам вплив через прихильні до нас місцеві організації в культурно-просвітницьких та економічних українських організаціях у Польщі»¹.

З другого боку, Сталін організував викривальні кампанії проти «буржуазних націоналістів» і «націонал-ухильників», щоб зменшити негативні для центру політичні наслідки українізації. Жупел «націонал-ухильництва» використовувався передусім проти відповідальних працівників в КП(б)У, які приділяли підвищену увагу національному питанню. Основною мішенню було обрано наркома освіти і представника ЦК КП(б)У в Комуністичній партії Західної України, у минулому одного з лідерів боротьбистів О. Шумського.

Під час зустрічі Сталіна з делегатами з'їзду КПЗУ, який відбувся в Москві у жовтні 1925 р., О. Шумський запропонував генсеку ЦК РКП(б) замінити Л. Кагановича В. Чубарем. Пропозиція мотивувалася тим, що Каганович на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У виявився грубим і нетерпимим. Сталін відреагував тільки в квітні 1926 р. листом до членів політбюро ЦК КП(б)У, в якому фактично солідаризувався з Кагановичем. У червні 1926 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, на якому Шумського звинуватили в багатьох службових упущеннях. Наркома почали цькувати. Під час об-

¹ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. – С. 277.

говорення діяльності Наркомату освіти на політбюро ЦК КП(б) У в лютому 1927 р. Шумський заявив про неможливість дальшої роботи. Наркомат очолив М. Скрипник.

До цього часу справа Шумського не виходила за межі персонального конфлікту з Кагановичем. Однак на лютнево-березневому (1927 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У колишнього наркома, який встиг виїхати за межі України, звинуватили вже в націоналістичному ухилі. На захист його став К. Саврич (Максимович) – організатор і перший керівник Компартії Східної Галичини – майбутньої КПЗУ. Услід за Савричем майже всі члени ЦК КПЗУ висловили офіційну підтримку О. Шумському і відкинули звинувачення на його адресу з боку об'єданого пленуму ЦК і ЦКК у лютому–березні 1927 р. Це був гучний ляпас Кагановичу й харківським цекістам. ЦК КП(б)У і ЦК КПЗУ мали формально однаковий статус у Комінтерні. Конфлікт зосереджувався на особі, але мова йшла про приписувані члену ЦК КП(б)У політичні звинувачення у націоналізмі.

Розвиток подальших подій передбачити було неважко. КПЗУ була нечисленною комуністичною групою на утриманні московського більшовицького центру і його харківського філіалу. КП(б)У була частиною ВКП(б), а Комінтерн – продовженням ЦК ВКП(б). Кампанія з викриття «націонал-ухильників» у ЦК КП(б) У розгорталася на пряме замовлення Сталіна, який бажав мінімізувати негативні для центру наслідки українізації.

Каганович повністю скористався можливостями X з'їзду КП(б) У, який працював у Харкові в листопаді 1927 р. Вища в Україні партійна інстанція засудила «націоналістичний ухил Шумського». Останньому інкримінували «розклад КПЗУ на користь фашистської диктатури Пілсудського». Виявлений ухил стали називати «шумськізмом» – персоналізація небажаних ухилів від позиції, яку в даний момент займало партійне керівництво, допомагала більш ефективно розправлятися з інакодумцями.

ЗДІЙСНЕННЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Диктаторська влада у всі часи спиралася на принцип «поділяй і володарюй». Радянська влада не була винятком. Під час сталінського штурму нове поповнення партії і комсомолу протиставлялося партійцям-ветеранам, компартійно-радянські апаратники – співробітникам органів безпеки, робітничий клас – інженерно-технічній інтелігенції, працівники промисловості і транспорту – селянам, селяни-незаможники – селянам-власникам. Здійснюючи примусову колективізацію сільського господарства, влада організовувала за допомогою своїх «передавальних пасів» моральну й організаційну підтримку собі з боку робітників і використовувала хлібозаготівельну політику для внесення розколу між незаможниками і селянами-власниками, на яких припадав весь тягар заготівель.

Проблема хлібозаготівель загострилася внаслідок неврожаю в Україні у 1928 р. Частка УСРР у державних хлібозаготівлях істотно зменшилася. Хоч заготівлі тривали і взимку 1928/1929 рр., республіка дала на 1 квітня 1929 р. тільки 27 млн пудів пшениці і жита (з урожаю 1927 р. на 1 квітня 1928 р. вона дала 200 млн пудів). Заготівлі хліба на Північному Кавказі теж зменшилися – вчетверо¹. Прагнучи врятувати становище, О. Риков вніс на затвердження політбюро ЦК ВКП(б) план імпорту від 80 до 100 млн пудів хліба з виплатою до 200 млн руб. у валюті, але не дістав згоди. Тоді він запропонував імпортувати 50 млн пудів, але йому знову відпові-

¹ Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – С. 108.

ли, що валюта потрібна для індустріалізації. Розповідаючи про це на квітневому (1929 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), Сталін так пояснював позицію більшості членів політбюро ЦК, яка тепер ішла за ним: «Ми це діло відкинули, вирішивши, що краще натискувати на куркуля і витиснути у нього хлібні надлишки». Риков спромігся домовитися з деякими закордонними фірмами про закупівлю хліба в кредит на пільгових умовах. Проте в розрахунки Сталіна не входило поліпшення становища з постачанням хліба. **Щоб переконати суспільство у необхідності пов'язаних з колективізацією терористичних заходів, у країні мала скластися катастрофічна ситуація з продовольством.** Тому він заявив на цьому пленумі ЦК і ЦКК: «У даний час завдання полягає в тому, щоб проявити нам належну стійкість і витримку, не піддаватися на брехливі обіцянки щодо відпуску хліба в кредит і показати капіталістичному світові, що ми обійдемося без ввозу хліба»¹.

Підпорядковуючись інструкціям з Кремля, низовий компартійно-радянський апарат пішов в атаку на «куркулів», створюючи на селі неможливо тяжку ситуацію. Тим часом органи державної безпеки вже завершували тривалу операцію з пошуку зброї, яка залишилася у селян від часів війни. Селяни повинні були залишатися організаційно розפורшеними і беззбройними.

Кампанія хлібозаготівель використовувалася для тероризування сільського населення. У червні 1929 р. нарком торгівлі СРСР А. Мікоян говорив про штучно створені труднощі хлібозаготівель як про чинник, який «підхльостував» колективізацію: «Я боюсь, що моя заява виглядатиме єретичною, але переконаний, що, якби не було б хлібних утруднень, питання про потужні колгоспи, машинно-тракторні станції не було б саме тепер поставлене з такою могутністю, розмахом і широтою. Звичайно, коли-небудь ми прийшли б до цього завдання неминуче, але тут питання часу. Якби хліб був у достатку, ми не ставили б перед собою тепер так широко проблеми колгоспного і радгоспного будівництва»². Сформульоване

¹ Сталін Й. Твори. – Т. 12. – С. 86, 92–94.

² Правда, 1929, 27 червня.

А. Мікояном судження було не єретичним, а тільки відвертим. Штучно створований завищеними темпами індустріалізації дефіцит продовольства штовхав партію на слизький шлях нового комуністичного штурму.

У 1929 р. склалася та система хлібозаготівель, яка проіснувала до кінця 1932 р. Щоб розібратися в суті цієї системи (а отже, в обставинах, які призвели до голоду 1932–1933 рр. в СРСР), треба її проаналізувати.

28 червня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову «Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів». З липня вона була продубльована ВУЦВК і РНК УСРР. Ці постанови запроваджували обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розверсткою на село за принципом *самообкладання*. Появі цих постанов передував об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. На ньому Сталін виступив з обґрунтуванням переваг так званого «уральсько-сибірського методу» хлібозаготівель (названого так за «досвідом» його сибірської поїздки в січні 1928 р.). «Треба організувати хлібозаготівлі, – говорив він. – Треба мобілізувати бідняцько-середняцькі маси проти куркульства і організувати їх громадську підтримку заходам Радянської влади щодо посилення хлібозаготівель. Значення уральсько-сибірського методу хлібозаготівель, здійснюваного за принципом самообкладання, якраз у тому і полягає, що він дає можливість мобілізувати трудящі верстви села проти куркульства, на предмет посилення хлібозаготівель»¹.

«Уральсько-сибірський метод» хлібозаготівель був вигідним для влади у двох аспектах, і Сталін відверто охарактеризував обидва: «По-перше, ми вилучаємо хлібні надлишки заможних верств села, полегшуючи цим постачання країни; по-друге, ми мобілізуємо на цій справі бідняцько-середняцькі маси проти куркульства, освічуємо їх політично і організуємо з них свою потужну багатомільйонну політичну армію на селі»². Перший напрям мав тактичне значення. Головна вада продрозверстки була вже добре відома:

¹ Сталін Й. Твори. – Т. 12. – С. 88.

² Там само. – С. 88–89.

селяни переставали виробляти товарну продукцію. Другий напрям був стратегічним: на селі створювалося соціальне напруження, яке було потрібне владі для здійснення суцільної колективізації.

Те, що у 1928 р. здійснювалося як надзвичайний захід, урядові постанови від 28 червня і 3 липня 1929 р. перетворили на звичайну практику. Коли господар ухилявся від поставок зерна, визначеного завданням сільського сходу, сільрадам дозволялося штрафувати його в межах п'ятикратного розміру вартості хліба, який підлягав здачі. Якщо штрафи не вносилися, майно боржників продавалося з торгів. Груповий опір розверстці або ухилення від продажу хліба після штрафних санкцій тягли за собою звинувачення за ст. 57 і 58 Кримінального кодексу УСРР, які передбачали ґрунтовніші кари: конфіскацію майна та депортацію засуджених у віддалені райони СРСР. Чверть надходжень від штрафів або продажу майна з торгів перераховувалася у фонди кооперування та колективізації бідноти¹. Цим забезпечувалася корислива зацікавленість незаможників у нових законах.

Як і Ленін у 1920 р., Сталін був переконаний, що можна встановити безпосередній (а не опосередкований грошима) виробничий зв'язок між містом і селом. У резолюціях XV з'їзду ВКП(б) передбачалося, що товарообіг у міру успіхів будівництва соціалізму дедалі більше перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат буде замінено апаратом «соціалістичного розподілу продуктів»². Розвинута мережа державної торгівлі почала перетворюватися на розподільчий апарат, який постачав хліб та інше продовольство лише тим, кому держава дала картки. Базарна торгівля хлібом була заборонена під приводом її негативного впливу на хлібозаготівлі. Призначені для сільського споживача промтовари були передані до фонду «отоварювання» хлібозаготівель на основі контракції.

Контракційний договір укладався між державою та колективами (передусім – торговельною кооперацією) або одноосібними

¹ Вісті ВУЦВК, 1929, 14 липня

² КПРС в резолюціях... – Т. 4. – С. 41.

господарствами. Він містив у собі обов'язкові для селян зобов'язання поставляти державі за договором певну кількість продовольства або сільськогосподарської сировини. Зустрічні зобов'язання держави щодо постачання промтоварів виконувалися в межах наявних товарних фондів. У постанові ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів» перемога над ринком, яка здавалася близькою, була ознаменована невеликою термінологічною революцією: *товари стали називати продуктами*. Контракційний договір розглядався як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом»¹.

Уповноважений Наркомземсправ СРСР М. Юхновський так описував процес складання контракційних договорів: «Контракція й метод доведення (завдань. – С. К.) до двору в своєму практичному застосуванні в деяких селах вилились у бюрократичну суху форму адміністрування. Селяни звуть її розверсткою. Контракція здійснюється таким чином: округ дає контрольну цифру району, район із деяким додатком (страхує себе) дає контрольну цифру сільраді. Сільрада цифру району з додатком (страхує себе), який іноді підвищується на 50%, розкидає по селянських дворах. Селянину дають розписатися в тому, що він повинен здати зазначену кількість продукції, й контракція здійснилася. Оскільки незаможницькі господарства від неї звільнені, а куркульських не контрактують, то весь удар йде по лінії середняка»².

До цього опису треба внести уточнення. Округу теж давали контрольні цифри – з Харкова, а Харкову – з Москви. Ремарку про «деякі села» можна залишити поза увагою, становище було однаковим усюди. Зовсім не обов'язково селянин мав віддати тільки той обсяг зерна та інших продовольчих продуктів, який був записаний у зобов'язаннях з контрактації. Якщо виявлялося, що врожай більший, ніж очікувалося, надходили додаткові завдання.

У листі С. Косіора окружним і районним партійним комітетам від 29 жовтня 1929 р. зазначалося, що ЦК КП(б)У розділяє методи під-

¹ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935. – М., 1987. – С. 196–197.

² Див.: Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 85–86.

ходу до середняцьких господарств і до «заможного-куркульської верхівки села». Встановлювалася частка «верхівки» – у межах 7–10% загальної кількості селянських господарств¹. Цей відсоток свідчив, що влада вийшла за межі декларованого раніше «класового підходу» (негативне ставлення до «куркулів» офіційно пояснювалося тим, що вони були експлуаторами). На цю «верхівку» села припадало від 35 до 40% обсягів хлібозаготівельного плану. Як правило, їй давали «тверді завдання» (звідки виникла назва *твердоздатчики*) на основі експертних оцінок кожного конкретного господарства (звідки виникла назва *експертники*). Експертизу проводила сільрада разом із бідняцько-наймитською частиною села, тобто «громадськість». Держава не вступала у договірні відносини з «куркулями», і тому вони опинилися поза контрактацією.

ЦСУ УСРР у 1927 р. провело динамічне обстеження селянських господарств. Із загальної кількості 5114,7 тис. господарств статистики віднесли до числа куркульських за сукупністю соціально-економічних ознак 204,5 тис., тобто менше 4%. Після відмови радянської влади від непу селяни старалися позбутися «ознак», які відносили їх до «куркульського класу». Застосовуючи ту саму методичку, статистики ЦСУ зменшили у 1929 р. чисельність господарств «експлуаторського типу» до 73 тис., що становило 1,4% загальної їх кількості². За такої кількості господарств стало важко знаходити в кожному селі «куркулів» або «заможного-куркульську верхівку», на яку мала б лягти майже половина обсягу хлібозаготівельного плану. Проте винахідливі експерти завжди знаходили куркуля.

Експертні комісії визначали в селах таку кількість «куркулів», на яку можна було покласти потрібну частину хлібозаготівельного плану. У згаданому вище інструктивному листі від 29 жовтня 1929 р. С. Косіор не оминув цього явища, хоч намагався применшити його поширеність: «У ряді місць стали на шлях простої розверстки плану на середняцькі і навіть бідняцькі двори. Це неправильно. В деяких селах на куркульсько-заможну верхівку

¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 348.

² Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 71–72.

поклали переважну частину *поселенного* плану (тобто плану на село. – С. К.) – 70–80%, роблячи його виконання наперед нереальним. В інших місцях окремі куркульські господарства обкладали декілька разів, свідомо доводячи обкладення до нереальних розмірів з метою спродування майна. Такий підхід послаблює здавання хліба куркульсько-заможною верхівкою, створюючи у всіх враження, що наша основна мета не одержання товарних надлишків хліба у куркуля, а його розкуркулювання за будь-яку ціну»¹.

С. Косіор повідомив делегатам XI з'їзду КП(б)У кількісні результати «атаки на куркуля» під виглядом хлібозаготівель: восени 1929 р. було «розкуркулено» 15 тис. селянських дворів². Отже, політбюро ЦК КП(б)У під пильним наглядом Кремля взяло на озброєння «уральсько-сибірський метод» хлібозаготівель.

І в документі М. Юхновського, і в циркулярі С. Косіора від 29 жовтня 1929 р. механізм державних заготівель характеризувався як розверстка. Ці заготівлі справді були розверсткою. Контракційний договір не встановлював обсяг відчужуваної продукції у відсотку до виробленої, тобто хлібозаготівлі не мали характеру податку. Держава постачала село тим, що в неї було, не беручи на себе окреслених зобов'язань, і одночасно забирала собі селянську продукцію в розмірах, які визначалися урожаєм. У тієї частини селянства, яка не охоплювалася контрактацією, держава теж забирала вироблену продукцію без рахунку, а коли вона (продукція) виявлялася меншою, ніж свавільно встановлена заготівельниками, «боржники» відповідали за невиконання плану своїм майном.

Отже, держава забирала продукцію в тих, хто її мав, користуючись у цій справі допомогою тих, хто її не мав. Це був той же механізм реквізиції, який застосовували в 1919–1920 рр., але більш досконалий: замість робітничих або чекістських загонів тепер використовувався розгалужений компартійно-радянський апарат, який спирався в конкретних умовах України на комнезами – «опору партії на селі». З 1929–1930 рр. комнезами дістали друге дихання.

¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 349.

² XI з'їзд КП(б)У. 5–15 червня 1930 р. Стенографічний звіт. – Харків, 1930. – С. 262.

Розверстка 1929–1932 рр. відрізнялася від тієї, що була в 1919–1920 рр., ще одним істотним моментом: хлібозаготівельні органи держави тепер мали справу не тільки з індивідуальними, але й з колективними господарствами. Останні так само активно чинили опір реквізиціям хліба, як і селяни-одноосібники.

Для компартійно-радянських чиновників ідеальним було таке становище, коли всі селяни «збивалися» у колгосп, в якому мали працювати на державу, але обов'язково під суворим наглядом районного начальства, залишаючи собі тільки мінімум продовольства для напівголодного існування. Типовим прикладом такого підходу були рекомендації, зроблені під час обслідування хлібозаготівельної роботи, яке здійснював у жовтні 1929 р. у семи південно-західних округах УСРР О. Нурінов. Він писав: «У вищих формах колективізації, в комунах і артілях зміцнюється споживчий тип господарства. Значна частина молочної і м'ясної продукції, яка може йти на ринок, використовується в колгоспі». Як видно з контексту, йшлося не про вже ліквідований широкий ринок, а про державні заготівельні організації, покликані постачати продовольство міським споживачам по картках. Чиновника хвилювало, що колгоспники багато їдять, замість того, щоб віддати державі вироблений продукт. Для прикладу він наводив норми щоденних видач продукції по дворах (тобто на сім'ю з 3–5 осіб), які були встановлені комунною «Інтернаціонал» Херсонського округу: по півфунта (200 г) м'яса і капусти, по фунту картоплі, по два фунти хліба. Загальний висновок був такий: «Необхідно, мені здається, провести генеральну чистку колгоспів вищого типу – комун та артілей, вигнати з них куркульство, яке має розкладницький вплив на колгоспи»¹. Описана тут конкретна ситуація стосувалася доколгоспного села. Але це був зародок проблеми, яка пізніше, у 1930–1932 рр., розрослася до апокаліптичних масштабів.

Суть проблеми полягала в тому, що з ліквідацією відносин між селом і містом, заснованих на законі вартості (нехай навіть з такими викривленнями, як «ножиці цін»), ці відносини стали регулювати в ручному режимі чиновники радянського

¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 350.

апарату. Відповідно, це давало можливість сталінській державі витискати з колгоспного села по максимуму.

Розпливчастість критеріїв, за допомогою яких окреслювалася «експлуататорська верхівка» села, влаштовувала конструкторів радянського ладу. Вони могли оголосити куркулем кожного більшменш заможного селянина і розчавити його силовими органами держави. Навіть цілковита незаможність не рятувала тих, хто виступав проти колективізації. Кмітливе начальство таврувало таких протестуючих за допомогою політичного неологізму – як «підкуркульників».

Виникла й інша, протилежна за змістом проблема: що робити з явно заможним селянином, якщо він хоче працювати в колгоспі? Цю проблему підняв М. Калінін на XVI Всесоюзній партконференції. З властивою йому обережністю голова ЦВК СРСР не висловив чіткого ставлення до цієї проблеми. «Я думаю, – казав він, – що неправильно було б назавжди закривати куркулю двері до колгоспу». Тут же він додавав: «Життя складне, виникають питання організаційного і політичного порядку: чи не буде куркуль розкладати комуну?»¹ У відповідь на це перший секретар обкому Центральної чорноземної області І. Варейкіс заявив, що колгоспи засмічуються куркульськими, заможними елементами. «Питання не в тому, – говорив він, – чи можна брати в колгосп. Це дрібниця. Це не той лозунг, з яким треба вилазити на трибуну»². Комісія, яка складала резолюцію по доповіді М. Калініна, не дійшла єдиної думки і на пропозицію С. Косіора передала питання про долю куркуля на розгляд політбюро ЦК ВКП(б). 18 липня 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про недоцільність прийняття куркулів у колгоспи³. Але рішення не давало відповіді на те, що робити з селянами, яких назвали куркулями. Ця непевність разом з непевністю критеріїв, за якими «куркулі» визначалися, робили ситуацію на селі жахливою.

¹ Шестнадцатая конференция ВКП(б). Апрель 1929 года. Стенографический отчет. – М., 1962. – С. 296.

² Там само. – С. 334.

³ Правда, 1929, 19 июля.

Силове насадження колгоспів держава назвала «народним рухом». Цим терміном ініціативу в колгоспному будівництві віддавали нібито селянам. Насправді ж будівництво колгоспів, так само як радянське, профспілкове або партійне, було одним з різновидів силою насаджуваної згори комуністичної революції. У грудні 1931 р., тобто вже після здійснення суцільної колективізації, німецький письменник Е. Людвіг мав зустріч з генсеком і в досить делікатній формі висловив таке судження: «Мені здається, що значна частина населення Радянського Союзу почуває страх, боязнь перед Радянською владою, і що на цьому почутті страху до певної міри ґрунтується стійкість Радянської влади». Сталін не погодився, але визнав, що невелика частина населення дійсно боїться радянської влади, і насамперед – незначна частина селянства, тобто куркульство. Він тільки не сказав, що роль куркуля або підкуркульника влада відвела кожному, хто мав мужність виступати проти колективізації¹.

«Колгоспний рух» дав певні результати ще напередодні кампанії розкуркулення. На жовтень 1929 р. кількість колективізованих господарств в УСРР досягала 477 тис. проти 173 тис. у жовтні 1928 р.² Як і раніше, свої господарства об'єднували переважно бідняцько-наймитські верстви. Примусити селянина-власника вступати до колгоспу вдавалося тільки здійсненням терористичної політики. Методом терору виступало розкуркулення. 7 листопада 1929 р. в газеті «Правда» з'явилася стаття Й. Сталіна «Рік великого перелому (До 12-ї річниці Жовтня)». Головний висновок статті звучав так: у колгосп селяни пішли «цілими селами, волостями, районами»³. Стаття відіграла мобілізуючу роль у середовищі компартійно-радянської номенклатури. У місцевих начальників мало створюватися враження відставання від сусідів: мовляв, у них незначний відсоток колективізації, тоді як в інших районах у колгоспи пішов середняк.

Ця стаття була приурочена до пленуму ЦК ВКП(б), присвяченого проблемі форсування темпів колективізації. У відповідності з установками статті пленум ЦК визнав недостатніми накреслені

¹ Сталін Й. Твори. – Т. 13. – С. 110, 112.

² Комуністична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 659.

³ Сталін Й. Твори. – Т. 12. – С. 130.

XV з'їздом ВКП(б) темпи усупільнення селянських господарств (20% до кінця п'ятирічки) і проголосив безпосередній перехід до *суцільної колективізації*. Окремим пунктом порядку денного на пленумі ЦК була поставлена доповідь С. Косіора про перспективи колективізації в УСРР. У квітні 1929 р. II Всеукраїнська конференція КП(б)У затвердила, виходячи з рішень XV партз'їзду, підвищений відсоток колективізації - 28. Але листопадовий пленум ЦК ВКП(б) по доповіді Косіора прийняв таку постанову: «Україна повинна протягом найкоротшого строку дати зразки організації великого громадського господарства не тільки на території окремих районів, а навіть на суцільних площах, які охоплюють цілі округи»¹.

Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) не розглядав питання про долю найзаможнішого прошарку селянства. Прибичників допуску «куркулів» у колгоспи на ньому вже не виявилось. С. Косіор, наприклад, заявив, що куркуля не можна й на гарматний постріл підпускати до колгоспу. Пленум ЦК солідаризувався з такою думкою, але не роз'яснив, що з ним треба робити. *Питання про долю куркуля було розв'язане не політичним, а апаратним шляхом*. У Центральному комітеті ВКП(б) створили комісію під головуванням наркома землеробства СРСР Я. Яковлева. **Комісія ухвалила перейти у районах суцільної колективізації до політики «ліквідації куркуля як класу»**. У цьому формулюванні, а також у тезі про куркульство як останній і найчисленніший експлуаторський клас, яка незабаром почала пропагуватися, цілком ігнорувалися соціальні наслідки «чорного переділу», проведеного в Росії у 1918 р., а в Україні – в 1920–1923 рр. Уперше цей висновок комісії був оприлюднений Сталіним на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р.

Розпалювання соціальної напруги несло в собі небезпеку руйнації відновлених під час непу продуктивних сил сільського господарства. Компартійна верхівка йшла на це свідомо, бо її **метою було насадження колгоспів як необхідного елементу командної економіки**, а не турбота про матеріальний добробут трудя-

¹ КПРС в резолюціях... – Т. 4. – С. 347.

щих. Селянин міг змиритися з колективізацією тільки під загрозою втратити все. На думку влади, він мав побачити розкуркуленого сусіда. Тому **певна частка селян була приречена на репресії самою логікою колективізації.**

У 1919 р. кампанія колективізації провалилася через те, що селянська за складом Червона армія зреагувала на неї як пасивно (масове дезертирство), так і активно (повстання цілих з'єднань). Враховуючи прецедент, *правителі Кремля належним чином підготували армію.* Здебільшого її не використовували для безпосередніх акцій проти селянства. Тільки у місцевостях, де чисельність військ ОДПУ була недостатньою, допускалося використання «надійних, профільтрованих особорганами ОДПУ частин Червоної Армії» у виняткових випадках: в разі виникнення повстання¹.

21 січня 1930 р. Сталін виступив у газеті «Красная звезда» зі статтею «До питання про політику ліквідації куркульства як класу». Він заявив, що схвалена XV з'їздом ВКП(б) політика *обмеження і витіснення капіталістичних елементів села вже застаріла і слід переходити до нової політики ліквідації куркульства як класу.* Контури нової політики були визначені постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації».

Ця постанова поділяла селян, які мали бути репресовані, на три категорії. До першої відносився «контрреволюційний актив», який підлягав негайній ліквідації шляхом ув'язнення в концтаборах або розстрілу. Друга категорія означала депортацію у віддалені місцевості СРСР. Ті, хто потрапляв до третьої категорії, залишалися на місці, але повинні були розселятися за межами колгоспних масивів. *Загальна кількість господарств, що підлягали ліквідації, мала становити від 3 до 5% селянських господарств.* Кампанія ліквідації «куркульських» господарств повинна була закінчитися за чотири місяці, з лютого по травень 1930 р. За першою категорією мали бути репресовані 60 тис. осіб (у тому числі по Україні – 15 тис.), за другою – 150 тис. осіб (у тому числі по Україні – від 30 до 35 тис.)².

¹ Див.: Красная Армия и коллективизация деревни (1928–1933 гг.). – Наполи, 1996. (російською та італійською мовами). – С. 82.

² Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 126–127.

5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Україна в цій постанові відносилася до регіонів другої черги, де суцільну колективізацію треба було завершити восени 1931 або навесні 1932 р. Знаючи настрої в Кремлі, керівники деяких округів негайно після появи постанови висунули зустрічні плани. Зокрема, Шепетівський окружний комітет КП(б)У запропонував уже під час весняної посівної кампанії колективізувати 75% селянських господарств, а до жовтня 1930 р. – усі 100%. Інтенсивне форсування темпів колективізації спостерігалось також у Бердичівському, Криворізькому, Тульчинському та ін. округах. На зібранні партійного активу в Харкові 4 лютого 1930 р. С. Косіор заявив, що треба здійснити суцільну колективізацію степових округів за час весняної посівної кампанії, а восени 1930 р. – в усіх інших округах¹. Отже, не пройшло й місяця після постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р., як республіканська партійна організація висунула зустрічний план.

Керівники державної партії прагнули представити справу таким чином, що розкуркулення є процесом, який нав'язується владі всім ходом масового колгоспного руху. «Куркуль» був зайвим у районах суцільної колективізації і нібито тільки тому підлягав розкуркуленню. Насправді ж розкуркулення було терористичним засобом для розгортання колективізації, і якраз із такого залякування й можна було починати «соціалістичні перетворення» в сільському господарстві. Розгортаючи операцію розкуркулення, місцева влада повинна була скористатися її наслідками, щоб загнати селян у колгоспи. Це не завжди виходило, внаслідок чого виникала небажана ситуація: частину селян розкуркулили, але відсоток колективізованих господарств майже не збільшився. У таких випадках компартійно-радянські центри в Москві та Харкові робили вигляд, що вони є захисниками селян і засуджують ініціативу місцевої влади з розкуркулення. Зокрема, після засідання політбюро ЦК КП(б)У 8 лютого 1930 р., на якому була затверджена розверстка по округах на висилку селян, які належали до другої категорії ре-

¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 361.

пресованих – у віддалені місцевості СРСР, у партійні комітети була надіслана телеграма за підписом С. Косіора такого змісту: «У ряді округів директиви про розкуркулення тільки у районах суцільної колективізації, а також про серйозну суспільно-політичну підготовку цього заходу грубо порушуються. Через можливі серйозні наслідки порушення директив ЦК і головоотяпського підходу до розкуркулення ЦК попереджає, що до винних застосовуватимуться найрішучіші засоби впливу»¹.

Керівники ДПУ УСРР 25 березня 1930 р. засвідчили, що операція була проведена з 18 лютого до 10 березня й охопила 29 округів УСРР, тобто їх переважну більшість. Було виселено 19 531 господарство загальною чисельністю 92 970 осіб (чоловіків – 32 436, жінок – 28 480, дітей – 32 054). Повідомлялося тут же, що органи безпеки закінчили підготовчу роботу з виселення 15 тис. осіб з 11 прикордонних округів УСРР («контрреволюційний та антирадянський елемент і куркульство»)².

Відділи пропаганди й агітації парткомів організували в містах масштабну кампанію з роз'яснення нової аграрно-селянської політики партії. Немало робітників сприймали становище на селі так, як їм пояснювали пропагандисти. Але чекісти інформували партійні органи, що в робітничому середовищі поширюються зовсім інші настрої. У доповідній записці заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона ЦК КП(б)У від 27 березня 1930 р. наводився такий зріз думок:

Дніпропетровський округ, завод ім. Леніна, робітник інструментального цеху Островський: «На селі зараз немає куркулів, і тому не бачу особливої потреби ходити й слухати доповіді про ліквідацію куркуля, якого не існує. Є просто гарні хазяї. Для того, щоб їх ліквідувати, потрібно, по-перше, створити міцні колгоспи, щоб було на що спертися і щоб місто не залишилося без хліба, якщо раптом новоспечені колективи себе не виправдають».

Криворізький округ, рудник ім. К. Лібкнехта, лопатник Малишев: «Селян всіх порозорювали, та ще й кудись виселяють. Хіба

¹ Там само. – С. 361.

² Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 336–342.

вони цього заслужили за свою працю? Адже вони ніколи не вилазили з гною, завжди поралися на землі як прокляті, й врешті-решт їх, справжніх трудівників, гонять кудись. До них влада ставиться як до буржуїв, навіть гірше. Після цього себе називають соціалістичними ватажками, а діють як бандити».

Одеський округ, Одеська джутова фабрика, робітниця ткацького відділення Приходько: «Куркулів на селі вже нема, куркулем ви називаєте самого працюючого селянина, який працює по 20 годин на день. Неправильно, що ви їх розкуркулили та ще й вислали».

Миколаївський округ, завод ім. А. Марті, робітник котельного цеху Шидловський: «Ось раніше, коли був куркуль, так він свою продукцію сам не поїдав й, безперечно, відвозив її на базар. Ось тоді всім вистачало. Зараз же знищили куркуля й, проводячи колективізацію, ми тим самим зачинимо ринок, забезпечити ж робітника всім необхідним ми не зможемо».

Одеський округ, робітник заводу Рудметалторгу Іван Мургін: «Селянство загине, вся худоба загине, буде голод й дійде до того, що кішок по талонах будуть видавати. Потрібно обов'язково не розкуркулювати, а залучати їх до колективів, оскільки вони мають кмітливість, а інакше все пропаде»¹.

Одні робітники вкладали в термін «куркуль» те значення, яке надавала йому влада, інші ж заперечували наявність їх в українському селі. Проте наслідки кампанії розкуркулення всі оцінювали однаково: як розорення села, що вело до голоду в місті.

Навесні 1930 р. керівники партії змушені були відступити. Слід проаналізувати причини відступу. Тоді вочевидь стануть більш зрозумілими мотиви страхіливих політичних рішень, прийнятих Кремлем стосовно УСРР і Кубані згодом, на переламі 1932–1933 рр., коли відносини з селянством стали *катастрофічно небезпечними* для Кремля.

Помилкою всіх радянських і багатьох зарубіжних дослідників колективізації є неухильність до первинних планів конструкторів «держави-комуни». Між тим, їхні плани змінювалися під впливом селянського опору і практики функціонування командної економі-

¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3193. – Арк. 38–56.

ки. Сталінський соціалізм народжувався як відступ від комунізму бухарінської брошури 1918 р. і програми РКП(б) 1919 р. – у вигляді *поступок суспільству*.

Поступки робітничому класу були зроблені відразу. Починаючи свою «революцію згори», Сталін визнав за робітниками право працювати там, де вони бажали. З селянами все виявилось не так. Під час «великого перелому» була зроблена замаскована спроба комунізувати село. Кремлівським вершителям селянської долі здавалося, що держава-комуна після десятирічної підготовки зможе це здійснити. Враховуючи досвід колективізації 1919 р., наближення до комуні здійснювалося поступово, через залучення селян спочатку до нижчих за рівнем відчуження приватної власності форм колективів. Коли селянину вдавалося нав'язати товариство зі спільного обробітку землі (тсоз), з ним починали працювати в напрямку зміни статуту тсозу на артільний. Селян, уже залучених до артільної форми господарювання, штовхали далі – в комуну. *Кінцевою метою було переведення кожного села на статут комун.*

Прагнення керівників партії і держави комунізувати село було зрозумілим: колективізація в такій формі сприяла досягненню надвисоких темпів індустріалізації. Не маючи власного господарства, селяни змушені були б постійно працювати в комуні. Держава при цьому мала б можливість розподіляти вироблений продукт на свій розсуд, тобто залишати селянам для внутрішнього споживання стільки, скільки вважала за потрібне – лише незначну його частку. Зрозуміло, що такий перехід від вільного господарювання на своїй землі до практично рабської праці в комуні був нестерпним для селян.

Рішенням листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) було створено новий загальносоюзний управлінський орган – Наркомат землеробства СРСР. Наркомом землеробства була затверджена людина з близького оточення Сталіна – Я. Яковлев (Епштейн). В уряді УСРР колективізацією займався наркомзем О. Шліхтер. Пам'ятаючи досвід першого комуністичного штурму (він працював у 1917–1919 рр. наркомземом і наркомпродом у радянських урядах Росії та України), Шліхтер вважав необхідним зробити перехід до колективного господарювання менш

болісним для селян. У квітні 1929 р. він доповів на II конференції КП(б)У про основні параметри розробленого під його керівництвом плану колективізації на першу п'ятирічку. У 1933 р. передбачалося об'єднати в колгоспи 28% сільського населення республіки, причому питома вага тсозів у загальній чисельності колгоспів мала зрости до 80%. Таке співвідношення показників колективізації при одночасному насиченні сільського господарства машинною технікою (зокрема, 42 800 тракторів протягом п'ятирічки) забезпечувало, на думку Шліхтера, цілковиту реальність перетворень у сільському господарстві¹.

Коли 7 грудня 1929 р. Наркомзем УСРР і Укрколгоспцентр опублікували Примірний статут товариства спільного обробку землі, в ньому вже відбивалася позиція не Шліхтера, а Яковлева: пропонувалося усупільнювати не тільки обробіток землі, але й домашню худобу та птицю².

Компартійно-радянський апарат почав здійснювати колективізацію, керуючись цим документом. Це стривожило С. Косіора, який намагався у межах власної компетенції стримати радикалізм «соціалістичних перетворень» у сталінському варіанті. У директивному листі до місцевих партійних організацій «Про весняну посівну кампанію і чергові практичні завдання в галузі колективізації» від 27 грудня 1929 р. він попереджав: «Щодо усупільнення тяглової живої сили та худоби треба додержуватися такої лінії: намагатися найскоріше усупільнити робочу худобу, так само як і засівну площу. Усупільнену робочу худобу й коні треба зводити в кінні і машинні, машинно-кінні колони, щоб найраціональніше використовувати робочу худобу в усупільненому господарстві. Щодо усупільнення продукційної молочної й дрібної худоби, то треба провадити його обережнішим темпом, залежно від місцевих умов: насамперед утворити хоч би яку-небудь кормову базу та організувати на усупільнених засадах промисловий тип тваринницького господарства,

¹ Друга конференція КП(б)У. 9–14 квітня 1929 р. Стенографічний звіт. – Харків, 1929. – С. 187.

² Піджарий Ф. Д. Діяльність Комуністичної партії України по створенню і зміцненню колгоспного ладу. – Харків, 1973. – С. 57.

дбаючи про те, щоб під час усупільнення обов'язково збільшити випуск тваринницької продукції»¹.

Центральним пунктом у цьому циркулярі була замаскована теза про нераціональність безоглядного усупільнення селянської худоби, крім робочої. Примусове усупільнення всього, чим володіли селяни, не тільки загострювало політичну ситуацію на селі, а й призводило до значних економічних втрат. Адже в новонароджених колгоспах не існувало умов для догляду за худобою. Не виступаючи прямо проти комунізації села, Косіор обережно сформульованими порадами прагнув ввести у певні рамки колективізаційний смерч.

Політбюро союзного ЦК 5 грудня 1929 р. створило комісію під керівництвом Я. Яковлева для розробки питань «про темп колективізації в різних районах СРСР і про заходи допомоги з боку держави». 22 грудня Яковлев передав у політбюро ЦК проект, в якому містилися такі рекомендації: «Оскільки в округах суцільної колективізації основну частину колгоспів становитимуть середняцькі прошарки села, які впродовж низки років будуть викорінювати риси індивідуального селянина з властивими йому хитаннями, за основну форму організації на даній стадії повинна бути визнана с/г артіль, у якій колективізовані головні засоби виробництва (земля, реманент, робоча худоба, а також товарна продуктивна худоба) при одночасному збереженні за даних умов приватної власності селянина на дрібний реманент, дрібну худобу, молочні корови тощо, що буде обслуговувати споживчі потреби селянської сім'ї. Кожний подальший крок у бік усупільнення на шляху до комуні повинен спиратися на безпосередній досвід селян-колгоспників, на зростання в них переконаності у міцності, вигідності і перевагах колективних форм ведення господарства»².

У комісії Я. Яковлева перемогла точка зору більш поміркованих, ніж сам союзний наркомзем, членів: представника Колгоспцентру СРСР Г. Камінського, партійних керівників України (С. Косіор), Казахстану (Ф. Голощокін), Середньої Волги (М. Хатаєвич). Така

¹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т. 2. – К., 1965. – С. 210.

² Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 63.

позиція більшості членів комісії підбадьорила завжди обережного С. Косіора, після чого він і звернувся до місцевих парторганізацій з директивним листом, про який ішлося вище.

Проект комісії Яковлева Сталін передав В. Молотову. Той назвав його невдалим, «місцями з фальшивими нотками». За «фальшиву ноту» Молотов вважав згадане обґрунтування причин утворення артільей замість комун: «оскільки в округах суцільної колективізації основну частину колгоспів становитимуть середняцькі прошарки села, які впродовж низки років будуть викорінювати риси індивідуального селянина з властивими йому хитаннями...»¹. Сталін погодився з Молотовим. Одночасно член комісії, заступник голови РНК РСФРР Т. Рискулов надіслав у політбюро ЦК зауваження від імені меншості. Меншість членів комісії заперечувала можливість збереження у приватній власності дрібного реманенту, молочних корів тощо. «Ця установка, – вказував Рискулов, – об'єктивно спрямована на затягування боротьби з індивідуалістичними прагненнями селянства»².

В остаточній редакції постанови ЦК ВКП(б), яка побачила світ 5 січня 1930 р., слова про право селян мати у приватній власності дрібний реманент і молочних корів були зняті. Наркомзем СРСР дістав доручення у найкоротші строки розробити Примірний статут сільськогосподарської артілі «як перехідної до комуни форми колгоспу»³. Ця теза про «перехідність до комуни» сильно вплинула на Примірний статут, опублікований Наркомземом СРСР і Колгоспцентром 6 лютого 1930 р. Принципова для селян відмінність між артільною і комунною формами колгоспів у ньому була навмисно стерта. Заява про можливість утворення підсобного господарства виявилася декларацією, бо в статуті не визначалися розміри присадибної ділянки, не унормовувалося право колгоспника на утримання корів та дрібної худоби.

¹ Ивницкий Н. А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). По материалам Политбюро ЦК ВКП(б) и ОГПУ // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С. 257.

² Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 80.

³ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935. – С. 259.

Сталін був налаштований на комунізацію селянства, тобто на цілковиту ліквідацію приватної власності на засоби виробництва. Власне, його плани йшли ще далі: він вважав, що та форма власності, яка дістала назву колгоспно-кооперативної, повинна «перерости» в державну власність. Йшлося навіть не про радгоспи, в яких на державу випадав тягар виплати заробітної плати працюючим. Уже на початку 1930 р. розгорнулися експерименти з укрупненням новоутворених колгоспів. Вони здійснювалися за двома напрямками: по-перше, стали організовуватися кущі колгоспів, які іноді охоплювали цілий район; по-друге, почали виникати аграрно-індустріальні комбінати. У січні 1930 р. Колгоспцентр УСРР затвердив проект організації агроіндустріального комбінату на Херсонщині площею в 160 тис. га. Було затверджено також проект Вовчанського агроіндустріального комбінату на 110 тис. га¹. Подібні проекти не лише затверджувалися, а й почали втілюватися у життя. З підвищенням питомої ваги колективізованих господарств процес розорення селян набував усе ширшого розмаху.

Темпи колективізації, якщо їх оцінювати за питомою вагою усупільнення землі, підвищувалися у регіонах УСРР таким чином (у відсотках до всієї орної землі)²:

	1.10.1929 р.	1.02.1930 р.	10.03.1930 р.
Полісся	2,8	3,9	31,1
Правобережжя	7,8	30,0	73,8
Лівобережжя	5,7	15,5	62,1
Степ	12,4	39,5	80,3
УСРР	8,6	29,3	70,9

Наведені тут офіційні цифри містять у собі досить великий відсоток так званих «паперових колгоспів». Місцева влада бажала відрапортувати по начальству про «справну цифру», сподіваючись дотиснути неслухняних селян, яких тепер стали називати «одноосібниками». Більшість лютневих колгоспів ще залишалася «паперовими» тільки через те, що вони не встигли організаційно

¹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т. 2. – С. 411.

² Украинское село на путях сплошной коллективизации. Госплан УССР. – Харьков, 1930. – С. 69.

оформитися. І все ж, наведені дані переконливо засвідчують, що в лютому 1930 р. (тобто паралельно з розгортанням чекістської операції з розкуркулення) відбувся якісний стрибок у колективізації. По всій Україні за цей місяць (виняток становило лише Полісся) частка колективізованої землі значно перевищила частку землі одноосібників. Тепер справді можна було твердити, що в колгоспи залучався середняк.

Селяни йшли в колгоспи під шаленим адміністративно-чекістським тиском. Тиск породжував опір, який був неорганізованим, але проявлявся всюди. Селяни однаково реагували в усіх місцевостях на безрозмірні хлібозаготівлі, розкуркулення, усупільнення корів і дрібної худоби, руйнування храмів. Найбільшого поширення набули «баб'ячі бунти». Селянки, яким нічим було годувати дітей, відстоювали право на власну корову, дрібну худобу і птицю. Різко зросли з лютого 1930 р. випадки громадянської непокори і навіть збройний опір, – аж до повстань.

11 лютого 1930 р. в ЦК ВКП(б) відбулася нарада секретарів ЦК союзних республік, а 21 лютого – нарада секретарів крайових і обласних партійних комітетів Росії та України за участі членів політбюро ЦК. На обох нарадах керівники місцевих парткомів говорили про серйозність становища, але не пропонували дати «задній хід» здійснюваним перетворенням. Якщо розглядати по днях перебіг подій, які завершилися публікацією 2 березня в газеті «Правда» статті Сталіна «Запаморочення від успіхів», то слід розпочати з листа, який голова ЦКК ВКП(б) і нарком РСІ (Робіничо-селянської інспекції) Г. Орджонікідзе одержав 25 лютого від В. Балицького. Голова ДПУ УСРР ділився враженнями «з питань розкуркулювання, виселення куркульства, практичного здійснення колективізації». У цьому листі наводилися факти про гостру реакцію селян на примусову колективізацію, але висновок був досить оптимістичний: «У нас на Україні справи складаються благополучно». Рукою Сталіна на першій сторінці документа була зроблена помітка: «Цікавий лист»¹.

¹ Трагедия советской деревни. – Т. 2. – С. 833.

Та 26 лютого 1930 р. в ЦК ВКП(б) прийшла з Харкова панічна телеграма від П. Любченка і Г. Петровського. Українські керівники повідомляли про факти «грубого перекручення партійних директив» на місцях, які викликали «селянський рух» проти колективізації (цей вислів був протилежним усталено-офіційному «колгоспному руху»). Термінологія телеграми («перекручення», «головотяпство» місцевих працівників) була використана у знаменитій сталінській статті «Запаморочення від успіхів». Зміст телеграми описував події, які привели до радикальної зміни політики Кремля щодо селянства. Тому варто навести її хоча б у скороченому варіанті:

«Одержаними з Шепетівки 24 лютого відомостями у прикордонному Плузжнському районі виникло масове заворушення, що охопило 13 сіл. Натовпи, переважно з жінок, під керівництвом куркулів, церковників висувають вимоги: відкриття церкви, ліквідація колективів, повернення громадського реманенту та насіння. В окремих селах натовпи налічували до 400 чоловік, було здійснено побиття активістів... Причина руху – недостатня підготовка в окремих селах колективізації форсованими темпами (успільнення реманенту, посівматеріалу у дводенний строк при рішенні зборів, що не мали кворуму); головотяпство комсомольців, які здійснювали збирання вторинної сировини фактично шляхом масових обшуків дворів; закриття церкви в районному центрі Плузжному...»¹

26, 27 і 28 лютого з Алма-Ати, Воронежа і Рязані надійшли аналогічні повідомлення. Опитуванням 28 лютого в протокол засідання політбюро ЦК від 5 березня 1930 р. було внесене таке рішення: «а) Доручити комісії у складі тт. Сирцова, Сталіна, Молотова, Калініна, Рикова, Мікояна, Ворошилова, Яковлева та Юркіна остаточно вирішити питання про статут колгоспів на основі обміну думками. Скликання за т. Риковим. Строк роботи – 24 години з тим, щоб статут 2 березня був надрукований у пресі; б) Доручити т. Сталіну того ж дня виступити із статтею в газетах»².

¹ Там само.

² Там само. – С. 270.

У новій редакції *Примірного статуту* була зроблена одна фундаментальна поступка бунтівному селянству: чітко перелічувалося все те, що треба усупільнювати при утворенні колгоспу або при вступі в існуючий колгосп. Колгоспникам надавалося право тримати корову, дрібну худобу й присадибну ділянку. Разом з тим у цьому документі нечітко прописувалися або були зовсім відсутні положення про права і обов'язки колгоспників, про норми колгоспної демократії, а також права самого колгоспу як юридичної особи. Тому статут не міг перешкодити зосередженню майже безконтрольної влади в руках правління та його голови. Сам колгосп як виробнича одиниця, а також голова колгоспу як службова особа не мали жодної самостійності у відносинах з компартійно-радянським апаратом.

Номер газети «Правда» від 2 березня, де друкувався Примірний статут, містив справді сенсаційний документ – статтю Сталіна «Запаморочення від успіхів». Генсек заявляв без маневрування і обмовок: «Артіль є основною ланкою колгоспного руху, тому що вона є найдоцільнішою формою розв'язання зернової проблеми». У різких виразах говорилося про неприпустимість посилення колгоспного руху засобами адміністрування. «Не можна насаджувати колгоспи силою, – писав Сталін. – Це було б нерозумно й реакційно».

У першій декаді березня 1930 р. жахливий колективізаційний смерч, що заступив собою мало не весь небосхил, застиг на місці.

Органи державної безпеки ретельно відслідковували вплив статті «Запаморочення від успіхів» на робітничий клас. Серед підслуханих висловлювань, які К. Карлсон передав у ЦК КП(б)У 3 квітня 1930 р., були такі:

Рудник ім. Кагановича в Криворізькому окрузі, машиніст лебідки Морозов: «Партія уклепалася на стрімкій політиці з колгоспами, а зараз б'є відбій і наближається до Бухаріна. Всі наші газети брешуть про успіхи в колективізації. На практиці все розвалюється».

Той же рудник, бурильник Кирюхов: «Вірно й гарно пише Сталін, але скоро його назвуть ухильником, як і Рикова. Жалко буде, коли таку людину, як Сталін, викинуть з партії».

Артемівський округ, завод «Червоний хімік», машиніст кисневого відділення Литвинов: «Бач, як Сталін уміє маскуватися, а хто ж раніше давав таку директиву, як не він? Зараз, коли остаточно обібрали, зігнали, як овець до колективів, так тільки тоді він вирішив написати про те, що низи неправильно проводять його директиву у життя».

Сталінський округ, Сталінський металургійний завод, черговий на електростанції Семидотський: «Зараз зрозуміло, що Бухарін був правий, коли він казав, що індустріалізацію і колективізацію на селі такими швидкими темпами не можна проводити. Сталінська політика на практиці не виправдала себе, надто вже він скоро захотів побудувати соціалізм упродовж п'яти років. На практиці виявилось, що це дуже рано. Селяни – не робітники і добровільно до колективів не підуть».

Сталінський округ, Рутченківське шахтоуправління, робітник Масленков: «Це не більше, не менше, як вихватка Сталіна, чомусь він себе вигороджує. А всі неподобства, що кояться на селі, приписуються тільки місцевій владі. А де ж був центр, даючи перші директиви про колективізацію?»¹.

Ця невелика добірка висловлювань допомагає зрозуміти, що сталінським інвективам на адресу місцевої адміністрації у робітничому середовищі давалася належна оцінка. Робітникам імпонувало «правий ухил», розкритикований і розгромлений сталінською командою в політбюро ЦК ВКП(б).

У світлі наступних подій сталінську статтю вважають грою на публіку. Мовляв, генсек відчув катастрофу, яка загрожувала радянській владі, і терміново відступив, але потім своє надолужив. З таким судженням важко погодитися. Треба зважити, від чого відмовлялася і не відмовлялася очолювана Сталіним партія більшовиків. Головною ланкою колгоспного руху ставала артіль. У наступні десятиліття ніхто не згадував про наявність приватної власності у колгоспників. Ця власність (присадибна ділянка, корова й телиця, дрібна худоба і птиця) існувала під виглядом особистої. Але насправді вона була приватною.

¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 3192. – Арк. 66–74.

Приватна власність навіть у таких обмежених масштабах допомагала колгоспнику виживати. Одночасно уламки приватної власності в сільськогосподарському виробництві відігравали роль пом'якшувального чинника у відносинах між містом і селом. Певна частка зарплати, одержуваної працівниками державного сектора, могла «отоварюватися» завдяки продукції з присадибної ділянки колгоспника. Колгоспник одержував за продану на вільному ринку продукцію потрібні йому гроші, адже його праця в громадському господарстві колгоспу майже виключно компенсувалася натурою (якщо взагалі компенсувалася).

Замість сільськогосподарської комуни, яка була органічною частиною комуністичного виробництва, в Радянському Союзі утвердилася артіль – «дволикый Янус». Одним «ликом» вона була обернена до економіки, що функціонувала тільки завдяки директивам. Другим «ликом» вона обертала до ринкової економіки, тобто до живого виробництва, яке функціонувало завдяки природній мотивації виробника. Артільна форма колгоспу вимагала наявності товарно-грошових відносин. Причому не тільки в обмеженому полі сільськогосподарського виробництва, але й в усій економіці.

Ринковий «лик» колгоспного ладу пом'якшував диспропорції радянської економіки, які були органічно притаманні плановому регулюванню. Він сигналізував плановикам, де і коли треба вжити заходів, щоб уникнути труднощів з реалізацією виробленої продукції чи, навпаки, справитися з дефіцитом. Поряд з вільним вибором місця праці, яке було надане робітничому класу без зусиль з боку останнього, а внаслідок простого розуміння керівниками партії органічних вад мілітаризації трудового процесу, селянин виборів собі присадибну ділянку. Ці два чужорідні для комуністичної економіки елементи – вільний вибір місця праці й присадибна ділянка – зробили можливим її тривале існування. Комуністична економіка завжди залишалася неефективною порівняно з ринковою, але вона давала змогу Кремлю використовувати колосальний мобілізаційний ресурс, який мала від природи. Існувати тривалий час вона могла лише тому, що СРСР володів колосальним

людським потенціалом і майже невичерпними сировинними ресурсами.

Ті, хто в 1930 р. зробив другий (після 1921 р.) відступ від програми РКП(б) 1919 р., не усвідомлювали його фундаментальності. У резолюції XVI з'їзду ВКП(б) «Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства» підкреслювалося, що на даній стадії основною формою колгоспу є сільськогосподарська артіль, але висловлювалося припущення про те, що «колгоспний рух може підсилитися до вищої форми – комуні – відповідно до підвищення технічної бази, зростання колгоспних кадрів і культурного рівня колгоспників»¹. Сталін до кінця життя був переконаний, що вимоги програми РКП(б) 1919 р. рано чи пізно увійдуть у життя. «Щоб підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної власності, – писав він у 1952 р., – треба виключити лишки колгоспного виробництва з системи товарного обігу і ввести їх у систему продуктообміну між державною промисловістю і колгоспами»².

10 березня ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії у колгоспному русі». Сама її назва містила в собі дві великі брехні: по-перше, місцеві органи влади не були винні у викривленнях, вони тільки ретельно виконували вказівки центру; по-друге, не існувало селянського колгоспного руху, бо селян заганяли в колгоспи силою. Перекидаючи провину за примусову колективізацію на місцеві органи влади, Кремль тепер орієнтував їх «на рішучу, нещадну боротьбу з викривленням політики партії у колгоспному русі»³.

У межах кампанії з ліквідації «перегинів» були перевірені списки розкуркулених у 309 районах УСРР, де проводилася попередня кампанія розкуркулення. Були розглянуті, зокрема, скарги 10 495 селян, яких вислали на Північ СРСР. Спеціальні комісії встановили, що 943 господарства, тобто 9% від загальної кількості, розкуркулили неправильно. Цим селянам дозволили приїхати на батьківщину, місцева влада мала повернути їм конфісковане майно або

¹ КПРС в резолюціях... – Т. 4. – С. 431.

² Сталин И. Экономические проблемы социализма в СССР. – М., 1952. – С. 93.

³ Трагедия советской деревни. – Т. 2. – С. 303.

сплатити його вартість¹. Такою показовою боротьбою з «перегинами» створювалася видимість законності самого процесу розкуркулення.

Були проведені показові покарання представників місцевих органів влади в районах, де становище виявилось особливо гострим. Разом з тим компартійні комітети зобов'язувалися: з одного боку, не перешкоджати селянам виходити з колгоспів; з другого – утримати максимально можливий рівень колективізації.

Місцева влада гостро сприйняла несправедливі звинувачення у «перегинах». Сталін змушений був вдатися до невластивої йому відвертості, щоб пояснити ситуацію. Формою спілкування ЦК ВКП(б) обрав *закритий лист до низових партійних організацій*, що розсилався за списками з вимогою повернути кожний примірник у визначений строк. У листі під назвою «Про завдання колгоспного руху у зв'язку з боротьбою з викривленнями партійної лінії» (від 2 квітня 1930 р.) говорилося: «У лютому міс. в Центральний Комітет надійшли відомості про масові виступи селян в ЦЧО, на Україні, в Казахстані, Сибіру, Московській обл. Ці відомості визначили стан, який не можна назвати інакше, як загрозливий. Якби не були тоді негайно вжиті заходи проти викривлень партлінії, ми мали б тепер широку хвилю повстанських селянських виступів, добра половина наших низових робітників була б перебита селянами, була б зірвана сівба, було б підірване колгоспне будівництво і був би поставлений під загрозу наш внутрішній і зовнішній стан. Цим було викликане втручання ЦК, зміна Статуту с/г артілі й опублікування за спеціальною постановою ЦК статті т. Сталіна “Запаморочення від успіхів”»².

Текст не вимагає особливих коментарів. Можна звернути увагу лише на дві деталі. По-перше, низових працівників поінформували, що ЦК врятував половину з них від наглої смерті своєчасним втручанням у розвиток подій. Цим твердженням знімалися всі претензії місцевих працівників апарату до верхів партії. По-друге, публікація статті Сталіна, як підкреслювалося в листі, була санкці-

¹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 94, 96.

² Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927–1932 гг. – М., 1989. – С. 390.

онована ЦК. Ця згадка про ЦК малопомітна, але яскраво засвідчує становище Сталіна в партії і країні у 1930 р. – він підпорядкував собі політбюро ЦК ВКП(б), все політичне життя в СРСР крутилося навколо його фігури. Проте слід пам'ятати, що на початку 30-х років Сталін міг втратити своє становище вождя ще за життя. Диктатором у партії і країні він став тільки після двох переможних для нього війн – з власним народом і з гітлерівською Німеччиною.

Наскільки точною була намальована в закритому листі ЦК ВКП(б) апокаліптична картина? Дещо пізніше, починаючи чергову кампанію у війні з власним народом, Сталін у заключному виступі на лютнево-березневому (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б) згадав події перших місяців 1930 р. і знову підтвердив їх серйозність: «Це був один з найнебезпечніших періодів у житті нашої партії»¹.

Американська дослідниця Лінн Віола присвятила свою монографію аналізу селянського опору насильницькій колективізації в СРСР. У її книзі, що з'явилася у 1996 р., знаходимо регіональну статистику селянських заворушень по місяцях 1930 р.²:

	Січень	Лютий	Березень	За весь 1930 р.
УСРР	45	200	2945	4098
ЦЧО	57	130	737	1373
Півн. Кавказ	36	56	335	1061
Нижня Волга	27	37	203	1003

Перелічені чотири регіони давали майже весь обсяг товарного хліба. Знищення ринкового господарювання і нав'язуваний радянською владою спосіб життя зустрів серед сільського населення цих регіонів найбільший опір: тут відбулося 7 535 з 13 754 виступів. Особливо небезпечним для влади були виступи в найбільшій національній республіці Союзу – УСРР, а також на Північному Кавказі. УСРР лідирувала за кількістю виступів, далеко випереджуючи всі інші регіони СРСР.

¹ Правда, 1937, 1 апреля.

² Lynne Viola. Peasant rebels under Stalin. Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance. – New York, Oxford, 1996. – P. 138–139.

Незважаючи на намагання місцевих органів влади утримати досягнутий у березні 1930 р. рівень колективізації, за перші сто днів нового курсу Кремля він істотно знизився. Динаміка колективізованих господарств по регіонах України виглядала так (у тис.) ¹:

Регіон	На 10.03.1930 р.	На 20.06. 1930 р.	Вийшло з колгоспу за 100 днів
Полісся	147,0	61,8	75,1
Правобережний Лісостеп	1268,6	586,8	681,4
Лівобережний Лісостеп	707,5	357,0	350,5
Степ	1126,2	649,4	476,8
УСРР у цілому	3248,9	1655,1	1593,8

Дозволом на вихід скористалася майже половина селян. На грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У була дана чітка відповідь на питання про те, хто залишився в колгоспах: «У колгоспи втягнуто 30–35 відсотків індивідуальних бідняцько-наймитських господарств, які до вступу майже не брали ніякої участі у продукуванні товарної продукції, їх господарства мали споживацький характер. Ми втягнули бідняцьку масу в колгоспи»².

Отже після повторного відступу радянської влади, яка не змогла справитися з селянством навіть після десятирічної підготовки, в колгоспах залишалися тільки ті, хто був у них і раніше, до розгортання кампанії суцільної колективізації. Проте незаможницькі колгоспи не цікавили державу, бо вони не давали товарної продукції.

2 вересня 1930 р. Сталін написав з кавказького курорту В. Молотову: «Треба було б, по-моєму, дати внутрішню директиву обкомам і райкомам... зосередити всю свою увагу на організації припливу в колгоспи... Словом, відкрити відповідну систематичну і наполегливу кампанію в пресі за колгоспний рух як головний і всевирішальний нині чинник сільгоспбудівництва»³.

Молотов вставив у протокол засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 25 вересня 1930 р. пункт №17/25 «Про директиву по ко-

¹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т. 2. – С. 448.

² Голод в 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 377.

³ Письма И. В. Сталина В. М. Молотову. 1925–1936 гг. Сборник документов. – М., 1995. – С. 212–213.

лективізації» (схвалений опитуванням членів політбюро ЦК 20 вересня). Секретарю ЦК ВКП(б) К. Бауману, нарком землеробства СРСР Я. Яковлеву і голові Колгоспцентру Т. Юркіну доручалося у дводенний строк опрацювати проект директиви у питанні про розгортання колективізації. Вказувалася й причина уваги політбюро ЦК ВКП(б) до цього питання: «У зв'язку з новим потужним піднесенням колгоспного будівництва, що наростає»¹. Так Кремль розпочав третю спробу колективізації сільського господарства.

На пленумі ЦК КП(б)У і об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), що відбулися в грудні 1930 р., перед партійною організацією України було поставлене завдання у 1931 р. цілком колективізувати Степ і втягнути в колгоспи не менше половини селянських господарств лісостепової зони². Один із пунктів резолюції грудневого пленуму ЦК КП(б)У визначав головний засіб тиску на селян-власників: «Боротьба за колективізацію є насамперед боротьбою проти куркуля, головного запеклого ворога колективізації... Нещадний наступ на глитаю по всьому фронту (хлібозаготівлі, фінансові заходи тощо), ліквідація куркуля у районах суцільної колективізації, переселення розкуркулених за межі села повинні стати складовою частиною боротьби колгоспних та бідняцько-середняцьких мас одноосібників за здійснення суцільної колективізації»³.

Якраз у цей час ЦВК СРСР затверджував закон про єдиний сільгосподаток на 1931 рік, у якому зробив спробу по-новому визначити ознаки куркульських господарств. За свідченням М. Калініна, спроби не увінчалися успіхом, тому що «старі ознаки куркульта майже відпали, а нові не з'явилися, щоб їх можна було зафіксувати»⁴. Однак у ході «організації колгоспного руху»

¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. – Т. 3. – М., 2001. – С. 54.

² Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1977. – С. 427.

³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. – К., 1976. – С. 709.

⁴ Див.: Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов в российской деревне. – Пенза, 2003. – С. 65–66.

партія обов'язково повинна була відшукати куркуля, щоб загрозою розкуркулення загнати селян у колгоспи. «Наступ на глителя» в резолюції грудневого (1930 р.) пленуму ЦК КП(б)У не обов'язково передбачав розкуркулення. Рекомендувалося наступати хлібозаготівлями і «фінансовими заходами», тобто посиленням оподаткуванням. **Тих, хто не давав згоди на вступ до колгоспів, якраз і оголошували куркулями.** Прихований зміст партійних директив розкривався у документах чекістів, які фіксували дійсність без маскування. У записці інформвідділу ОДПУ про розгортання колективізації від 25 листопада 1930 р. серед різних фактів наводився й такий: «У Бобринецькому районі голова колгоспу “Нове життя” з приводу залучення одноосібників у колгоспи заявив: “На індусів (індивідуальних господарів. – С. К.) треба накласти такий план хлібозаготівель, щоб вони самі просилися у колгоспи. Якщо й це не допоможе, то треба накласти на них таку м'ясозаготівлю, що й останніх корів здадуть – тоді вже кожний до нас побіжить, тільки встигай записувати та приймати”»¹.

Після гіркового досвіду перших місяців 1930 р. керівники партії виступали «як проти ставки на самоплив у колективізації, так і проти всіх адміністративних перегинів та заскоків» (з резолюції грудневого (1930 р.) пленуму ЦК КП(б)У). Організатори «колгоспного руху» повинні були створювати нестерпні умови для індивідуального господарювання доведеними «до двору» завданнями задачі продукції і податками, а потім чекати від «індусів» цілком добровільно написаних заяв про вступ до колгоспу. Проте завдання і податки ставали ефективними тільки у сполученні із загрозою негайного розкуркулення. Держава-комуна атакувала «твердоздатчиків» та «експертників» під приводом того, що вони були експлуаторами-куркулями.

Учасники грудневого пленуму ЦК КП(б)У виглядали розгубленими. Справитися з колективізацією за один рік здавалося їм абсолютно нереальним. Становище врятував секретар ЦК КП(б)У, колишній боротьбист П. Любченко. Суть його промови-інструкції

.....
¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. – Т. 2. – М., 2000. – С. 713.

була такою: «Деякі комуністи і навіть окремі партійні організації забули вже про те, що в них на селі є куркуль, і це в першу чергу стосується районів Степу, де ми маємо високий відсоток колективізації. Деяким товаришам здається, що куркулі – це ті, хто був занесений до реєстру весною 1930 р. Їм здається, що коли вони за цим реєстром провели розкуркулення, то в них куркуля вже нема. Вони повторюють заяви тих куркулів, що не потрапили ще під розкуркулення – що, мовляв, наші куркулі на Соловках, а на селі в нас куркулів нема. На декого з наших комуністів напав страх у зв'язку з таким величезним завданням – колективізувати 1,5–2 млн бідняцько-середняцьких господарств. Ми не організуємо наступ на куркуля, а значить, і успішну колективізацію, коли кожний член партії, кожний активіст, бідняк і середняк, не усвідомлять, що куркуль у нас виростає на базі дрібнобуржуазної стихії щодня, щоднини, що куркуль не вичерпується, як я казав, реєстром 1930 року, що куркуль на селі є»¹.

Повторна кампанія розкуркулювання готувалася з урахуванням досвіду 1930 р. Відповідну законодавчу базу забезпечив XII Всеукраїнський з'їзд рад (лютий–березень 1931 р.). У резолюції «Про підсумки та перспективи радгоспно-колгоспного будівництва» він поставив вимогу перед органами радянської влади «рішуче провести ліквідацію куркуля як класу»².

Комісія політбюро ЦК КП(б)У на чолі з П. Любченком, яка розробляла план кампанії розкуркулення, поставила перед ЦК ВКП(б) питання про вислання за межі УСРР до 40 тис. селянських господарств (160 тис. осіб). Кремль зменшив ліміт до 30 тис. господарств. Секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев 29 травня 1931 р. розіслав у республіки, краї та області виконані на ротаторі типові повідомлення про початок кампанії виселення (в них вписувалися чорнилом прізвище секретаря партійного комітету, регіон виселення і цифра селянських сімей, що підлягали виселенню). Депортація здійснювалася блискавичними темпами. Особливий відділ ОДПУ повідомляв 12 червня, що

¹ Див.: Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 379–380.

² Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. – Харків, 1932. – С. 352.

чотири ешелони з України були вже вивантажені на місці призначення (всі українські «куркулі» вивозилися в Уральську область), а сім ешелонів знаходилися в дорозі. Разом у цих ешелонах перебувало 4 853 сім'ї загальною чисельністю 18 279 осіб. Планувалося вивезти ще 25 тис. сімей орієнтовною чисельністю 100 тис. осіб¹.

Однак з другої половини 1931 р. масове розкуркулення припинилося. У ньому більше не було потреби. Загальні результати двох чекістських операцій з розкуркулення виглядали таким чином (тис. господарств)²:

<i>Регіони</i>	<i>1930 р.</i>	<i>1931 р.</i>	<i>Всього</i>
Українська СРР	31 593	32 127	63 720
Північний Кавказ	10 595	27 809	38 404

Значно більшу роль, ніж розкуркулення, в колективізації 1931 р. відіграв податково-пільговий перепад: колгоспники звільнялися від податків, тоді як одноосібників обладали, не рахуючись ні з якими нормами. Податковий тягар мало хто міг витримати, і тому одноосібники нерідко припиняли господарювання, перебиваючись випадковими заробітками. Але це не допомогло. 28 травня 1931 р. ЦК КП(б)У звернувся до районних партійних комітетів та райвиконкомів з директивним листом такого змісту: «Роз'яснити одноосібникам, що відповідно до постанови ЦВК СРСР від 12 квітня 1931 р. і закону про продподаток податок на одноосібників, а також розрахунок по хлібозаготівлях визначатимуться у розмірах відповідно до минулорічної площі їх засіву. Всю землю, не засіяну в строк, у господарств, які ухиляються від сівби, відібрати і передати колгоспам. Щодо тих одноосібників, які злісно ухиляються від сівби, райвиконкоми мають у примусовому порядку залучати їх коней та інший необхідний реманент для засіву відібраної землі за встановленими райвиконкомаами твердили розцінками. Встановити колгоспам додаткові завдання з сівби пізніх культур, маючи на увазі перекриття можливого недосіву індивідуальних господарств»³.

¹ Трагедия советской деревни... Т. 3. – М., 2001. – С. 143.

² Davies R. W., Wheatcroft Stephen. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. – Palgrave, 2004. – P. 490.

³ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С. 143.

Стан колективізації по регіонах у 1931 р. характеризувався такими даними¹:

Регіони	Кількість колгоспів	Кількість господарств у них	
		у тис.	у %%
Полісся			
1.03	2438	118	19,3
1.10	3850	239	39,0
Правобережний Лісостеп			
1.03	6595	791	43,6
1.10	7342	1167	65,1
Лівобережний Лісостеп			
1.03	6623	458	44,8
1.10	7817	703	70,1
Степ			
1.03	13 956	936	72,1
1.10	12 409	1088	86,6
Молдавська АСРР			
1.03	670	56	47,3
1.10	732	78	68,4
УСРР у цілому			
1.03	30 282	2359	48,5
1.10	32 150	3275	68,0

Частка усупільненої орної землі на селі завжди була більша, ніж частка колективізованих господарств – внаслідок депортації «куркулів» або втечі селян у міста і на новобудови. На березень 1931 р. в Україні було усупільнено 14 127 тис. га орної землі (52,7%), а на жовтень того ж року – 18 702 тис. га (72,0%)².

У грудні 1930 р. об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) дав Україні завдання колективізувати не менше 80% селянських господарств у степовій зоні і не менше 50% – у лісостепових зонах. Як бачимо з таблиці, поставлене завдання ЦК КП(б)У виконав із значним перевищенням. 2 серпня 1931 р. ЦК ВКП(б) у постанові «Про темпи дальшої колективізації і завдання по зміцненню колгоспів» роз'яснив, за якими критеріями повинна визначатися суцільна колективізація: не менше 68–70% селянських господарств

¹ Історія колективізації сільського господарства УРСР. – Т. 2. – К., 1965. – С. 554–555.

² Там само.

з охопленням не менше 75–80% посівних площ. Виходячи з цього, пленум ЦК ВКП(б) ухвалив вважати колективізованими Степ і Лівобережжя України¹. До кінця 1932 р. в республіці було колективізовано майже 70% селянських господарств з охопленням більше 80% посівних площ. Лише у поліських та прикордонних районах частка односібних господарств залишалася значною навіть у перші роки другої п'ятирічки.

.....
¹ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1955. – М., 1957. – С. 399.

ЕКОНОМІЧНА КАТАСТРОФА

Комуністичне будівництво здійснювалося терористичними засобами, які пробуджували в людській натурі найтемніші інстинкти. Але навіть сталінський режим, який управляв за допомогою протиставлення людей за соціальною та національною ознаками, мусив виконувати звичайні функції держави щодо забезпечення громадського порядку. Та саме в 1930–1931 рр., коли в СРСР здійснювалася суцільна колективізація, сільська місцевість в Україні виявилася майже цілком відірваною від управлінських центрів. Ця обставина відіграла свою роль у погіршенні становища в сільському господарстві УСРР.

Перша радянська адміністративно-територіальна реформа відбулася в 1923 р. Тоді волості були укрупнені в райони, а повіти – в округи. При підготовці реформи існувала тенденція остаточно покінчити з дореволюційним поділом, тобто ліквідувати губернії. Однак цьому перешкодив Х. Раковський, який справедливо вважав, що розширення об'єктів управління до чотирьох десятків округів ускладнить роботу центральних партійних і радянських органів. Наступники Раковського все-таки погодилися на ліквідацію губерній, і з 1925 р. в республіці встановилася *триступенева структура управління* (центр–округ–район).

Суцільна колективізація перетворювала сільський район у найбільш відповідальну ланку адміністративного управління. Ця ланка потребувала зміцнення, передусім стосовно кадрів. Улітку 1930 р., коли відбувався XVI з'їзд ВКП(б), Сталін у політичному звіті ЦК торкнувся проблеми, що стала актуальною. Як завжди, він поставив запитання і тут же відповів на нього: «Що треба зробити.., щоб забезпечити районні організації у всіх галузях нашої

роботи достатньою кількістю потрібних працівників? Для цього треба зробити, принаймні, дві речі:

1. Скасувати округи, які перетворюються в непотрібне середотіння між областю і районами і за рахунок окружних працівників, які звільняються, посилити районні організації;

2. Зв'язати районні організації безпосередньо з областю (крайкомом, нац. ЦК)»¹.

У Російській Федерації, де поряд із округами існували області, перехід на триступеневу структуру дійсно дозволяв зміцнити кадрами райони. У національних республіках, де областей не створили, прийняте по доповіді Сталіна рішення XVI з'їзду ВКП(б) про ліквідацію округів означало перехід на двоступеневу структуру управління (центр – район). Це рішення було виправданим для невеликих за територією й населенням республік, але не для України. У виступі на з'їзді В. Чубар спробував вилучити Україну з-під дії вже прийнятого рішення. «У нас 580 районів, – говорив він. – Управляти такою кількістю після ліквідації округів неможливо. Ми повинні укрупнити райони, дещо відсуваючи районні центри від села. Відсування на ходу, в процесі сільськогосподарських кампаній мені здається неможливим без зриву роботи. Тому неправильно, що ми повинні негайно ліквідувати округи. Краще відкласти укрупнення районів на більш спокійний період – зиму»².

Однак компартійно-радянське керівництво УСРР було змушене виконати рішення XVI з'їзду ВКП(б) буквально і негайно, тобто укрупнити райони і ліквідувати округи. Починаючи з вересня 1930 р. територія республіки була поділена на 503 адміністративні одиниці, керовані з Харкова: Молдавську АСРР, 18 міст центрального підпорядкування і 484 сільські райони. Проте Харків не міг справитися з півтисячею об'єктів управління. У ЦК КП(б)У, Раднаркомі, Укрпрофраді та інших центральних відомствах стали виникати специфічні управлінські структури по групах районів, які здебільшого відповідали ліквідованим округам.

¹ Сталін Й. Твори. – Т. 12. – С. 332.

² XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – М.–Л., 1930. – С. 168.

Штати центральних установ стали стрімко збільшуватися. Це не зарадило справі, а тільки призвело до ще більшої дезорганізації. В. Чубар змушений був визнати, що уряд іноді використовував інформаційну мережу органів державної безпеки, щоб розібратися у стані справ на місцях: «Коли ми отримали сигнали про велике простоювання тракторів, то провели по лінії ДПУ перепис їх стану. Туди не всі райони увійшли, бо навіть через ДПУ не докопаєшся до кожного району – що там робиться»¹.

У лютому 1932 р. керівники України дістали згоду Кремля на утворення *п'яти областей*, які за територією майже удвоє перевищували колишні губернії – Харківської, Київської, Одеської, Дніпропетровської та Вінницької. У *районах Донбасу Харків вважав за потрібне зберегти безпосереднє керівництво центральних установ*. 22 червня С. Косіор зустрівся в Москві з Л. Кагановичем і у відповідь на звинувачення про незадовільне керівництво сільським господарством визнав, що центр був відірваним від районів. Тут же він попросив згоди ЦК ВКП(б) на утворення Донецької і Чернігівської областей. Сталін дозволив негайно створити тільки першу з них². 2 липня 1932 р. була утворена *Донецька область* у складі 17 адміністративно-територіальних одиниць, підпорядкованих центру, а також 13 районів Харківської і 5 районів Дніпропетровської областей. 15 жовтня цього ж року була утворена *Чернігівська область* із 29 районів Київської і 7 районів Харківської областей. Після цього адміністративно-територіальний поділ кілька років залишався без змін.

Проте безладдя в управлінні тривало, бо обласній ланці потрібен був певний час для налагодження роботи. Г. Петровський розповідав на лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У: «Про елементарні речі, які треба було повідомити в ЦК або в інший радянський орган, тижнями і цілими місяцями ми не могли дізнатися в районі. Наші організовані області далеко не справно працюють. Минулого року в поїзді по Донецькій області я бачив, як обласні організації не охопили ще район стосовно керівництва»³.

¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 388.

² Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 188, 197.

³ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 389.

Разом з колгоспним ладом народилося й директивне управління колгоспами, при якому той, хто давав настанову, не брав на себе економічної відповідальності за наслідки. «Керівна роль партії» на ділі трансформувалася у дріб'язкове, суперечливе, часто некомпетентне, але за всіх умов диктаторське втручання у виробничу діяльність. Господарства зарегламентовувалися численними постановами, планами і нормативами, які плодилися на всіх рівнях управлінського апарату – від районного до загальносоюзного. Ілюстрацією для такого висновку можуть бути слова С. Коціора: «Методи планування сільського господарства за площами і культурами – проста механічна й бюрократична вправа, внаслідок чого наші працівники нерідко скочуються на позиції командування, нав'язування іноді безглуздох, а іноді навіть шкідливих планів. Мало накреслити загальний план, треба його пристосувати до землі, до господарства, до сівозміни, зважити якість землі... Дуже небагато колгоспів наважуються виправити іноді вже зовсім безглузді вказівки якого-небудь нашого планівного органу»¹. Розгартіяш в управлінні нерідко ставав не недоліком, а перевагою, тому що перешкоджав тиражуванню «безглуздох вказівок». Самі колгоспи не могли ігнорувати вказівки, не наражаючись на політизовані звинувачення у шкідництві, саботажі, контрреволюційності.

Провідну роль у колективному господарюванні відігравав адміністративно-управлінський апарат колгоспів. За статутом колгоспники могли самостійно обирати на загальних зборах голову й правління. Проте *остаточне слово у визначенні колгоспного керівництва належало районній ланці управління – секретарю райкому, голові райвиконкому і начальнику райвідділу ДПУ*. У формуванні керівних кадрів колгоспного виробництва істотну роль відіграли робітники.

Усе почалося з рішення листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) відрядити на село 25 тисяч робітників, здатних очолити створювані сільськогосподарські колективи. Україна за рознарядкою повинна була дати 7 500 робітників. У лютому 1930 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про додатковий набір 2 тис. робітни-

.....
¹ Там само.

ків. У грудні 1930 р. на керівну роботу в колгоспи було надіслано 2 тис. членів партії, переважно з промислових підприємств. Нарешті, в січні 1932 р. профспілкам було доручено здійснити вербування 1 500 робітників для керівної роботи на селі. Тільки з другої п'ятирічки адміністративно-управлінський апарат колгоспного села став формуватися в основному з селян¹.

Історія колективізації має безліч негативних прикладів господарювання двадцятип'ятитисячників. Нерідко трудові зусилля колгоспників зводилися нанівець через некомпетентність, байдужість і корисливість поставленого над ними адміністративно-управлінського апарату.

В силу своєї природи силові органи не могли здійснювати управління, тому управлінські функції були покладені на компартійні комітети різного рівня і на первинні осередки державної партії. У селі, особливо українському, мережа компартійних осередків залишалася малорозвинутою. В резолюції «Про сільське господарство України та про роботу на селі» листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) наголосив на важливості забезпечення практичного керівництва колгоспами з боку місцевих осередків і райкомів, але підкреслив неймовірну складність цього завдання через нестачу партійних сил: *на 25 млн осіб сільського населення – 3 тис. осередків і райкомів, а в них – близько 25 тис. комуністів, зайнятих безпосередньо в сільському господарстві*². Нечисленність сільських організацій КП(б) У накладалася на специфіку їх персонального складу. Переважали ті, хто займав керівні посади, а також фахівці – вчителі, лікарі, агрономи та ін.

Тим часом завдання формування колгоспного ладу ставило на порядок денний питання про *організацію компартійного осередку безпосередньо в артлі*. У лютому 1930 р. Старобільський окружком КП(б)У висловився за перехід від старого, територіального принципу в побудові місцевих партійних осередків до нового, виробничого принципу. Незабаром перебудова сільських парторганізацій за виробничим принципом була проведена у багатьох районах

¹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 163–164.

² КПРС в резолюціях ... – Т. 4. – С. 349.

Маріупольського, Одеського, Херсонського та деяких інших округів. Вона стала обов'язковою після прийняття ЦК ВКП(б) у лютому 1931 р. «Положення про осередок ВКП(б) в колгоспах». Якщо в січні 1930 р. в селах України було 2 910 територіальних партосередків, у яких налічувалося 40 тис. членів і кандидатів КП(б)У, то в кінці 1931 р. кількість осередків зросла до 7 017, а членів і кандидатів партії в них – до 112 тис. Серед цих осередків до виробничих належало 5 965, з них у колгоспах – 4 767, у радгоспах – 911¹.

Коли порівняти кількість колгоспних партосередків (4 767) з кількістю колгоспів (32 150), то можна зробити висновок про те, що вищі органи партії ще не могли дотягнутися до села, використовуючи свій партійний апарат. На початку 30-х років найбільш поширеними були міжколгоспні осередки, які об'єднували по 5–6, а інколи понад 10 артілей. Такі партосередки не мали безпосереднього зв'язку з колгоспною економікою, тобто не відрізнялися від територіальних. Розукрупнити їх було неможливо через нечисленність: у середньому – до 15 членів і кандидатів партії. До того ж безпосередньо у виробництві в кожному з них працювало лише кілька членів партії, переважна їх більшість займала керівні посади у різних сферах громадсько-політичного і культурного життя.

З початком суцільної колективізації прийом селян у партію став більш відкритим. Якщо у 1929 р. членами КП(б)У стали 4 тис. селян, то в 1932 р. – 39,6 тис. Проте гострота становища у сільській місцевості позначилася на настроях членів партії. Багато з них відкрито співчували «правим опортуністам» на чолі з М. Бухаріним. Після генеральної чистки партійних лав усі вони позбулися партквитка. Відсоток вичищених на селі в 1929–1930 рр. удвоє перевищував міський: 16,2 проти 8,8². Масовий прийом з одночасною інтенсивною чисткою створили в сільських парторганізаціях КП(б)У унікальну ситуацію: на початок 1932 р. вони на дві третини склалися з кандидатів у члени партії. Отримуючи обмежену підтримку з боку колгоспних парторганізацій, сільські райкоми могли діяти лише за допомогою прибулих у села на певний час кадрів уповноважених.

¹ Нариси історії Комуністичної партії України. – К, 1977. – С. 412–413.

² Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 153–154.

Аби колгоспи давали максимум товарної продукції державі, працю колгоспників треба було механізувати. Проблема механізації розв'язувалася через машинно-тракторні станції, які мали перетворитися на інтегральний елемент колгоспного ладу. Рада праці і оборони 5 червня 1929 р. прийняла постанову «Про організацію машинно-тракторних станцій». Розгортання їх мережі відбувалося швидко. Наприкінці 1932 р. діяло 594 МТС, у яких налічувалося 25,6 тис. тракторів, у зоні їх дії перебувала майже половина колгоспів (48,2%). Проте на початку 30-х років вони ще не могли достатньою мірою допомогти колгоспам у налагодженні господарства. Їм доводилося розв'язувати власні виробничі питання, серед яких найбільш складною виявилася проблема освоєння техніки.

Проте й більш-менш підготовлений механізатор часто не міг працювати на машинах, які надходили до МТС з вітчизняних заводів. Як розповідав Г. Петровський після поїздки по кількох районах Дніпропетровщини в липні 1932 р., комбайни запорізького заводу «Комунар» через конструктивні недоробки залишали в полі не менше 15% врожаю¹.

Народження колгоспного ладу одразу поставило проблему організаційно-господарського стану колгоспів. Мабуть, першою її сформулювала 2 квітня 1930 р. компартійна фракція Миколаївського окрвиконкому, коли рекомендувала зосередити зусилля на вдосконаленні організації праці, виробленні принципів розподілу прибутків і утворенні неподільного фонду². 27 травня програму зміцнення внутрішнього стану колгоспів затвердив Могилів-Подільський окружний комітет КП(б)У. В ній передбачалося здійснити розробку норм праці з наступним затвердженням їх на виробничих нарадах і зборах колгоспників, опрацювати систему висування колгоспників на керівну роботу, організувати допомогу колгоспам з боку фахівців, які працювали в окружних установах³.

¹ Там само. – С. 153–154.

² Социалистическое строительство на Николаевщине. Документы и материалы. 1921–1941. – Одесса, 1984. – С. 121–122.

³ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т. 2. – К., 1965. – С. 453.

Розподіл доходів у колгоспах у 20-х роках найчастіше відбувався по їдцях або за кількістю виходів на роботу. Іноді враховувався й розмір майна, переданого колгоспу. Суцільна колективізація повинна була внести в це питання істотні корективи. У ході дискусії, що розгорнулася влітку 1930 р. в Аграрному інституті Комакадемії, представник України С. Ужанський заявив, що вирішальним випробуванням для колгоспної системи стане осінь, коли відбудеться «дільба продуктів»¹. Випереджаючи події, Колгоспцентр СРСР у директиві від 6 червня 1930 р. «Про оцінку і облік праці в колгоспах» висловився за впровадження нової економічної категорії – трудовня. Однак ця ідея тоді не знайшла поширення².

У січні 1931 р. в Москві відбулася Всесоюзна нарада з організації праці в колгоспах. Вона рекомендувала правлінням колгоспів установлювати відрядну оцінку кожної одиниці роботи в *трудоднях*. Головною умовою застосування індивідуальної і групової відрядності називалося правильне нормування сільськогосподарських робіт. Рекомендації наради лягли в основу постанови VI з'їзду рад СРСР «Про колгоспне будівництво» (березень 1931 р.). З'їзд оголосив трудовень єдиною мірою кількісних і якісних результатів роботи у громадському господарстві й зобов'язав керівників колгоспів забезпечити повсюдне запровадження відрядності. Розподіл продуктів, підкреслювалося в резолюції з'їзду, мав здійснюватися за принципом «хто більше і краще працює, той більше одержує, хто не працює, той нічого не одержує»³.

Вимальовувалася досить логічна система оплати праці, але в реальних умовах вона не спрацьовувала. Перш за все, виявилася тенденція до нарощування управлінських структур і відповідно – витрат на їх утримання за рахунок доходу від громадського господарства. Вивчаючи стан організації праці в колгоспах, Нар-

¹ Основные вопросы сплошной коллективизации. Дискуссия в Аграрном институте Комакадемии. – М., 1930. – С. 53.

² Бондаренко В. В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. – К., 1957. – С. 152.

³ Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. – М., 1963. – С. 196.

комзем УСРР зробив такий узагальнюючий висновок: «Часто при високих нормах виробітку на польових роботах та неправильних розцінках ті, хто працював у полі, виробляли набагато менше трудоднів, ніж обслуговуючий персонал»¹.

По-друге, незважаючи на оптимістичні дані про запровадження відрядної оплати праці, які фігурують у статистичних довідниках, у більшості колгоспів панували знеосібка і зрівнялівка. ДПУ УСРР вивчило діяльність 200 колгоспів за 1931 рік. Виявилось, що у 48% колгоспів відрядна оплата праці зовсім не застосовувалася².

По-третє, і це найголовніше, половина колективних господарств України, за свідченням С. Косіора, у 1931 р. не видала на трудодні абсолютно нічого³. Отже, у половині артільей колгоспники працювали цілий рік безоплатно, здобуваючи собі і своїй сім'ї жалюгідні засоби для існування тільки з невеликих присадибних ділянок. На цих ділянках можна було посадити тільки картоплю і городину. У сільській місцевості основний продукт харчування – хліб – ставав величезним дефіцитом.

Колишній семінарист, Й. Сталін інколи вживав запозичені з Біблії вирази. Найбільш розтиражованим виявився вираз «перша заповідь». Він адресувався селянам і означав, що колгосп повинен спочатку розрахуватися з державою, і лише потім розподілити між працюючими залишок виробленої на трудодні продукції. Дефіцит хліба в сільській місцевості був викликаний, як це зрозуміло, державними заготівлями.

На папері все виглядало гарно. У роз'ясненні за підписами Я. Яковлева і Т. Юркіна щодо запровадження в життя Примірного статуту сільськогосподарської артілі визначалися норми здачі (у формі продажу за зовсім низькими цінами) заготівельним органам зернової продукції. У хлібовиробних регіонах СРСР, у тому числі в Україні, треба було здавати від *чверті до третини валового збору*, виходячи з розрахунку середнього врожаю, а в хлібоспоживчих регіонах – *не більше однієї восьмої частини збору*. «Вся інша маса валового збору, – вказувалося у роз'ясненні, – як у зернових,

¹ Історія колективізації сільського господарства УСРР. – Т. 3. – К., 1971. – С. 37.

² Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 393.

³ Большевик України, 1931, № 11–12. – С. 25.

так і в незернових районах залишається у цілковитому розпорядженні колгоспів»¹.

Роз'яснення Яковлева і Юркіна було схвалене політбюро ЦК ВКП(б) 12 квітня 1930 р., коли починалася посівна кампанія. Наступного дня воно з'явилося в офіційному виданні «Сборник за-конов ССРСР» (1930, №24, ст. 256) і було розтиражоване всіма газетами. Виходячи з цього, Укрзерноцентр у червні 1930 р. зробив такий розрахунок хлібного балансу на основі видів на врожай (у млн пудів)²:

- валовий збір зернових культур – 1 355;
- споживання сільського населення (у розрахунку 16 пудів на людину, за наявності 23,5 млн споживачів) – 376;
- посівний, фуражний і страховий фонди, разом – 515;
- резервний фонд – 35;
- хлібозаготівельний план – від 425 до 430.

Укрзерноцентр прорахував види на врожай – вище середніх. Однак він не міг передбачити перипетій сталінської «революції згори». **Продуктивні сили сільського господарства були підірвані новою кампанією розкуркулювання. Багато селян не витримували податкового тиску і відмовлялися від господарювання, залишаючи «хлібозаготівельний фронт». План мусив виконуватися, і влада обтяжувала тих, хто залишався на селі, додатковими завданнями. Колгоспи не могли розраховуватися по трудовнях, а селяни не бажали добросовісно працювати без оплати. Втрати зерна в полі ставали величезними, а різниця між видами на врожай і реальним урожаєм – разючою. Колгоспи мусили виконувати план, здаючи нерідко все, що мали.**

Ось картинка з натури, виписана Петром Григоренком³:

«Я власними вухами чув, як секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор – недоросток, одягнений у прекрасний напрасований костюм, з виголоною до полиску, великою круглою головою – влітку 1930 року давав настанови нам, уповноваженим ЦК, які їхали на

¹ Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 383–384.

² Слинко І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України. – К., 1961. – С. 281–282.

³ Григоренко П. Г. Спогади. – К., 2007. – С. 93–94, 99.

збирання урожаю: “Селянин вдається до нової тактики. Він відмовляється збирати врожай. Він хоче згноїти хліб, щоб кістлявою рукою голоду задушити радянську владу. Але ворог прорахувався. Ми примусимо його самого скуштувати, що таке голод. Ваше завдання зірвати цю куркульську тактику саботажу збирання врожаю. Зібрати все до єдиного зернятка і збіжжя негайно вивозити як хлібоздачу...”

Я ще в молоді роки був достатньо підготовлений, щоб сприймати косіорівський інструктаж з певною мірою критицизму. Тому те, що мене чекало в селі, куди я мав прибути як уповноважений ЦК, я собі уявляв досить правильно. Але те, що я побачив, перевершило всі мої найгірші сподівання. Велике, понад 2 000 дворів степове село з тодішньою назвою Архангелка на Херсонщині – у гарячу пору збирання врожаю наче вимерло. Працювала одна молотарка в одну зміну (8 осіб). Решта ж трудової армії – чоловіки, жінки, підлітки – сиділи, лежали, напівлежали в холодку. Я пройшовся селом з кінця в кінець, і мені стало моторошно. Я пробував вступати в розмови. Відповідали повільно, з цілковитою байдужістю. Я намагався переконати:

– Хліб же у валках лежить, а подекуди ще й на пні стоїть. Ну, цей то вже осипався і пропав, а той, що у валках, він же згниє.

– Ну, звісно, згниє, – з неохотою відповідали мені».

Хлібозаготівельний план 1930 р. виявився гумовим. Для України його встановили в розмірі 440 млн, а у вересні збільшили до 490 млн пудів. Керівники республіки не знали, як виконати основний план, а після збільшення геть розгубилися. На півдні врожай ще не був зібраний повністю, і вони відбили телеграфну директиву всім райпарткомом від Одеси до Маріуполя: «Хліб, що лежить на полях, треба врятувати за будь-яку ціну, скориставшись декількома днями гарної погоди. Оголосіть на 2–3 дня постановою РВК обов'язкову громадську кампанію завозу хліба всім селом, усіма без виключення засобами, закріпіть цю кампанію рішеннями сільрад, сходів і т. ін. Норми оплати за звезення встановіть самі на місці»¹.

¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 394.

ЦК КП(б)У домігся від Кремля у жовтні 1930 р. зменшення плану до 472 млн пудів. Однак темп заготівель падав, бо в селі вже не залишалося резервів хліба. 27 січня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло ситуацію в УСРР і констатувало заборгованість в обсязі 34 млн пудів, переважно по твердих завданнях для заможних господарств. Сталін зменшив заборгованість до 25 млн пудів і зобов'язав ЦК КП(б) У оголосити лютий 1931 р. місяцем ударних хлібозаготівель, щоб цілком виконати план. На початку травня 1931 р. Молотов викликав Косіора в Москву і повідомив, що план з урожаю 1930 р. повертається до попередньої цифри – 490 млн пудів. ЦК КП(б)У змушений був оголосити нову кампанію із заготівлі минулорічного хліба з 20 травня по 15 червня 1931 р. С. Косіор і В. Чубар відправили в райони директиву такого змісту: «Добрий урожай минулого року дав можливість партії намітити хлібозаготівельний план України в розмірі 490 млн пудів... Країна в липні може залишитися без хліба, якщо не буде забезпечено завершення виконання хлібозаготівель. Партійні організації України повинні зрозуміти усю грізність цієї перестороги і стати як один до роботи, у найкоротший час забезпечити виконання хлібозаготівель. Виходячи з цього, ЦК встановив найостаточніші плани для кожного району, у тому числі додаткові плани для районів, які свої попередні завдання виконали, але мають усі можливості заготовити додатково»¹.

«Найостаточніші» плани виконані не були, проте після вивезення всіх запасів республіка виконала попередній варіант плану, який у лютому 1931 р. здавався недосяжним. До 1 червня 1931 р. у селянському секторі було зібрано 393 млн пудів, а загалом по УСРР – 477 млн пудів з урожаю 1930 р. Це становило на 167 млн пудів більше викачаного з України хліба у 1929 р. Державні заготівельні пункти одержали по 4,7 центнера зерна з кожного гектара посівних площ – рекордний показник товарності за всі дореволюційні й пореволюційні роки².

На XVI з'їзді ВКП(б) Сталін заявив, що завдяки створенню колгоспного ладу в країні успішно розв'язується зернова пробле-

¹ Там само. – С. 395.

² Сльнко І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства. – С. 282.

ма¹. Він мав рацію – адже тепер держава могла брати собі стільки колгоспної продукції, скільки вважала за потрібне. Тепер це було справою техніки: прямо з колгоспних полів зерно відвозилося машинами МТС на елеватори. Однак у Кремлі не врахували людського чинника. Селян можна було об'єднати в колгоспи і змусити працювати на державу. Але їх не можна було змусити працювати ефективно. *Історія людства свідчить про те, що рабська праця ніколи ефективною не була.*

Хлібозаготівельна кампанія з урожаєм 1930 р. тривала до червня 1931 р., поки не почалися нові жнива. 5 червня 1931 р. секретно-політичний відділ ОДПУ підготував для керівників партії доповідну записку «Про підготовку до збирання урожаю хлібів». Вона була тривожною з перших же рядків. Чекісти попереджали про можливість зриву кампанії і загрозу загибелі значної частини врожаю. «Негласною перевіркою стану збирального реманенту в колгоспах України встановлено, – відзначалося в розділі про готовність МТС до жнив, – що наявні машини та реманент внаслідок безгосподарного його зберігання в більшій своїй частині став непридатним або вимагає капітального ремонту». В розділі про підготовку приміщень для приймання врожаю відзначалося, що багато районів України ще не почали підготовку складів у колгоспах і радгоспах. Наведені в усіх розділах факти справді підтверджували висновок, зроблений на початку доповідної записки – про зрив збиральної кампанії². Україна не становила винятку, становище в усіх регіонах було приблизно однаковим.

Усупереч похмурим прогнозам чекістів держава довела, що може мобілізувати керівний персонал в окремих ланках – МТС, радгоспах і колгоспах. У 1931 р. уряд теж спромігся організувати збирання врожаю і вивезення хліба з України – мало не кожної зернини.

Навесні 1931 р. Укрколгоспцентр визначив види на врожай у розмірі 845 млн пудів, тобто на 510 млн пудів менше, ніж у попередньому році. Однак несприятливі види на врожай не вплинули на вимоги, які ставилися перед Україною. Селянському

¹ Сталин Й. Твори. – Т. 12. – С. 305.

² Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 139.

сектору (колгоспи та одноосібники) встановили план у 434 млн пудів, тобто на 41 млн пудів більше фактичних заготівель попереднього року. *Загальний план заготівель на 1931 р. був визначений у 510 млн пудів¹.*

На червневому (1931 р.) пленумі ЦК КП(б)У центральне місце зайняла доповідь М. Майорова «Про хлібозаготівельну кампанію». Майоров вказав, що треба дати чітку і ясну відповідь колгоспам і радгоспам щодо зобов'язань перед державою. Розвиваючи цю думку, член ЦК Масленко зауважив: «У минулому році жодної основи не було. Просто рахували, що такий-то район повинен здати стільки-то. А на питання “чому?” ніхто зрозумілої відповіді не давав». Тут його перервав Косіор зауваженням: «І в округах на око рахували». Далі Масленко продовжив: «У цьому році потрібно план будувати більш реально, щоб його виконати по-бойовому, щоб місцеві організації не смикати кілька разів, щоб місцеві організації були впевнені, що план остаточний і що виконання його в такий-то строк обов'язкове»².

У прийнятому рішенні ЦК зобов'язував Наркомат постачання УСРР зібрати порайонні дані про фактичні посіви по культурах і секторах, наявність поголів'я худоби, кількість населення. Ці відомості разом з цифрами контрольних обмолотів повинні були допомогти у розверстці хлібозаготівельного плану. Передбачалося в кінці липня, коли повністю визначаться види на врожай, провести Всеукраїнську нараду з розверстки плану між районами і закінчити хлібоздачу до 15 листопада. Пленум ЦК вказав, що райкоми партії повинні при визначенні планів дотримуватися індивідуального підходу, тобто враховувати дійсну врожайність у кожному колгоспі, його господарську спеціалізацію тощо. Вважалося, що це забезпечить усунення минулорічних помилок: необґрунтованого зменшення планів для одних артілей і несправедливого збільшення навантаження на інші. Фактично ж такий підхід підстригав під один гребінець усі господарства. Пізніше

¹ Бабко Ю., Бортничук М. Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У. – К., 1968. – С. 81.

² Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 227–228.

П. Любченко признавався, що ЦК КП(б)У один раз міняв плани по 91 району і двічі – по 61 району¹.

Червневий (1931 р.) пленум ЦК КП(б)У визначився ще з одним, так званим «технологічним» питанням: як організувати косовицю, обмолот і вивіз зерна з поля. Щоб зрозуміти суть питання, треба розглянути деякі аспекти посівної кампанії.

Заступник наркома землеробства УСРР О. Триліський у доповіді на цьому пленумі ЦК зауважив: «Порівняно з минулим роком ми почали сіяти на місяць пізніше (причини запізнення зрозумілі з уже наведеного документа секретно-політичного відділу ОДПУ від 5 червня 1931 р. – С. К.). Засів ще триває. Зокрема, на Поліссі, на Правобережжі ганебно відстають. Присутні знають рішучу директиву тов. Сталіна, щоб у цих районах забезпечити цілковите засіяння завдань (так у стенограмі. – С. К.). На 15 червня засіяно 18 млн гектарів. З тим, що засіяно восени, буде це 28,8 млн. Минулого року збиральна площа становила 26,7 млн. Порівняно із станом засіву 1913 р. маємо більше на 6 млн гектарів, тобто на 25%. Цього року вже затверджено план навесні в 19 млн, а на рік – 30 млн. Ми розуміємо, що це надзвичайно напружений план. Щоб виконати його, треба не тільки розорати усі толоки, а й провести розкочовування»².

Розширення посівних площ виправдовувалося низькою врожайністю. Чому ж благодатні українські чорноземи стали неродючими? Пояснення знаходимо у тезах доповіді фахівця з визначення врожайності А. Сліпанського «План агротехнічних заходів до підвищення врожайності на 1931 рік». У цьому документі зазначалося, що в УСРР через забур'яненість полів у 1930 і в 1931 рр. загинуло до 40% врожаю³.

Чому колгоспи не могли впоратися з бур'янами так, як це робили селяни – кожний на своєму невеликому клаптику землі? Способи боротьби з бур'янами були традиційними: проведення весняної сівби у найкоротші строки, боронування озимини й ярини, механічне та ручне прополювання, своєчасний обробіток просапних

¹ Там само.– С. 230–231.

² Там само.– С. 190–191.

³ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 398.

культур, застосування чистих ранніх парів, зяблева оранка. Однак ці агротехнічні заходи для колгоспів виявилися непосильними. Сільське господарство потрапило у зачароване коло: *щоб мати більше хліба за низької врожайності, треба було забезпечувати значні посівні площі; при розширенні плану засівів не вистачало сил для ведення польових робіт згідно з правилами агротехніки*. МТС ще не встигли розгорнути свою роботу, а матеріально-технічна база самих колгоспів була бідною. **Головне ж, знову-таки, інше: небажання колгоспників працювати на державу безоплатно.**

Не можна стверджувати, що партійні організації на селі і в районі, а також партійні органи вищих ланок не бачили небажання колгоспників та одноосібників турбуватися про стан посівів після проведення сівби. І бачили, і старалися вплинути на «несвідомих» різноманітними каральними заходами. Прикладом є питання «Про хід оранки на зяб», яке розглядалося на політбюро ЦК КП(б)У 30 жовтня 1930 р. Мабуть, прийнята постанова була однією з перших «технологічних» постанов. Орган, який претендував на розгляд політичних рішень, змушений був зайнятися зяблевою оранкою. Політбюро ЦК КП(б)У поставило вимогу, щоб в усіх селах та колгоспах обговорили на сходах і загальних зборах колгоспників хід зяблевої оранки та прийняли самозобов'язання щодо використання для цього всього тяглогового складу села. Одноосібникам ЦК КП(б)У загрожував репресіями «аж до позбавлення земельного наділу та передачі землі колгоспам»¹.

Парадокс полягав у тому, що партія робила спробу навчити хліборобів того, що вони самі чудово знали: як боротися із забур'яненістю полів. Замість того, щоб регулювати відносини між державою та селянством у напрямі пробудження матеріального зацікавлення тих, хто працював у господарстві колгоспів, держава почала втручатися у технологію виробництва.

Сільськогосподарське виробництво мало певні етапи – від сівби і обробітку посівів до збиральної кампанії. Тож повернімося до рішень червневого (1931 р.) пленуму ЦК КП(б)У, пов'язаних зі жнивими. Мова йшла про те, як організувати жнива – «поеле-

¹ Там само.

ментно» чи «конвеєром»? Якщо спочатку налягали тільки на косовицю, то не встигали з обмолотом скошеного хліба, і валки довго лежали в полі, потрапляючи під дощі. Сподіватися на добру погоду було неможливо, тому що збільшені обсяги засіву відсували завершення посівної кампанії до кінця червня, відповідно зсуваючи на осінні місяці строки вистигання зерна. Якщо налягали на обмолот, то не встигали з косовицею на всій площі засіву. Нескошене, але стигле зерно починало осипатися.

Нарком постачання УСРР М. Майоров вважав за необхідне підкреслити на пленумі ЦК: «Успіх хлібозаготівель буде ще вирішувати збирання та здавання врожаю державі. Ми пропонуємо встановити конвеєрну систему збирання й здавання хліба. Особливо потрібно налягти на обмолот. Ви знаєте, що з обмолотом у минулому році вийшла найпотворніша картина. Досі можна побачити, як у Степу в ряді районів лежить необмолочений хліб. Він, звичайно, тепер уже загинув й ні на що не придатний. Нам потрібно цю справу так ув'язати, щоб тут же були збирання, обмолот і здавання хліба державі»¹.

Виступ Майорова доцільно зіставити з виступом Т. Юркіна на пленумі ЦК ВКП(б), який теж проходив у червні 1931 р. Голова Колгоспцентру СРСР так визначив суть проблеми: «Я думаю, що в цьому році “конвеєр” може застосовуватися, але з розумом і головою... У минулому році ми кинулися на цей “конвеєр” без розуму і без голови. Якщо конвеєр, так конвеєр, аж поки хліб не загине, зрізай хліб, викошуй, обмолочуй, вези хліб на зсипний пункт, а якщо інший хліб ще не обмолочений, так потім будемо молотити, коли черга підійде на конвеєрі. Ясно, що погода нас не чекала. Дощі нас не чекали. Особливо це помітно позначилося на Україні»².

Юркін і Майоров не змовляючись дійшли – один у Москві, а інший у Харкові – однакового висновку: *попри втрати треба зберегти конвеєрну систему жнив, за якої хліб не потрапляв у колгоспні комори, а надходив з поля безпосередньо на державні зсипні пункти*. Полемізуючи з Майоровим, І. Мусульбас на пленумі ЦК

¹ Там само. – С. 399.

² Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 142.

підняв проблему осипання зерна, яку вважав надзвичайно серйозною. Його свідченню можна довіряти: «Минулого року від чого ми мали найбільші втрати врожаю? Від осипання насамперед. Безвідповідальне ставлення до останніх днів перед жнивими до стану вистигання хліба на окремих ділянках призводить до того, що хліб осипається. В деяких місцях втрати озимини від цього досягли 35%. Досить поїхати по районах і побачити, які восени сходи були від цього осипання»¹.

Задавалося, що ЦК КП(б)У спромігся узгодити протилежні позиції тих, хто висував на перший план або втрати зерна від осипання («в деяких місцях» – як обережно висловлювався Мусульбас), або від дощу у скошених валках («у ряді районів», як не менш обережно формулював думку Майоров). 8 червня 1931 р. місцеві органи влади одержали таку директиву за підписами С. Косіора і В. Чубаря: «Щоб перешкодити повторенню втрат урожаю під час жнив, які мали місце у минулому році через те, що частина скошеного хліба довгий час лежала в полі, і з метою попередити перебої в обмолоті через несприятливу погоду – організувати у радгоспах і колгоспах скиртування хліба при обов'язковій умові одночасного проведення обмолоту та відвантаження хліба»².

Рекомендований у цій директиві порядок жнив було узаконено в масштабах усієї країни постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 5 липня 1932 р. «Про збиральну кампанію 1932 р.». Вирішальними заходами у боротьбі з втратами, проголошувалося в цьому документі, є проведення збирання у можливо найкоротші строки на основі використання не тільки складних, але й простіших машин та знарядь при негайному й обов'язковому повсюдному скиртуванні. Своєчасно скошений і заскиртований хліб міг тривалий час зберігатися в полі, чекаючи обмолоту. Вимагалось встановити найсуворіший облік урожаю, організувати згрібання колосків тощо. Отже, рутинні технологічні операції аж до таких, як згрібання колосків, стали темою державного законодавства. Місцевій владі ставилося в обов'язок контролювати відповідність трудових про-

¹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 194.

² Там само. – С. 195.

цесів у колгоспах цій постанові. *Сталін навряд чи передбачав, починаючи суцільну колективізацію, що йому доведеться як секретарю ЦК ВКП(б) підписувати постанови про згрібання колосків.*

Документ про посівні площі і врожайність у районі, на основі якого визначався хлібозаготівельний план, підписувався тільки першими особами керівної ланки – секретарем райпарткому, головою райвиконкому, головою районної контрольної комісії, начальником райземвідділу і начальником райвідділу ДПУ. Щоб применшити ці дані й відповідно полегшити тягар продрозверстки, немало районних працівників колективно йшли на фальсифікацію. Слід особливо відзначити солідарність із компартійними і радянськими працівниками, яку виявляли районні керівники ДПУ – організації, яку Кремль використовував для контролю над апаратом.

У кінці жовтня 1931 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б), на якому керівники партійних комітетів регіонів доповідали про хід виконання плану хлібозаготівель. Прохання деяких керівників зменшити розверстку, бо інакше не залишиться хліба колгоспникам на їжу (С. Косіор не насмілювався наслідувати їм) були проігноровані. Нарком постачання А. Мікоян повчально зауважив: «Питання не в нормах, скільки залишиться на їжу і т. п., головне в тому, щоб сказати колгоспам: “у першу чергу виконай державний план, а потім задовольняй свій план”»¹.

Незабаром після пленуму ЦК ВКП(б) плани були децю зменшені для деяких регіонів – але не для України. 5 грудня 1931р. Сталін і Молотов відправили телеграми, в яких вимагалось, щоб план був виконаний за будь-яку ціну. На колгоспи-боржники вимагалось накладати санкції, включаючи дострокове стягнення всіх кредитів, припинення обслуговування МТС, примусове вилучення наявного зерна, включаючи насінневий фонд².

23 грудня політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло у присутності Г. Петровського, В. Затонського і А. Мікояна стан хлібозаготівель в Україні й визнало його незадовільним: на 1 грудня республіка

¹ Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов в российской деревне. – Пенза, 2003. – С. 72–73.

² Осолков Е. Н. Голод 1932/1933. Хлебозаготовки и голод 1932/1933 г. в Северо-Кавказском крае. – Ростов-на-Дону, 1991. – С. 18.

виконала тільки 74% встановленого плану. В. Молотову доручалося виїхати в Харків «на допомогу ЦК КП(б)У для посилення хлібозаготівель»¹.

Стан справ в Україні загострювався з дня на день. У довідці ДПУ УСРР від 28 грудня як ілюстрація загальної картини подавалися такі приклади²:

У селі Вороновка Ново-Українського району до правління артлії прийшла група колгоспників і заявила: «Ми на роботу не підемо доти, поки не дасте хліба. Досить нас обманювати, голодними працювати не будемо».

У Ново-Бродській сільраді група колгоспників (150 осіб) організовано висунула сільраді таку вимогу: «Якщо не дасте хліба, ми вас розгонимо. Змогли забрати наш хліб, мусите й нам дати».

У селі Москалівка Вовчанського району група колгоспників у кількості до 60 осіб, переважно жінки, організовано з'явилася в сільраду і заявила: «Давайте нам хліб, ми голодуємо!»

У селі Нурово Балаклійського району під час відправлення колгоспом «Воля» хліба на зсипний пункт зібралася група до 30 колгоспників, яка перешкодила вивозу, посилаючись на те, що їм доведеться голодувати.

Отже, в грудні 1931 р. хлібозаготівлі в Україні вже пов'язувалися з голодом.

29 грудня у присутності Молотова політбюро ЦК КП(б)У розглянуло стан хлібозаготівель і прийняло відповідну постанову. На цей час встановлений план хлібозаготівель (510 млн пудів) був виконаний на 79%. Членам політбюро ЦК пропонувалося негайно виїхати в райони республіки й організувати виконання плану впродовж січня 1932 р.³

Молотов залишався в Харкові до початку 1932 р., очолюючи акції на «хлібному фронті». Він керував, по суті, надзвичайною хлібозаготівельною комісією, до неформального складу якої увійшли майже всі члени і кандидати політбюро ЦК КП(б)У, керівники центральних відомств. В архівах від-

¹ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 217, 218.

² Там само. – С. 222.

³ Там само. – С. 227.

сутні документи за його підписом, в яких регламентувалися б методи вилучення хліба. Проте є звіти про дії місцевих керівників, які, згідно з його інструкціями, перетворювали січень 1932 р. на «ударний» місяць хлібозаготівель. Зупинимося на одному з них. Це – телеграма секретаря Зінов'євського (тепер – м. Кіровоград) міськкому КП(б)У Д. Міхеєнка, доставлена Молотову в Харків у закритому пакеті 1 січня 1932 р.

Міхеєнко доповідав, що заплановані на ударний місяць заходи ґрунтуються на постанові ЦК КП(б)У від 29 грудня і директивах тов. Молотова, поданих на зборах районного активу. У згаданій постанові ЦК детально розписувалися організація роботи в ударному місяці, завдання щодо стягнення хліба на першу декаду (загалом) і на дві останні декади (по п'ятиденках), а також форми заохочення хлібоздатчиків промтоварами на суму до 70 млн руб.¹ Але про методи, за допомогою яких вилучалося зерно, у постанові ЦК КП(б)У не йшлося. Тому описані в телеграмі Міхеєнка способи і методи вилучення зерна слід віднести до усних вказівок голови РНК СРСР В. Молотова.

У телеграмі секретаря Зінов'євського міськкому КП(б)У говорилося, що кожна сільрада на території повноважень Зінов'євського парткомітету не пізніше 1 січня 1932 р. одержить завдання по культурах за п'ятиденками, виходячи із завдань, встановлених ЦК КП(б)У, а кожний уповноважений міськпарткому при сільраді протягом трьох годин після одержання такого завдання розподілить указаний обсяг продукції між колгоспами. Всі уповноважені мали залишатися на селі до повного виконання річного плану хлібозаготівлі. З колгоспів, які не виконали план, упродовж трьох днів вилучався посівний фонд. Уповноважені міськпарткому і секретарі партосередків повинні були очолити роботу з мобілізації (тобто вилучення) «розбазареного, розкраденого в колгоспах хліба, вряховуючи, що це необхідно як для виконання річного плану хлібозаготівель, так і для забезпечення посівматом весняної сівби». Уповноважені зобов'язувалися підібрати місцевий актив для здійснення обшуків. Само собою зрозуміло, що вилучався будь-який

.....
¹ Там само. – С. 228–230.

хліб, який бригади активістів знаходили в селянській садибі, бо він відносився до «розбазареного, розкраденого» – адже *на трудодні селянам хліба не видавали до виконання зобов'язань перед державою* («першої заповіді», згідно зі Сталіним). «Розбазарений» хліб колгоспники одержували за нелегітимними рішеннями правлень, а «розкрадений» присвоювали: колгоспники – в артілі, одноосібники – у своєму господарстві.

У заходах Міхеєнка передбачався показовий розпуск двох артілей – в Аджамці і Лозоватці «у зв'язку з виявом куркульсько-горлохватських тенденцій і ворожого спротиву хлібозаготівлям». Розпуск мав супроводжуватися доведенням твердих завдань по хлібозаготівлях і посиленням податковим обкладенням «куркульсько-заможних» господарств¹.

На роль головного заготівельника в Україні Сталін призначив винахідливого в цій справі Молотова. Проте короткочасність його перебування в Україні і, що більш важливо, втрата управління периферією внаслідок скасування округів привели до того, що руйнівний наслідок реалізації його директив проявився далеко не всюди. Це був саме той випадок, коли державна воля Кремля була для периферії менш небезпечною, ніж сваволя місцевого начальства.

Ми маємо змогу переконатись, як були реалізовані директиви Молотова. У довідці Наркомзему СРСР, що була підготовлена в лютому 1932 р. для ЦК ВКП(б), вказано: за невиконання хлібозаготівельного плану в УСРР розпущено до 80 колгоспів. При розпуску встановлювався такий порядок, що бідняцькі господарства могли без проблем вступати до найближчої артілі, а середняцькі – тільки за умови виконання ними твердих завдань по хлібу і виплати всіх обов'язкових платежів (від такої виплати одноосібники звільнялися після вступу до колгоспу). «В результаті, – вказувалося в цій довідці, – всі середняки невідомо куди поділися». Ліквідацію колгоспів Наркомзем СРСР назвав найгрубішим перекрученням лінії партії і уряду².

¹ Там само.– С. 239–240.

² Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 279.

Восени 1932 р., коли Молотов знову приїхав в Україну з надзвичайними повноваженнями, розпуск колгоспів більше не фігурував серед показово-каральних заходів. Виявилось, що цей захід не мав показового характеру, бо не лякав селян, яких загнали туди силоміць.

Хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. почалися у серпні–вересні. Практично одночасно з сільської місцевості пішли сигнали про те, що селяни голодують. Збираючи врожай, колгоспи мусили виконувати «першу заповідь», після чого часто виявлялося, що нема хліба для покриття трудоднів. В анонімному листі від 16 вересня 1931 р. хлібороби Одеського району ставили Сталіну гірке запитання: «Чому ми, селяни-хлібороби, працюючи біля хліба, бачачи, скільки ми зібрали зерна пшениці і всіх культур, ми на сьогоднішній день не маємо що їсти? Нам у селі говорять, що цей хліб, точніше сказати, хлібна криза – через те, що весь хліб йде у робітничі райони. Але багато селян, які пішли в місто, пересвідчилися, що й робітники також голодують»¹.

Правління артіль «Незаможник» у селі Тишківка Гайсинського району 25 листопада 1931 р. повідомляло Г. Петровському, що вони першими, ще у вересні виконали план хлібозаготівель, й одночасно запитували: як далі жити, невже артіль, у якій 700 душ їдців, мусить гинути голодною смертю?²

У цих листах бриніла розгубленість: що з нами буде завтра? Відповіді ніхто не давав, селяни залишалися наодинці зі своєю бідою. Ближче до кінця 1931 року пішли вже листи від людей, які стояли на порозі голодної смерті. 26 грудня колгоспники артіль «Вільний Жовтень» з села Ерделівка Новоархангельського району на Одещині Ф. Мукосій, П. Солопун і К. Солопун написали скаргу до ЦВК СРСР і ЦК ВКП(б). «Прохаємо, – писали вони, – звернути увагу на нашу жалобу: умираючих з голоду целую деревню, котра звертається до Вас за допомогою. Проработавши все лето в колгоспі й отдавши все зерно до фунта по распоряженію райкома, котрий тепер не вірить, що у нас начали пухнуть з голоду і їсти коней, котрі дохнуть без їжі, і ніхто не зверне уваги на нас»³.

¹ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. – К., 1992. – С. 349.

² Там само. – С. 366.

³ Там само. – С. 374.

Такі листи адресувалися частіше не харківським, а московським властям. Селяни відчували, що столиця України їм не допоможе. І справді, документи свідчать, що у розпорядженні харківського компартійно-радянського центру не було власних продовольчих ресурсів. Навіть якщо продовольство і зберігалось у складах на території України, ним розпоряджались московські відомства. Український уряд змушений був звернутися в Комітет заготівель при РПО з проханням розбронювати 178 тис. тонн хліба з недоторканного фонду для задоволення поточних потреб республіки у продовольстві на квітень–травень 1932 р.¹ Однак це відомство проводило розбронювання маленькими порціями і з великим затягуванням, створюючи тим самим критично небезпечну ситуацію. 23 квітня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У звернулося безпосередньо до Сталіна з телеграмою, в якій просило прискорити справу: «План постачання Донбасу, металургії, воєнних будов проводиться лише за рахунок розбронювання нефонду, бо ніяких інших ресурсів у нас нема»².

Є можливість подивитися на конкретні результати втілення в життя директив В. Молотова щодо хлібозаготівель, які згадувалися в телеграмі секретаря Зінов'євського міськкому КП(б)У Д. Міхеєнка. У квітні 1932 р. в Зінов'євський район був відряджений заступник наркома землеробства СРСР А. Гриневич з метою ознайомитися на місці з тим, як проходить сівба. У доповідній записці Я. Яковлеву він повідомляв, що район колективізований на 98%, з 1 січня його покинуло 28,3 тис. осіб, у тому числі всі кваліфіковані трактористи (всього в районі проживало до 100 тис. осіб). Ті, хто залишився, здебільшого голодують, хліб у колгоспників вичерпався уже в березні, є випадки опухання від голоду. В районі організовано кілька десятків харчувальних пунктів для дітей колгоспників. Ті, хто працює в полі, має державну допомогу у вигляді 200 г хліба щоденно, трактористи – 400 г. У районних організацій запас продовольства для надання харчової допомоги населенню вичерпується 5 травня. Кінське поголів'я за рік зменшилося наполовину,

¹ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 361.

² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 147.

наявні коні вкрай виснажені, їх дальша експлуатація неможлива. Матеріал для сівби ввезений, на харчування він не розтягується через те, що в кожній колгоспній бригаді є представник організацій з міст (усього їх прибуло на сівбу до тисячі).

Намальована Гриневичем картина була безрадісною, а його висновки – ще песимістичніші. Заступник наркомзема СРСР вважав: продуктивні сили району підірвані настільки, що він не справиться зі жнивими без допомоги фуражем для худоби і продовольством для колгоспників, без закупок додаткової тягової сили, без поставки тракторів і вантажних автомашин¹.

А. Гриневич не згадував про голодні страждання людей, його цікавили виключно економічні показники. Але з його доповідної записки випливало, що здійснена державою взимку 1931–1932 рр. конфіскація всього вирощеного в районі хліба мала довготривалі економічні наслідки, які були вкрай несприятливі для самої держави. Економічна політика Кремля, яка підривала продуктивні сили, була явно недалекоглядною.

Цю недалекоглядність бачили змушені голодувати колгоспники. У ті дні, коли А. Гриневич обстежував Зінов'ївський район, колгоспник Давиденко (Знам'янський район) розмірковував у листі, адресованому Сталіну: «Сказати б недорід, посуха, коли ж ні, урожай був гарний, і коли забирали, то казали, що Радянська влада не дасть загинути колгоспнику... У зв'язку з чим це хліба нема, чи може цей хліб відправили у посушливі райони, чи може для робочих нашого Союзу, чи роблять запас для війни, чи може одвезли за кордон та набрали тракторів, а тепер з тракторами голодними сидить»². Різниця між міркуваннями простого українського колгоспника і заступника союзного наркома землеробства полягала тільки в одному: перший думав про людей, а другий – про виробництво. Але за будь-якої організації виробництва, навіть комуністичної, людський чинник залишався вирішальним.

Через півтора місяця після доповідної записки Гриневича Я. Яковлев одержав подібний документ від кореспондента газети

¹ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 363–365.

² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 153.

«За пищевую индустрию» Ковальова. Записка Ковальова стосувалася двох районів Вінницької області – Уманського і Бабанського.

Ковальов писав, що на середину червня в Уманському районі голодує 36 сіл з 39, а в Бабанському – всі села. Під час заготівель, які тривали до кінця березня, був вилучений весь хліб, у тому числі насінневий фонд, а також концентровані корми і сіно. У квітні в райони вже довелося завозити насіння для посівної кампанії і продовольчу допомогу для тих, хто працював у полі. У районах втратили половину тягової сили, населення поїло майже всю худобу, тому що її не було чим годувати, а потім – усіх собак. Траплялися випадки канібалізму. На вулицях Умані щоденно знаходили трупи селян, які приходили в місто в надії знайти допомогу. Опухло від голоду близько третини сільського населення. Невелика кількість картоплі, яку посадили у квітні, була викопана і з'їдена у травні. Уманському району потрібна, вказував Ковальов, продовольча допомога хоча б для того, щоб зберегти 25 тис. га озимини. Голодуюче населення, не чекаючи жнив, знищить більшу частину посівів, як тільки колос почне наливатися. Журналіст додав, що обидва райони повинні бути звільнені у 1932 р. від хлібозаготівель, бо в іншому випадку «багатючі райони стануть убогими»¹.

Як бачимо, у цьому описі теж підкреслювалися довготривалі наслідки здійснених за директивами Молотова хлібозаготівель. Через півтора місяця голод заявив про себе вже настільки, що ігнорувати його наслідки стало неможливо. Звичайно, Ковальов міг навести в своїй доповідній записці тільки дані по окремих селах. З Череповодів (800 дворів), писав він, виїхало 85 сімей колгоспників і 90 – одноосібників, а крім того, 152 глави сімей. На кінець травня голодною смертю в селі померло 87 осіб, щоденно вмирало по 4–6 осіб. Налічувалося 250 опухлих від голоду, з них 150 лежачих. У Рижовці (909 дворів) померло голодною смертю 80 осіб².

Рукотворний голод почав перевертати світогляд вихованого вже радянською владою молодого покоління. В адресованому

¹ Трагедия советской деревни ... – Т. 3. – С. 389–390.

² Там само. – С. 389.

С. Косіору дуже щирому листі (від 18 червня 1932 р.) 20-річного студента, комсомольця Г. Ткаченка говорилося: «Ви уявляєте, що зараз діється на Білоцерківщині, Уманщині, Київщині і т. ін. Великі площі незасіяної землі, а врожайність посіяного не більше 25–30% відносно тієї, що була в 1925–1928 рр. У колгоспах, в яких було коней 100–150, зараз тільки 40–50 та й ті такі, що падають. Людство страшенно голодає. Я просто не розумію, і коли б мені хто авторитетний доводив хоч як десь в 1927–1928 рр. про те, що при Радянській владі можуть помирати на роботі з голоду, я не повірив би і висміяв би або й зовсім нагнав би його, вважаючи ідіотом, контрреволюціонером і як завгодно»¹.

Бездумно виконуючи вказівки Кремля щодо хлібозаготівель, обидва апарати диктатури – компартійно-радянський і чекістський – були зненацька застукані їх потворними наслідками. Змушені реагувати на явище, порівнянне за масштабами з голодом 1921 р., але викликане не посухою й господарською розрухою, а економічною політикою держави, яку вони самі втілювали в життя, ці люди розгубилися. Їхньою першою реакцією було применшення масштабів голоду і перекладання відповідальності за нього на «лівих закрутників» з низового управлінського апарату. Зокрема, С. Косіор писав Сталіну 26 квітня 1932 р.: «У нас є окремі випадки і навіть окремі села голодуючі, однак це тільки результат місцевого головоотятства, перекручень, особливо щодо колгоспів. Усілякі розмови про “голод” на Україні слід категорично відкинути»².

У довідках секретно-політичного відділу ОДПУ, які склалися для ЦК ВКП(б), голод називали словосполученням «продовольчі утруднення». Щодо України у довідці за січень–березень 1932 р. було сказано таке: «В ряді населених пунктів (після чого в дужках зазначалися всі утворені на цей час області. – С. К.) УСРР спостерігаються продутруднення і випадки голодування колгоспних сімей». Попереджаючи про неповноту даних, чекісти наводили

¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 184.

² Там само. – С. 148.

кількісні параметри «продутруднень» – 83 випадки опухання від голоду, 6 смертей. Відносно втрат робочої худоби наводилися реальні дані – до 50%¹. У спецповідці за першу половину 1932 р. чекісти характеризували голод в УСРР більш відверто. Вони нарахували «продутруднення» в 127 районах і на всій території Молдавської АСРР. Повідомлялося, що в цих районах є «численні факти уживання в їжу сурогатів і падлини, опухання і смерті від голоду». В деяких районах, як вказувалося, були зареєстровані «випадки людоїдства і самовбивств на ґрунті голоду»².

Голодувала вся Україна. Проте під час розподілу продовольчої допомоги, критично необхідної для рятування людей від смерті, ЦК КП(б)У виділив лише чотири області, а в них – 33 райони (у додатку до постанови політбюро ЦК від 21 червня 1932 р.)³.

У згаданих вище доповідних записках наркому землеробства СРСР Я. Яковлеву наводилася жахливо велика кількість селян, які в пошуках продовольства покинули свої оселі. Ті з них, хто добрався тільки до найближчого міста в межах України, частіше за все помирали на вулицях. В українських містах хліб можна було дістати тільки тим, хто мав картки. Ті з селян, кому пощастило виїхати за межі України, могли придбати (купити чи обміняти) хліб і привезти його додому.

У листуванні з Кагановичем Сталін 18 червня 1932 р. роздратовано зауважив: «Кілька десятків тисяч українських колгоспників все ще роз'їжджають по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами і скиглінням»⁴.

За станом на середину липня 1932 р., як вказувалося у довідці Секретно-політичного відділу ОДПУ, з окремих сільських районів України виїхало в пошуках продовольства до половини населення. 21 район, за даними чекістів, покинуло 116 тис. біженців⁵. Ця орієнтовна цифра у перерахунку на всю кількість сільських райо-

¹ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 318.

² Там само. – С. 420.

³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 187–188.

⁴ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 179.

⁵ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 420.

нів (484) дає майже 3 млн біженців. Отже, не декілька десятків тисяч, як казав Сталін...¹

У цій же довідці повідомлялося, що біженці з України у великих кількостях осіли в ЦЧО, Ленінградській і Західній областях, Білорусії, Північно-Кавказькому краї та інших регіонах. «Вони, – підкреслювали чекісти, – діяли деморалізуючим чином на колгоспників розмовами: “Ми поїли коней і собак, вам те саме доведеться витримати. У нас був урожай непоганий, але ми раніше вас колективізувалися, і нас взяли в оборот”»².

Сталін не даремно побоювався впливу біженців на населення суміжних з голодуючою Україною регіонів. У вихованій радянською школою і пропагандою молоді виникали неприємні запитання, з якими вона зверталася в партійні комітети і до редакцій популярних газет. Наприклад, житель села Лобовка Новооскольського району (ЦЧО) Іван Литвинов звернувся до газети «Известия ЦИК СССР и ВЦИК» з листом такого змісту:

«По всьому нашому району кожний день цілими обозами їдять українські голодуючі селяни, колгоспники та одноосібники, за який-небудь кусень хліба вони віддають весь свій мотлох, як то: взуття, одяг і все, що є. Коли їх запитуємо, чому ви голодуєте, вони відповідають: “Урожай у нас був добрий, але Радянська влада до тих пір ‘заготовляла’ наш хліб, до тих пір доводила свої плани і завдання до нас, поки не залишилися без фунту хліба”. Коли їх запитуємо, а хто винний у цьому, вони відповідають: “Радянська влада, яка у нас забрала хліб до зернини, прирікаючи на голод і злидні – гірше, ніж за кріпосного права”. Я сам робітник, комсомолец з 1928 р. і дивуюсь, чи може це бути, щоб Україна голодувала за доброго врожаю? [...] Я звертаю увагу “Известий” на таке явище, тому що “голодні обози” всюди, куди приїдуть, наводять паніку і поширюють ворожі настрої щодо Радянської влади».

¹ Упорядник мемуарів Д. Гойченка П. Проценко без посилань на джерело вказує: «Уже до літа 1932 р. три мільйони українських селян покинули свої села». Див.: Гойченко Дмитрій. Сквозь раскулачивание и Голодомор. Свидетельство очевидца. – М., 2006. – С. 331.

² Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 427.

Лист Литвинова не був, звичайно, опублікований, але редакція «Известий» включила його як важливе свідчення про настрої населення у політзведення, яке адресувалося до вищих партійних інстанцій (у квітні 1932 р.)¹.

Під час хлібозаготівель з урожаю 1931 р. була запроваджена заборона на перевезення приватних хлібних вантажів залізницею і водним транспортом. На ґрунтових шляхах місцеві органи влади встановлювали загородзагони з метою «попередження спекуляції хлібом». Не маючи змоги підтримати голодуюче населення, ЦК КП(б)У не став заважати людям займатися самозабезпеченням. 22 березня 1932 р. обкомам партії була відправлена телеграма з повідомленням прийнятої того дня постанови ЦК про усунення обмежень щодо перевозу окремими особами незначної кількості хліба. В областях мали бути відкликані всі загороджувальні загони².

Проте в середині травня нарком шляхів СРСР видав наказ про категоричну заборону перевезення ручним багажем продовольчих продуктів більше 10 кг (25 фунтів). Органи залізничного ДПУ на підставі наказу вже почали в деяких місцях проводити масові обшуки в поїздах і конфісковувати хліб, що перевозився понад зазначену норму. С. Косіор звернувся до Сталіна з опротестуванням наказу НКШ СРСР. «За теперішнього важкого становища з продовольством в ряді районів України вважаю, що такий наказ є неправильним», – писав він³. Сталін не заперечував, але через два місяці, коли почалася заготівля хліба з нового, 1932 р., урожаю, він звернувся з чорноморського курорту до Л. Кагановича і запропонував відновити минулорічну заборону на перевезення приватних хлібних вантажів. Каганович наступного дня відповів, що Рада праці і оборони прийняла постанову про обмеження особистого провезення хліба 16 кілограмами⁴. **Наведені документи дають підстави твердити, що Кремль у першій половині 1932 р. не перешкоджав масовим виїздам**

¹ Там само. – С. 312.

² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 135.

³ Там само. – С. 167.

⁴ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 239.

українських селян в інші регіони країни з метою самостійного придбання продовольства, хоча поява голодуючих селян у більш-менш благополучних у продовольчому відношенні регіонах була неприємною для влади.

Описуючи становище, що склалося в Україні, Косіор у листі Сталіну від 26 квітня 1932 р. старався виказувати оптимізм, але все-таки згадав комуністичною новомовою про головну загрозу для влади: «Відсутність хліба, голод є темою, стосовно якої куркуль і його агентура розвивають бурхливу кампанію, пускаючись на всі можливі провокації». Применшуючи руйнівні наслідки хлібозаготівель, він звів їх до неочікуваного (sic!) загострення в Київській області, зокрема, в районах колишніх Білоцерківського й Уманського округів, а потім обережно зауважив: «За розповідями товаришів, які там побували, в цих районах пригнічений, а місцями дуже гострий настрій»¹.

Повідомлення про «гострі настрої» стікалися до Кремля звідусіль. У листах, одержаних між 17 і 23 квітня 1932 р. ЦК КП(б)У (агітмасовий відділ ЦК направив відповідну підбірку безпосередньо Сталіну) поряд зі скаргами лунали й погрози.

«У селян таке враження складається, що страшно навіть говорити: коли б тільки що, так зразу повернули б гвинтівки проти. Повідомляє Вас Тарасюк Іван – учень школи ФЗО, станція Долинська. Зараз я працюю в ГПУ по виявленню антирадянських подій»².

«Дорогий товариш Сталін, – писали студенти Дніпропетровського хіміко-технологічного технікуму, – на це треба звернути особливу увагу, бо люд у селі підніме прямо страйк, піде проти Радянської влади і ще трохи так побуде без хліба, голодні, то будуть просто йти і руйнувати колгоспи, розбирати своє власне добро і робити індивідуально, як і раніше робили. Все це примушують робити зайдні, убожество, голод, від якого вони тепер пухнуть»³.

Згадуваний раніше студент Київського рибоводного технікуму Г. Ткаченко у листі до С. Косіора від 18 червня 1932 р.

¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 149–150.

² Там само. – С. 152.

³ Там само. – С. 158.

закінчував свої роздуми таким висновком: «Мені здається, що наскільки партія була авторитетна все ж таки серед широких мас, зараз все менше. І тільки внесеться іскра в селянство, то спалахне всюди»¹.

Великий матеріал про настрої бійців Червоної армії давала перлюстрація листів, здійснювана політуправлінням Українського військового округу. Настрої людей, які мали зброю, особливо турбували владу. Армійські особисти з ніг збилися, виявляючи авторів прокламацій і листів у військові багатотиражки. У скриньку для кореспонденції багатотиражки 153-го стрілецького полку в березні 1932 р. підкинули лист такого змісту: «Горе соціалізму, якщо буде війна в 1932 р. Всього одна іскра – і спалахне нечувана пожежа, а тоді – або Москва пан, а Київ хам, а може і навпаки»². Начальник полкового штабу у Придніпровській дивізії в червні отримав лист без підпису такого змісту: «З'явився ворог усередині країни, що набагато небезпечніший за зовнішнього. З особливою силою він починає працювати на Україні. Ворог цей – голод. Цього ворога породила насильницька колективізація і виростили хлібозаготівлі минулого року, коли примусово у населення вилучили весь хліб майже до фунта, не кажучи вже про останнє поросся, вівцю, корову...»³

Ще одним вагомим джерелом інформації про настрої в суспільстві були «політичні зведення» з неопублікованих листів у центральні газети. Як правило, до газет зверталися представники інтелігенції, їхні дописи нерідко мали аналітичний характер. Надзвичайно інформативною виявилася добірка листів у газету «Известия», датована 6 липня 1932 р.

Жахає апокаліптичним передчуттям Голодомору кореспонденція без підпису з Москви: «Голод на Україні – це результат невмілої нашої політики. Щоденно ми кричимо про наші успіхи, тоді як вокзали переповнюються біженцями голодуючих республік. Цілими сім'ями жебрачать по містах. І цей жах за всього бажання не приховаєш. За чутками, на Україні засіяно менше ніж на 50%, а це

¹ Там само. – С. 185.

² Там само. – С. 641.

³ Там само. – С. 642.

значить, що знову доведеться голодувати. Я вже пережив один раз весь жах голоду, не можу обійти це питання мовчанкою»¹.

Ця добірка листів показує, що радянські люди були позбавлені об'єктивної інформації. У двох регіонах СРСР уже в цей час лютував страхітливий голод, який забирав життя десятків (в Україні) і сотень (у Казахстані) тисяч людей. Але ті, хто писав в «Известия», знали тільки про те, з чим стикалися на власні очі. Так, казах Косунбек писав: «Прошу пояснити, чому у нас такий голод? Люди один одного різати почали і людським м'ясом торгувати стали»². Дописувач з Москви нічого не знав про Казахстан і питав редакцію: «Чому УСРР так голодує? Чому інші республіки не знають такого жахливого голоду? Чим пояснити, що хліба нема в хлібородній країні, а в Москві на ринку хліба скільки бажаєш? Чому партія не веде рішучої боротьби з голодом? На Україні багато людей вмирає з голоду, але партія не хоче бачити того, що відбувається з населенням України»³.

Українським колгоспникам механізм виникнення їхнього голоду був добре відомий, і вони задавали інші питання, не сподіваючись на відповідь: «Якщо далі триватиме така політика, як в 1931–1932 рр., то вийде, що в одному кінці будете будувати, а в іншому буде розвалюватися. Хіба можна було забрати весь хліб і фураж аж до насіння, щоб потім люди пухли з голоду? Не тільки люди, але й худоба здихає без кормів, поля залишилися незасіяними»⁴.

Людина з Конотопа обурювалася тим, що центральна газета показує життя в СРСР цілком благополучним: «Я ж проїхав від Одеси до Москви і бачив на всіх станціях України тисячі дітей, опухлих від голоду, які тучами обступали пасажирів. І у вас вистачає нахабства в центральному органі запевнювати когось, що у нас все благополучно!»⁵

З 1 січня по 15 липня 1932 р. секретно-політичний відділ ОДПУ нарахував в Україні лише 923 масових виступи проти влади, але

¹ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 407.

² Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 408.

³ Там само. – С. 408.

⁴ Там само. – С. 410.

⁵ Там само. – С. 409.

зробив висновок, що республіка посідає перше місце серед регіонів СРСР за антирадянськими проявами¹. Чим пояснити, що селянство, в тому числі українське, так пасивно реагувало тепер на ту неможливо тяжку ситуацію, в якій воно опинилося внаслідок дій влади? Масштаби антирадянської активності були незіставно меншими, ніж у першому кварталі 1930 р., тоді як дії влади, котра організувала масовий голод, – незіставно тяжчими для села.

Причина пасивності селян лежить на поверхні: за два роки до того Кремль розкуркуленням вилучив із села людей, які могли б організувати боротьбу з державою. Протестний потенціал села наростав, але не знаходив виходу.

Вибиваючи в українському селі хліб з урожаю 1931 р., в Кремлі одночасно думали над тим, як забезпечити урожай 1932 р. Для цього треба було зібрати насінневий фонд і мобілізувати робочу силу, здатну провести посівну кампанію.

16 лютого 1932 р. В. Молотов і Й. Сталін підписали постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б), у якій зобов'язали партійні, радянські й колгоспні організації «негайно взятися за справу утворення колгоспних насінневих фондів». Ці фонди мали бути створені безпосередньо у регіонах, зокрема, в УСРР – 60 млн пудів. Україна була з добрим врожаєм, і насінневий фонд мусила поповнити з власних ресурсів². Одночасно Сталін через ЦК КП(б)У звернувся з телеграмою до всіх райпарткомів. У телеграмі він рекомендував для утворення колгоспних насінневих фондів використати «практику громадських самозобов'язань, яка себе добре зарекомендувала на досвіді Середньої і Нижньої Волги». Мова йшла про утворення бригад для збирання насіння до обсягів, які забезпечували повне виконання посівного плану. Бригади повинні були виявляти колгоспи, які мали запас зерна, щоб спрямувати його на допомогу сусідам, а також окремих колгоспників та одноосібників, у яких можна було б взяти зерно на позичковій основі для поповнення колгоспних фондів³.

¹ Там само. – С. 421.

² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 115–116.

³ Там само. – С. 118.

Наступного дня С. Косіор і В. Чубар звернулися з директивним листом до партійних комітетів і виконкомів рад з роз'ясненням основних вимог сталінської телеграми. Вони підтвердили, що не може бути й мови про відпуск насіння для України з централізованих фондів, оскільки в республіці є всі можливості мобілізувати насінневі фонди за рахунок місцевих ресурсів. Вони визнали також, що в розпорядженні ЦК КП(б)У і РНК УСРР нема власних зернових ресурсів, а тому запропонували «припинити які б то не було розмови про насінневу допомогу з центру і всю увагу партійних організацій колгоспів і радгоспів спрямувати на те, щоб здобути насіння на місці, на організацію взаємодопомоги окремим колгоспам, у яких справді не вистачає насіння»¹.

Можливо, рекомендована Сталіним «практика громадських самозобов'язань» для утворення колгоспних насінневих фондів спрацьовувала на Волзі. Але в Україні заготівельники під керівництвом В. Молотова так добре попрацювали, що місцевих ресурсів зерна не залишилося. Г. Петровський звернувся до С. Косіора з пропозицією підготувати записку для ЦК ВКП(б), в якій пропонував використати наявні в політбюро ЦК КП(б)У матеріали щодо опису продовольчого становища у сільській місцевості усіх п'яти утворених на той час областей України. Голова ВУЦВК вважав, що треба просити ЦК ВКП(б) звернути особливу увагу на голодуючих дітей і вжити заходів для надання їм продовольчої допомоги з централізованих ресурсів. Пропонувалося також дозволити заготівельникам здійснювати децентралізовані заготівлі хліба за підвищеними цінами в більш благополучних районах з метою надання допомоги важким щодо продовольчого стану районам².

Невідомо, в якій формі Косіор довів до Сталіна те, що пропонував Петровський. Але 6 березня генсек ЦК КП(б)У звернувся до партійних комітетів республіки з повідомленням про припинення хлібозаготівельної кампанії. *Усі зусилля партійних організацій повинні були зосередитися на збиранні посівматеріалу. Уповноважені з хлібозаготівель поверталися на постійне місце роботи*³.

¹ Там само. – С. 119.

² Там само. – С. 121.

³ Там само. – С. 123.

18 березня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У з власної ініціативи передало Зінов'євську 1000 пудів хліба, а Молдавській автономії 1000 тонн кукурудзи на харчування колгоспників. Обсяги допомоги були мізерні, запевнення Косіора про відсутність у керівників республіки власних продовольчих ресурсів не розходилися з правдою. У постанові по Зінов'євську містилася знаменна фраза: «Запропонувати обкому відрядити спеціальних товаришів для організації цієї допомоги, не надаючи їй широкого розголосу»¹. Усунуті від реальної влади союзними відомствами, українські керівники боялися, що голодуючі райони скористаються прецедентом і звернуться до них по допомозу.

Кремль підключився тільки з 21 березня, і це була спочатку виробнича допомога: трактори для МТС, насіння для радгоспів. Тим часом керівники областей бомбардували Харків вимогами надання продовольчої допомоги. Секретар Одеського обкому КП(б)У М. Майоров у листі від 3 квітня запевняв Косіора, що становище в Новомиргородському районі аналогічне Зінов'євському і просив для області допомогу в 2 тис. пудів хліба на місяць. Розповідаючи про голодуюче молдавське село Мартоноца, він знайшов нову форму контрреволюційної роботи куркульства: трупи померлих по декілька днів залишалися незакопаними². Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло лист і обмежилося одноразовою допомогою в 1000 пудів хліба³.

19 квітня союзні відомства уперше погодилися виділити зі своїх резервів на всю Україну 3 тис. тонн проса на харчування колгоспників⁴. Витрачати недоторканий фонд на поточні потреби, хай навіть на рятування селян від голодної смерті, Сталін не бажав. Тим часом виявилось, що інших резервів не існувало і в союзному центрі.

У кінці квітня і на початку травня Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР дістав розпорядження повернути з портів 15 тис. тонн кукурудзи і 2 тис. тонн пшениці. Зняті з експорту кукурудза і пше-

¹ Там само. – С. 134.

² Там само. – С. 144.

³ Там само. – С. 145.

⁴ Там само. – С. 146.

ниця передавалися Україні. У Китаї, Персії та Канаді для Комітету заготівель було закуплено 9,5 млн пудів зерна. Це дало можливість припинити вивіз хліба з України в Закавказзя і перекинути 4 млн пудів зерна з ЦЧО в УСРР¹. У кінці травня за дорученням політбюро ЦК ВКП(б) до надання продопомоги підключилися трести і об'єднання союзних відомств (здебільшого розташовані в самій Україні), після чого голодуючі почали одержувати консерви, крупи, тюльку та інші продукти.

15 червня Сталін роздратовано написав Кагановичу: «На мою думку, Україні дали більше, ніж треба. Давати ще хліб непотрібно і нема звідки»². 23 червня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення припинити завіз хліба в Україну³. Визрівав новий урожай, і Кремль починав готуватися до чергової заготівельної кампанії.

Комітет заготівель при РПО СРСР у першій половині 1932 р. надав регіонам 107 млн пудів насінневої і продовольчої допомоги (насінневої – 81, продовольчої – 26 млн пудів), у тому числі 80,5 млн пудів – у позичковій формі. УСРР, зокрема, одержала 13,1 млн пудів допомоги, з них 9,5 млн – насінневої і 3,6 млн пудів – продовольчої. З цієї кількості колгоспи одержали 8,8 млн пудів хліба, а радгоспи – 4,3 млн пудів⁴. Сталін на короткий час пішов навіть на скорочення хлібного експорту і закупівлю хліба за кордоном. Але це було зроблено заради порятунку посівної кампанії, а не людей.

Економічна криза 1931–1932 рр., яка супроводжувалася голодуванням селянства хлібовиробних регіонів, не переконала сталінську команду в Кремлі відмовитися від продрозверстки і вважати вироблену недержавними підприємствами продукцію їхньою власністю. Хлібозаготівельний план з урожаю 1932 р. формувався на попередніх засадах. Держава не бажала вступати у податкові відносини з сільськогосподарськими артілями як юридичними особами. Вона продовжувала вважати колгоспні поставки хліба «першою заповіддю» колгоспників.

¹ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 362–363, 365.

² Сталин и Каганович. Переписка, 1931–1936. – С. 169.

³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 190.

⁴ Командири Великого голоду. – Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2000. – С. 216.

Проте критична ситуація в селі змусила державу таки вирішити на користь селян проблему наявності в домашньому господарстві корови – головної продуктивної ланки присадибного господарства.

Проблема, яка здавалася нібито розв'язаною ще в березні 1930 р., знову постала під час завершення суцільної колективізації у 1931 р. У Кремлі поставили завдання створити на селі «соціалістичний» сектор, який взяв би на себе постачання місту не тільки хліба, але й м'ясо-молочної продукції. Це означало, що у створюваних в ході суцільної колективізації артілях треба було *організувати товарні молочні ферми*. Виконуючи вказівки вищого партійного керівництва, червневий (1931 р.) пленум ЦК КП(б)У поставив на порядок денний питання «Про стан і розвиток тваринництва в радгоспах і колгоспах». Планувалося до кінця 1931 р. довести поголів'я корів у радгоспах до 251 тис., у колгоспах – до 600 тис., у тому числі на молочних фермах – до 150 тис.¹

Слід звернути увагу на те, що партійне керівництво ставило на одну дошку колгоспи і радгоспи у справі створення молочних ферм. Виходило так, що колгоспи повинні були практично безплатно, мабуть, на засадах «другої заповіді» поставляти державним заготівельним органам м'ясо-молочну продукцію. Такий підхід виказував елементарну економічну неграмотність сталінської команди в Кремлі. Товарні молочні ферми в колгоспах утворювалися за рахунок усупільнення селянської продуктивної худоби. Ще можна було сподіватися на те, що колгоспники вирощуватимуть хліб для держави в обмін на дозвіл господарювати на своїй присадибній ділянці. Але на що в Кремлі сподівалися, забираючи у селян останню корову?! Адже ніхто селянам не збирався виплачувати за роботу в громадському господарстві колгоспу заробітну плату.

Зобов'язуючи партійні комітети виконувати *негласну* сталінську директиву, червневий (1931 р.) пленум ЦК КП(б)У у формі критики сучасного стану речей констатував цілком незадовільне використання ініціативи самих колгоспників щодо усупільнення продуктивної худоби, особливо молодняка. Це був недвозначний натяк на те, щоб тиснути на селянство у справі створення товар-

¹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 183.

них молочних ферм. Місцева влада зрозуміла натяк і протягом півроку спроби переведення корів колгоспників у колгоспне стадо відбувалися безперервно і в різних формах.

Хвиля примусових усупільнень призвела до серйозного загострення обстановки на селі. Ставало цілком ясно, що без корови-годувальниці селяни у громадському господарстві просто не працюватимуть. *Сталін відчув, що треба відступити.* 26 березня 1932 р. ЦК ВКП(б) спеціальною постановою «Про примусове усупільнення худоби» засудив практику усупільнення корів і проголосив: «Завдання партії полягає в тому, щоб у кожного колгоспника були своя корова, дрібна худоба, птиця. Дальше розширення й розвиток колгоспних ферм повинно йти лише шляхом вирощування фермами молодняка або закупівлі ними худоби»¹. У документі вказувалося також на необхідність сприяти колгоспникам, які не мали великої рогатої або дрібної худоби, у купівлі й вирощуванні молодняка для особистих потреб. Напруження вдалося зняти, і Сталін у січні 1933 р. так оцінив цей епізод: «У Радянської влади було в недавньому минулому маленьке непорозуміння з колгоспницями. Справа йшла про корів. Але тепер справа з коровою уладнана, і непорозуміння відпало. Ми добились того, що у більшості колгоспників уже є по корові на двір. Мине ще рік, два, і ви не знайдете жодного колгоспника, у якого не було б своєї корови»².

Сталін виявив зайвий оптимізм: третина господарств колгоспників залишалася в Україні безкорівною навіть у 1936 р.³ Але річ не в цьому. Постанова ЦК ВКП(б) від 26 березня 1932 р. утверджувала право продажу колгоспами засобів виробництва (в даному разі – молочної худоби) членам колгоспу і, відповідно, право купівлі колгоспом худоби у колгоспників. Цим самим визнавався існуючий реально факт відчуження колгоспників від зосереджених у громадському господарстві колгоспів засобів виробництва. Право купівлі-продажу означало як визнання автономності колгоспного ладу в системі командної економіки, так і визнання неможливості

¹ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 298.

² Сталін Й. Твори. – Т. 13. – С. 251.

³ Ткач Н. І. За ленінським кооперативним планом. – К., 1970. – С. 136.

існування колгоспного виробництва у нетоварній формі. Від цього вже залишався один крок до відмови будувати взаємовідносини між містом і селом на засадах продрозверстки, яка стала причиною глибокої кризи колгоспного ладу під час його утворення. Сталін не зробив цього кроку. Але з метою зменшення напруги в селі він ініціював постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 травня 1932 р. «Про план хлібозаготівель з урожаю 1932 р. і розгортання колгоспної торгівлі хлібом». У постанові визнавалося доцільним «після закінчення виконання цього хлібозаготівельного плану і утворення насінневих фондів, тобто з 15 січня 1933 р. надати колгоспам і колгоспникам цілковиту можливість безперешкодного продажу лишків свого хліба на свій розсуд як на базарах і ринках, так і в своїх колгоспних лавках»¹. Ця постанова про «колгоспну торгівлю» була насправді дозволом на існування вільного ринку за цінами попиту і пропозиції.

Існує документ, який показує, чим керувалася сталінська команда, запроваджуючи «колгоспну торгівлю». Це – схема промови, з якою Л. Каганович виступив на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 29 грудня 1932 р. Чорнові записи вперше були опубліковані В. Васильєвим і Ю. Шаповалом у 2000 р. Стосовно «колгоспної торгівлі» в записнику Кагановича маємо такий текст (мовою оригіналу, без пунктуації та із скороченнями, які легко зрозуміти)²:

«Что руководило нами при объявлении колхозной торговли

1) чтобы лучше сеяли

2) успокоить бушевавш украинск мужика

3) доходность

4) коль скоро колхозы нерентабельны, дать доходы кроме трудодней!

Зацепить за интерес, дать ему кроме общ доли, дать дополнительные источники».

Селяни могли «краще сіяти» (тобто сіяти, доглядати за посівами і збирати хліб) тільки за однієї умови: коли вони були впевнені, що держава задовольниться частиною вирощеного врожаю, а не

¹ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 910.

² Командири Великого голоду. – С. 337–338.

присвоюватиме собі все. Ця нехитра істина вже була підтверджена відмовою В. Леніна від продрозверстки і переходом у 1921 р. на податкові відносини з селом. Тоді це означало, що після розрахунку з державою селянин міг на свій розсуд розпоряджатися частиною врожаю, яка залишилася в нього, у тому числі продавати її на вільному ринку.

Колгоспна торгівля означала, що колгоспи могли продавати на ринку те, що в них залишилося після розрахунків з державою. Виручка вони могли витратити на внутрішні потреби, у тому числі на розподіл між колгоспниками у вигляді грошової частини трудоводня. Торгівля означала також, що колгоспники могли продавати на ринку частину продукції, яку одержували на зароблені трудовні в натуральному вигляді. В обох випадках виручка за реалізовану на ринку продукцію була не додатковим доходом (окрім трудоводнів, окрім громадської частки, як твердив Каганович), а перетворенням зароблених селянами трудоводнів з натуральної у грошову форму. Колгоспи, як визнавав Каганович, були нерентабельні. Він тільки не додавав, що відсутність доходів була наслідком закупівлі державою продукції у колгоспів за символічними цінами.

Важливо було тільки одне: щоб у колгоспів залишався хліб після виконання державного плану. В іншому випадку вони не могли розрахуватися з колгоспниками по трудоводнях. Якраз такої впевненості у трудівників сільського господарства не було, і вони не поспішали радіти. Навесні 1932 р. ніхто не знав, скільки ресурсів для вільної торгівлі залишиться у колгоспів і колгоспників після виконання державних зобов'язань. *Всі розуміли, що постанова з відстроченим на сім місяців строком дії може мати лише пропагандистське значення.*

У 1932 р. весняна посівна кампанія запізнювалася більше, ніж у попередні роки. Голодні селяни не могли працювати з повною віддачею, робоча худоба теж була виснажена.

Щоб розібратися в ситуації на місці, В. Молотов за дорученням Сталіна виїхав 25 травня 1932 р. в Харків на чолі представницької делегації, до якої увійшли нарком постачання А. Мікоян і нарком землеробства Я. Яковлев. Наступного дня на засіданні політбюро ЦК КП(б)У з їх участю було прийнято два рішення.

По-перше, українська партійна організація зобов'язувалася за кілька тижнів забезпечити посівну площу ярих культур в обсязі не менше минулорічного. По-друге, вищі керівники республіки мали негайно виїхати в райони для організації сівби і розподілу раніше наданої продовольчої допомоги. Україна одержувала 3,3 млн пудів хліба як додаткову насінневу позику. Зерно надавалося з фондів Комітету резервів СРСР на території республіки і з найбільш зручних для швидкого транспортування місць – Білорусії і Новоросійського порту¹.

Тим часом Г. Петровський і В. Чубар домовилися написати – кожний від себе – листи Молотову і Сталіну про свої враження від поїздки по районах республіки. Обидва листи надійшли в Кремль з однаковою датою – 10 червня 1932 р. Петровський спеціально зауважив, що лист він написав у Прилуках і не показував його іншим членам політбюро ЦК КП(б)У, тому що в Харкові нікого не застав². Ця ремарка засвідчила неготовність С. Косіора інформувати центр про справжню ситуацію в українській «глибинці».

Г. Петровський відзначив, що значна частина сіл охоплена голодом. Молотов і Сталін почули від Петровського те, чого не було в офіційних зведеннях ОДПУ щодо «продутруднень»: «На великих зборах по селах мене, звісно, лають на всі заставки, тітки плачуть, а трапляється й дядьки. Іноді критика становища, що склалося, заходить дуже глибоко та широко: – навіщо створили штучний голод, адже в нас був урожай; навіщо засівматеріал забирали – цього не було навіть за старого режиму; чому українцям треба у тяжких умовах їхати по хліб у нехлібні краї, а не привозять хліб сюди тощо»³.

У листі Петровського від 10 червня був неприємний для керівників партії висновок: ЦК КП(б)У винен у тому, що без заперечень взявся виконувати надзвичайно перенапружений план заготівель з урожаю 1931 р. – 510 млн пудів зернових. План виявився настільки завищеним, що його реалізація потягла за собою голодування у багатьох районах республіки, тоді як продовольчий стан інших

¹ Там само. – С. 20.

² Там само. – С. 227–228.

³ Там само. – С. 213.

регіонів країни був незрівнянно кращим. Петровський попереджав, що до нового врожаю залишається ще місяць або півтора, і за цей час голод посилюватиметься, якщо держава не надасть селу додаткову продовольчу допомогу. Характеризуючи стан посівів, голова ВУЦВК відзначив, що селяни висівали за зменшеною нормою і часто використовували недоброякісний посівний матеріал, тому що насінневий фонд майже всюди забрали в хлібозаготівлю. Залишилася незасіяною значна частина орних земель. У зв'язку з цим селяни очікували ще важчих хлібозаготівель з урожаю 1932 р., і Петровський погоджувався з такою думкою.

Чубар писав Молотову і Сталіну без емоцій, але не применшуючи трагізму ситуації. Він вважав, що на початок червня як мінімум 100 районів потребують проддопомоги. Через тяжке продовольче становище цих районів посівна кампанія в республіці виконувалася незадовільно. Ці ж райони, вважав Чубар, поставлять під загрозу обробіток посівів і збирання врожаю технічних і зернових культур. Тому він ставив питання про надання республіці допомоги в обсязі не менше 1 млн пудів продовольчих культур. Треба, підкреслював він, відмовитися від кількісного розширення завдань і повернутися обличчям до якісних показників. Наприкінці листа Чубар попереджав, що український уряд офіційно звернеться до ЦК ВКП(б) і РНК СРСР з пропозиціями внести істотні корективи в плани хлібозаготівель та інших завдань у галузі сільського господарства¹.

Сталін так відреагував на пропозиції Чубаря і Петровського в листі Кагановичу від 15 червня: «Перший розводить “самокритику” – щоб одержати з Москви нові мільйони пудів хліба, другий зображає святенника, який віддав себе в жертву “директиві ЦК ВКП” – щоб добитися скорочення плану хлібозаготівель. Неприйнятним є ні перше, ні друге»².

Демарш Чубаря і Петровського, так само як відсутність реакції з боку українського генсека («найгірше в цій справі – мовчання Косіора» – зауважував Сталін у листі до Кагановича) глибоко стривожили вождя. З листів українського керівництва він

¹ Там само. – С. 212.

² Сталін и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 169.

зрозумів тільки одне: у багатьох районах УСРР місцеві керівники, підстраховуючи себе, явно перестаралися з хлібозаготівлями, внаслідок чого й виник голод. Сталін у листі Кагановичу і Молотову від 18 червня звинувачував Харківський центр у тому, що він, не знаючи можливостей районів, неправильно розклав хлібозаготівельний план, викликавши тим самим перенапруження в одних районах і послаблення в інших. Так само районну управлінську ланку він звинувачував у незнанні можливостей кожного окремого колгоспу¹.

Листи Сталіна його найближчим співробітникам мали довірчий характер, і з їх змісту можна зробити висновок про те, що він писав, як думав, і вірогідно, діяв, як думав. Тобто його нічого не навчив досвід двох попередніх років продрозверстки. Генсек думав, що суть проблеми полягала у «правильному» доведенні хлібозаготівельного плану до колгоспу, району, області. *Сталіну не спадало на думку, що селяни не бажають обмежитися продукцією, яку вони виробляли на відступленій їм у 1930 р. присадибній ділянці.* Попри запевнення Наркомзему СРСР і Колгоспцентру про задачу державі від чверті до третини валового збору зернових у хлібовиробляючих регіонах, які були підтримані спеціальною заявою політбюро ЦК ВКП(б) від 12 квітня 1930 р., вождь претендував на всю продукцію громадського господарства колгоспів.

До 1932 р. заготівлями сільськогосподарської продукції займалися спеціалізовані радянські органи. Партійні органи здійснювали переважно загальний контроль за всіма сільськогосподарськими кампаніями, діючи, як правило, через уповноважених, які відряджалися в колгоспи на певний строк. **Сталін вирішив покласти персональну відповідальність за виконання хлібозаготівельного плану на перших осіб – керівників партійних організацій областей, країв і республік.** У листах Кагановичу і Молотову від 18 і 19 червня він запропонував скликати нараду перших секретарів партійних комітетів основних регіонів СРСР з питань організації виконання хлібозаготівельного плану. В листі Молотову він заявив, що з нарадою треба поспішати, щоб дістати

.....
¹ Там само. – С. 179.

можливість попередити повторення українських помилок у галузі хлібозаготівель¹.

Дискусії щодо заготівельного плану почалися з січня 1932 р. Тоді цієї проблеми торкнувся в записці Сталіну голова ЦКК ВКП(б) і нарком РСІ Я. Рудзутак. Він наполягав на тому, щоб колгоспи знали план на початку господарського року. Вони мали б усі підстави боротися за добрий урожай, переконавав Рудзутак Сталіна, якби були впевнені, що вироблена понад державне завдання продукція залишиться в них². Іншими словами, Рудзутак пропонував перейти у відносинах з колгоспами на засади продовольчого податку.

Ця ідея в іншій формі висувалася й Косіором у його записці Сталіну від 15 березня 1932 р. Український генсек пропонував: «Оголосити від імені союзних організацій про порядок хлібозаготівель з майбутнього урожаю, виходячи з того, що чим більшого врожаю досягне колгосп і колгоспник, тим більший фонд повинен бути виділений і розподілений на особисте споживання»³.

Пропозиції Я. Рудзутака і С. Косіора мали одну спільну рису, яка була принциповою: обидва політики вважали, що об'єднані в колгосп селяни є *власниками* тієї продукції, яку вони виробляють, і зобов'язані, як кожний суб'єкт підприємництва, ділитися з державою твердо зафіксованою частиною продукції. Натомість Сталін і його найближче оточення, незважаючи на всі реверанси щодо «колгоспно-кооперативної форми власності», вважали *недержавні сільськогосподарські підприємства такими, в яких держава може вилучати будь-яку частку виробленої ними продукції*. Сталіну здавалося, що не вигідно обмежувати претензії держави до колгоспів наперед визначеною цифрою. Він бажав вилучати з сільського господарства максимум продукції і турбувався тільки про те, виходячи з катастрофічного досвіду хлібозаготівель з урожаю 1931 р. в Україні, щоб навантаження на колгоспи розподілялося з урахуванням їх реального потенціалу.

¹ Письма И. В. Сталина В. М. Молотову. 1925–1936 гг. Сборник документов. – М., 1995. – С. 241, 244.

² Ивницкий Н. А. Голод 1932–1933 годов: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С. 336.

³ Там само.

У червні 1932 р. РНК СРСР розробив проект хлібозаготівельного плану, який підлягав затвердженню на партійних конференціях. На початку липня в Харкові повинна була відбутися III Всеукраїнська партконференція. На її порядок денний виносилося тільки одне питання: «Про підсумки весняної посівної кампанії, про хлібозаготівельну та збиральну кампанії і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів». У листі Кагановичу і Молотову Сталін 1 липня заявив, що на українську конференцію треба виїхати Кагановичу як секретарю ЦК і Молотову як голові РНК. Перед ними ставилося завдання змусити партійну організацію України прийняти до виконання продиктований з Кремля хлібозаготівельний план з урожаю 1932 р. «Головний удар треба спрямувати проти українських демобілізаторів», – заявив Сталін¹.

6 липня, в день відкриття конференції, відбулося засідання політбюро ЦК КП(б)У з участю Молотова і Кагановича. Останні оголосили прийняту того ж дня постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б), згідно з якою поставки України з урожаю 1932 р. визначалися в розмірі 356 млн пудів. Не будучи переконаними в тому, що їм вдасться схилити українських комуністів до схвалення наперед визначеної цифри поставок, Молотов і Каганович поспішили надати їй форму партійно-урядової постанови.

Новий план поставок зменшувався на 40 млн пудів проти попереднього. Проте і в зменшеному вигляді він був явно непосильним для деградуючого сільського господарства республіки. Тому на засіданні політбюро ЦК, яке передувало конференції КП(б)У, Молотову і Кагановичу було заявлено, що план поставок для України непосильний. Посилаючись на недосів зернових в обсязі 2,2 млн га і на загибель озимини на 800 тис. гектарах, політбюро ЦК, включаючи С. Косіора, поставило вимогу зменшити план. Але посланці Сталіна були невблаганні, і політбюро ЦК КП(б)У прийняло коротку резолюцію: «Вважати правильним встановлений ЦК ВКП(б) план хлібозаготівель по селянському сектору обсягом 356 млн пудів і прийняти його до безумовного виконання»².

¹ Сталін и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 205.

² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 194.

Серед 252 делегатів конференції з вирішальним голосом 158 (62,7%) були секретарі сільських і районних комітетів. Вони мусили вже втретє, після хлібозаготівель 1930 і 1931 р., переконувати селян віддавати державі вирощену ними продукцію без міри. Але ці керівники добре знали, що селяни не працюватимуть на державу без оплати, коли ж працюватимуть під примусом, то так, що втрати продукції будуть величезними.

В. Молотов визнав, що «у ряді районів унаслідок помилок, припущених під час хлібозаготівель, утворився важкий харчовий стан». Але в цьому він звинуватив тільки райпарткоми і ЦК КП(б) У. «Тепер, – говорив він, – є намагання затерти хиби роботи в сільському господарстві на Україні, зваливши негативні факти останньої хлібозаготівельної кампанії на “зовнішні” причини, на розмір хлібозаготівельного плану і т. ін. Треба дати рішучу відсіч цим антибільшовицьким спробам»¹. Делегати конференції змушені були прийняти «до безумовного виконання» жахливо високу цифру.

У листі Молотову і Сталіну від 10 червня 1932 р. В. Чубар попереджав: «Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуться масові крадіжки хліба. Те, що спостерігається тепер – викопування посадженої картоплі, бурякових висадок, цибулі тощо – буде відтворюватися в набагато більших розмірах у період визрівання озимини, тому що фондів харчування з відпущених ресурсів пізніше, ніж до 1 липня, не вистачить»². Йому вторив Г. Петровський: «Допомогу треба надати ще й тому, що від голоду селяни зніматимуть недозрілий хліб, і його багато може загинути даремно»³. Відпрацьовуючи зі Сталіним, який саме перебував на курорті, постанову ЦК ВКП(б) про жнива в 1932 р., Каганович зауважив, що в Україні «є небезпека розкрадання хліба»⁴. Масштаби небезпеки були найбільшими в районах масового голодування.

20 липня 1932 р. Сталін написав Кагановичу і Молотову, що законодавство про крадіжки державного, колгоспного

¹ Третя конференція КП(б)У. 6–9 липня 1932 р. – Стенографічний звіт. – Харків, 1932. – С. 117.

² Командири Великого голоду. – С. 209.

³ Там само. – С. 214.

⁴ Сталін и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 188.

і кооперативного майна надзвичайно ліберальне: 2–3 роки тюрми з наступною амністією через 6–8 місяців. Він пропонував прийняти закон, у якому *колгоспне і кооперативне майно прирівнювалося б до державного; крадіжки майна каралися б мінімум десятьма роками ув'язнення, а як правило – смертною карою*. Генсек підкреслив, що без перелічених заходів, які він сам назвав «драконівськими», зміцнити колгоспний лад неможливо¹.

У недатованому листі (раніше 24 липня) знаходимо інтерпретацію нового закону, яка прояснює той план інтегрування колгоспного ладу в «командну економіку», що існував від зими 1929–1930 рр. до зими 1932–1933 рр. Кооперативна, колгоспна і державна власність проголошувалися суспільною власністю, яка ставала «священною і недоторканою» під охороною силових державних структур. Охорона вважалася необхідною, щоб «добити й поховати» не лише капіталістичні елементи, але й «індивідуально-горлохватські звички, навички і традиції»².

Якщо накласти ці теоретичні новації на прагнення сталінської команди реалізувати діючу програму РКП(б) 1919 р. (тобто налагодити розподіл матеріальних та культурних благ серед населення без посередництва товарно-грошових відносин), то стає зрозумілою причина відмови Сталіна від побудови відносин між містом і селом на податкових засадах. **Обов'язок колгоспів платити податки означав би визнання державою їхнього права на вироблену продукцію**. Матеріальне зацікавлення, яке сприяло більш ефективній праці селян у колгоспі (на ньому, до речі, з 1930 р. будувалася система державних заходів для організаційно-господарського зміцнення колективів) тепер прирівнювалася до «індивідуально-горлохватських» звичок, навичок і традицій.

Теорія «закону про п'ять колосків» освячувала існуючу в 1930–1932 рр. практику, коли держава намагалася розпоряджатися всією виробленою колгоспниками та одноосібниками продукцією як своєю власною. Щодо одноосібників, то тут виходило неузгоджен-

¹ Там само. – С. 235.

² Там само. – С. 240–241.

ня з теорією, і якщо колгоспи відносилися до суспільної форми власності, то одноосібників («індусів» – на жаргоні сільських активістів) треба було віднести до «індивідуально-горлохватської» категорії сільського населення. Але з існуванням одноосібників уже не рахувалися, у 1932 р. село стало колгоспним.

7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Мірою судової репресії за розкрадання колгоспного і кооперативного майна обиралася «вища міра соціального захисту» – розстріл з конфіскацією всього майна. За «пом'якшуючих обставин» розстріл замінювався позбавленням волі на строк не менше 10 років¹.

Постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. публікувалася в газеті «Правда» двічі – 8 і 9 серпня. Під публікацію редакція «Правди» разом з місцевим компартійно-радянським апаратом організувала в Україні грандіозний рейд для боротьби з крадіжками зерна, в якому з 7 по 17 серпня взяли участь 100 тис. «ударників преси». Але даремно кореспондент «Правди» по Дніпропетровській області закликав: треба шукати! Рейд не дав жодних результатів. «Крадіжки» частіше за все вимірювалися невеликою кількістю колосків. Незрівнянно більших, ніж від «крадіжок», втрат сільське господарство зазнавало від того, що колгоспники намагалися уникнути праці, яка ніким не оплачувалася. Тоді врожай гинув від бур'янів або перестоювання.

Чи можна вважати, що Сталін був непослідовним у спробах побудувати відносини між містом і селом без посередництва товарно-грошових відносин? У березні 1930 р. він погодився на існування колгоспів в артільній формі, а у травні 1932 р. – на колгоспну торгівлю за цінами вільного ринку. Слід визнати, що це були відступи для заспокоєння селянства. Після них держава завжди переходила в наступ. Наступ на артілі відбувався своєрідно: держава викачувала з села весь хліб, сподіваючись на те, що колгоспники прогледують з присадибної ділянки (правда, була зроблена спроба усупільнення селянських корів). О. Хлевнюк, який готував до

¹ Трагедия советской деревни. – М., 2001. – Т. 3. – С. 453–454.

видання листування Сталіна і Кагановича за 1931–1936 рр., зазначав, що генсек згадував про ринкову торгівлю тільки в контексті боротьби зі «спекулянтами і перекупниками». Натомість Сталіну дуже імпонувало розгортання постачання селу товарів широкого вжитку¹. Причину цього легко зрозуміти у світлі його загальних уявлень про побудову відносин між містом і селом. Поставка виробів широкого вжитку в обмін на продовольство і сировину мала здійснюватися на позаринковій основі.

11 серпня 1932 р. Сталін написав Кагановичу лист, який уперше був надрукований «Независимой газетой» (Москва) в 2000 р. і став сенсацією. У 2001 р. він з'явився у збірнику документів «Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг.» (укладачі – О. Хлевнюк, Р. Девіс, Л. Кошелева, Е. Рис, Л. Рогова)². Неодноразово цей лист друкувався і на Заході.

Суть листа – у двох абзацах, які тут подаємо повністю і мовою оригіналу (виділення ключових слів – в авторському тексті):

«**Самое главное** сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по **партийной** линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 50-ти райкомов высказались **против** плана хлебозаготовок, признав его **нереальным**. В других райкомах обстоит дело, как утверждают, не лучше. На что это похоже? Это не партия, а парламент, карикатура на парламент. Вместо того, чтобы **руководить** районами, Косиор все время **лавировал** между директивами ЦК ВКП и требованиями райкомов и вот – долавировался до ручки. Правильно говорил Ленин, что человек, не имеющий мужество пойти в нужный момент против течения, – не может быть настоящим большевистским руководителем. **Плохо** по линии советской. Чубарь – не руководитель. **Плохо** по линии ГПУ. Реденсу (Станіслав Реденс від липня 1931 р. по січень 1933 р. – голова ДПУ УСРР. – С. К.) не по плечу руководить борьбой с контрреволюцией в такой большой и своеобразной республике, как Украина.

¹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 131.

² Там само. – С. 273–274.

Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретаются не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, **против** партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей. Так дальше продолжаться не может».

У зв'язку з цим *Сталін вирішив здійснити перетасовку вищого керівництва України*. Кагановича він задумав удруге призначити на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У, але із залишенням на посаді секретаря ЦК ВКП(б). Одночасно зі зміцненням компартійної ланки Сталін задумав зміцнити ланку державної безпеки: відрядити в Україну заступника голови ОДПУ В. Балицького, у якого вже був досвід роботи в республіці.

Викалавши Кагановичу свій план кадрових перестановок, Сталін підсумував: «Без этих и подобных им мероприятий (хозяйственное и политическое укрепление Украины, в первую очередь – ее **приграничных** районов и т. п.), повторяю – ми можем потерять Украину»¹.

Тут доведеться згадати, що у березні 1930 р. Сталіна особливо стривожили селянські заворушення у прикордонній смузі України, після чого він на півроку припинив колективізаційний смерч. Тепер його знову тривожило становище у «великій і своєрідній» республіці, розташованій на кордоні з Європою.

Листи з сочинського курорту до Кагановича зазвичай призначалися для всіх членів політбюро ЦК, з думкою яких Сталін на початку 30-х років ще рахувався. *Проте лист від 11 серпня 1932 р. був адресований тільки Кагановичу, про що Сталін наступного дня спеціально попередив його*². Каганович був основою

¹ Там само. – С. 273–274.

² Там само. – С. 274.

кадрової комбінації і мусив знати її суть. Цим пояснюється незвична відвертість сталінського листа. В усіх інших випадках Сталін був менш відвертим.

Відповідаючи на лист, Каганович погодився з оцінкою становища в Україні й підтвердив, що не тільки в середній ланці, але й у верхівці КП(б)У існує спільна позиція щодо центру: «гнила кругова порука». «Резолюцію своєї конференції, – зауважив секретар ЦК ВКП(б), – вони всерйоз не сприймають».

Їхати в Харків Каганович не бажав зі зрозумілих причин. Він займав друге після Сталіна місце в компартійно-радянській ієрархії і вважав, що так буде й надалі. Тому він поскаржився на здоров'я і висловив невпевненість щодо того, кого «посадити на Москву», проте все-таки заявив, що готовий їхати, тому що знає «країну, економіку і людей»¹.

Наскільки обґрунтованим був у цьому листуванні висновок Сталіна про можливість втратити Україну? Аналіз зовнішнього і внутрішнього становища СРСР у 1932 р., зроблений з урахуванням досвіду наступних десятиліть, підтверджує його. Справді, Сталін боявся союзу петлюрівців і пілсудчиків. Переворот Ю. Пілсудського (12 травня 1926 р.) і вбивство С. Петлюри (25 травня 1926 р.) підозріло збігаються в часі. Якби Пілсудський знайшов спільну мову з багатьма мільйонами громадян Другої Речіпосполитої української національності, то Західна Україна стала б взірцем для УСРР. За Польщею знаходилася дружня Радянському Союзу веймарська Німеччина, але до влади в ній рвалися люті вороги Кремля – націонал-соціалісти. Не виключалося, що вони могли б утворити спільний з пілсудчиками фронт проти СРСР. Сталін брав до уваги таку перспективу, це засвідчила депортація польського і німецького населення з території Правобережжя, здійснювана з 1934 р.

Внутрішнє становище голодуючої України було жахливим. Спостерігачі в один голос твердили про можливість раптового спалаху антирадянської боротьби. Республіка, яку Каганович цілком машинально назвав країною (тоді це відповідало дійсності – до Голодомору 1933-го і Великого терору 1937–1938 рр.), могла кинути

¹ Там само. – С. 284.

виклик Кремлю. За період українізації 20-х років у ній розвинулася власна компартійно-радянська еліта, ступінь довіри до якої з боку центру цілком точно охарактеризований у листі Сталіна до Кагановича. У разі, якби становище Сталіна і його команди в Кремлі захиталося, – а соціальна й економічна криза в СРСР до того вела, – комуністичний Харків міг би скористатися ситуацією, згадати права, утверджені за ним у радянських конституціях, і перетворитися з червоного на жовто-блакитний. Видатний український історик Іван Лисяк-Рудницький ще за життя Сталіна (у 1950 р.) опублікував у західноберлінському журналі пророчу статтю «Проти Росії чи проти радянської системи». У ній містився прогноз, здійснений тільки під час розвалу радянської імперії в 1989–1991 рр.: «Скасування комуністичного устрою в сучасних радянських “союзних республіках”, як і в сателітних державах, являло б собою ніяк не болючий переворот, але, навпаки, радісний і природний поворот до власної національної індивідуальності»¹.

Тим часом у 1932 р. події в Україні розвивалися за несприятливим для Кремля сценарієм. Свій головний вияв це знаходило у провалі *хлібозаготівель*. Сталін знав, що змушує Всеукраїнську партконференцію приймати до виконання явно нереальний план (що не завадило йому в листі Кагановичу від 11 серпня обурюватися цілком зрозумілою реакцією секретарів райпарткомів республіки). Ще 24 липня у листі Кагановичу і Молотову він заявив, що установка на безумовне виконання хлібозаготівельного плану по СРСР цілком правильна, але доведеться зробити виняток для «особливо постраждалих районів України». Він брав у розрахунок те, що з усіх хлібовиробних регіонів тільки Україна по-справжньому голодувала в першій половині 1932 р., а також прикордонне розташування республіки («спільний кордон з Польщею і т. п»). Особливо постраждалим районам він пропонував зменшити план наполовину, а одноосібним господарствам – на третину, що становило б, за зробленими підрахунками, від 30 до 40 млн пудів зернових. Оголосити про зниження плану він бажав не одразу, а через місяць, «щоб сімба озимини пройшла більш жваво»².

¹ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. – Т. 2. – К., 1994. – С. 321.

² Сталін и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 241–242.

Серпневий «наступ» 1932 р. на українське село за участю членів політбюро ЦК КП(б)У дав державі 47 млн пудів хліба. У вересні з селян було вичавлено ще 59 млн, а в жовтні – 23 млн пудів. За станом на 5 жовтня з 23 270 колгоспів тільки 1403 виконали хлібозаготівельний план. С. Косіор направив лист в обкоми партії, де говорилося: «Перша п'ятиденка жовтня дала нове різке зниження хлібозаготівель. У ряді областей, наприклад, у Донбасі, Дніпропетровській, Харківській утворилося зниження, яке говорить про фактичне припинення хлібозаготівель. Усе це породжує тим більшу стурбованість, є тим більше неприпустимим, що ряд областей різко знизили і темпи сівби. Обкоми повинні врахувати, що таке зниження хлібозаготівель, яке відбулося в першій п'ятиденці жовтня, є абсолютно неприпустимим і ставить під загрозу не тільки мінімальні зобов'язання України по вивозу, експорту, але й уже зриває план постачання хлібом наших основних промислових центрів»¹.

12 жовтня 1932 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, який розглянув питання «Про перебіг осінньої засівної кампанії, збирання буряків і хлібозаготівлі». Наступного дня Косіор з групою інших керівників знову виїхав у райони на хлібозаготівлі. 17 жовтня за підписом М. Хатаевича в обкоми була розіслана телеграма політбюро ЦК такого змісту: «Третю п'ятиденку жовтня заготовлено на Україні менше 3 млн пудів хліба, або на 40% менше, ніж у другу п'ятиденку, підсумки якої пленум ЦК визнав ганебними. За всі останні роки Україна ще не мала у вирішальні місяці п'ятиденок показника з таким незначним надходженням хліба. Створено безпосередню загрозу припинення постачання хлібом Донбасу, Харкова, Дніпропетровська та інших промислових центрів України. Донецький, Харківський обкоми звертаються до ЦК з проханнями про термінове завезення хліба, між тим при потрібному ході заготівель вони могли б не тільки забезпечити себе, але й дати хліб на вивіз»².

Уся республіканська партійна організація в цей час уже була мобілізована на хлібозаготівлі. У села виїхали десятки тисяч пар-

¹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 278–279.

² Там само. – С. 260.

тійних, радянських, профспілкових та інших працівників різних рангів, робітників з підприємств, викладачів вищих навчальних закладів тощо. Однак величезні зусилля мали низький коефіцієнт віддачі. У четвертій п'ятиденці жовтня з сільської місцевості надійшло тільки 3,6 млн пудів хліба. Усього з червня до кінця жовтня з селянського сектора було одержано 132 млн пудів зерна. На 25 жовтня 1932 р. було виконано тільки 39% річного плану хлібозаготівель¹.

Антиколгоспний рух селянства настільки розвинувся внаслідок спроб держави насадити протиприродні виробничі відносини на селі, що колгоспи почали розвалюватися. Колгоспне село давало державі менше товарного хліба, ніж сільське господарство до суцільної колективізації. Честолюбна програма форсованої індустріалізації, яка базувалася на ін'єкціях з села, почала зависати в повітрі.

За перші 9 місяців 1932 р. середньодобовий видобуток вугілля в Донбасі скоротився на 22 %, а чисельність робітників у вугільній промисловості – на 17% (70 тис. осіб). Нарком важкої промисловості СРСР Г. Орджонікідзе навесні 1932 р. визнав, що радянське керівництво не може достатньою мірою забезпечити продовольче постачання, і робітники почали виїздити з басейну в пошуках їжі і праці².

Від 1929 р. радянський уряд безперервно нарощував обсяги капітального будівництва у промисловості. У червні 1932 р. Сталін уперше зауважив у листі до Кагановича, що НКВП «захлинається від грошей», і на III квартал йому треба дати менше³. Тоді ж у листі, адресованому Кагановичу, Молотову й Орджонікідзе, генсек заявив, що перегодовування Наркомтяжу створює ненормальне і небезпечне становище у промисловості, не кажучи вже про те, що виникає загроза нових продовольчих утруднень⁴. Отже, Сталін розумів, що існує прямий зв'язок між «переговдуванням» важкої промисловості, хлібозаготівлями і голодом. У кінці липня 1932 р.

¹ Там само. – С. 261, 265.

² Командири Великого голоду. – С. 33.

³ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С. 187.

⁴ Там само. – С. 191.

він дав вказівку скоротити капіталовкладення в народне господарство на 500–700 млн руб.¹

У липні 1932 р. довелося скорочувати також військовий бюджет на 1933 рік – з 7 до 5–6 млрд руб. Коли К. Ворошилов нагадав попередні проекти і обіцянки, Сталін зауважив, що тепер інша ситуація².

Розпачливий стан платіжного балансу СРСР став одним з проявів економічної катастрофи, що насувалася. Тільки важка криза змушувала сталінський уряд скорочувати видатки на «священних корів» бюджету – промисловість та армію. Каганович писав Сталіну 14 червня 1932 р., що в Москві посилено працюють над визначенням джерел, які можуть збільшити валютну виручку і зменшити «наш дефіцит і утруднення»³. Мова вкотре йшла про виставлення на продаж творів світового мистецтва та унікальних предметів антикваріату. Але солідну валютну виручку міг дати тільки хліб за умови його продажу у великих кількостях.

.....
¹ Там само. – С. 341.

² Там само. – С. 224.

³ Там само. – С. 166–167.

«ОТВЕТИТЬ СОКРУШИТЕЛЬНЫМ УДАРОМ!»

Від 7 до 12 січня 1933 р. в Москві працював об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б). Він розпочався доповіддю Й. Сталіна «Підсумки першої п'ятирічки», в якій проголошувалася докорінна зміна економічної політики компартійно-радянського керівництва. Генсек визнав, що з 1929 р. партія проводила політику найбільш прискорених темпів, яка викликала істотні труднощі у повсякденному житті. Ця політика обґрунтовувалася таким чином: **«Не можна не підганяти країну, яка відстала на сто років і якій загрожує через її відсталість смертельна небезпека. Тільки таким чином можна було дати країні можливість нашвидку переозброїтися на базі нової техніки і вийти, нарешті, на широкий шлях... Ми не могли знати, в який день нападуть на СРСР імперіалісти і перервуть наше будівництво, а що вони могли напасти в будь-який момент, користуючись техніко-економічною слабкістю нашої країни, – в цьому не могло бути сумніву. Тому партія була змушена підхльостувати країну, щоб не прогаяти часу, використати до дна передишку і встигнути створити в СРСР основи індустріалізації, які становлять базу його могутності»**¹.

Для покоління 20–30-х років, яке пройшло в 1914–1920 рр. через низку зовнішніх та внутрішніх війн і було виховане комуністичними пропагандистами в постійному очікуванні нової інтервенції з боку неназваних імперіалістичних сил, аргументація політики «підхльостування» звучала переконливо. Тим більше, що радянські газети день у день відслідковували боротьбу нацистів

¹ Сталін Й. Твори. – Т. 13. – С. 183.

і комуністів у Німеччині, яка вже добігала кінця. Фюрер НСДАП А. Гітлер, який не приховував своєї ненависті до Радянського Союзу, 30 січня 1933 р. став рейхсканцлером.

Так само переконливо звучала теза Сталіна про необхідність форсованого подолання техніко-економічної відсталості СРСР. Масові рухи робітничого класу цілеспрямовано організовувалися наявними у розпорядженні політбюро ЦК ВКП(б) «передавальними пасами», вони були цілком ефективними і забезпечили успішну реалізацію генеральної лінії партії на індустріалізацію країни.

Й. Сталін повідомляв у своїй доповіді, що в результаті дострокового виконання першого п'ятирічного плану під промисловість, транспорт і сільське господарство закладено базу нової сучасної техніки, обороноздатність країни піднято на належну висоту, збудовано сотні нових великих заводів. «Чи варто після цього підхльостувати і підганяти країну?» – запитував він, і тут же давав заспокійливу відповідь: «Ясно, що тепер немає в цьому потреби»¹. Друга п'ятирічка, що починалася з січня 1933 р., оголошувалася п'ятирічкою освоєння нової техніки у промисловості й організаційно-господарського зміцнення колгоспів у сільському господарстві.

Припинення політики «підхльостування» супроводжувалося скороченням майже вдвоє планових темпів середньорічного приросту промислової продукції. Це допомогло ліквідувати диспропорції, які згубно позначалися на повсякденному житті громадян. Більш істотною була, однак, готовність Сталіна визнати за селянами право на розпорядження тією продукцією, яка вироблялася не тільки на присадибних ділянках, але й у громадському господарстві. Без визнання цього права розмови про організаційно-господарське зміцнення колгоспів, які точилися з 1930 р., були пустопорожніми.

Визнання державою права колгоспів на вироблену ними продукцію мало далекосяжні наслідки. Трудівники села могли більше не боятися звинувачень у тому, що вони «крадуть» вирощений ними

.....
¹ Там само. – С. 184.

хліб, хоча прийняте після припинення нової економічної політики карне законодавство залишалося в силі. Буквально за тиждень до оголошеної на цьому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) відмови від політики «підхльостування» Й. Сталін пригрозив українському селянству застосувати проти нього найбільш одіозну ланку карного законодавства – «закон про п'ять колосків», про що мова піде в наступному підрозділі. Однак ленінсько-сталінська держава-комуна відмовлялася від своїх спроб – не остаточно, як тоді здавалося її керівникам, – замінити товарно-грошові відносини плановим розподілом виробленої продукції. Виробничу змичку між містом і селом партія повинна доповнити змичкою товарною, – заявляв Сталін, додаючи при цьому: «Для розгортання радянської торгівлі треба використати всі канали: і кооперативну сітку, і державно-торговельну сітку, і колгоспну торгівлю»¹.

Відмова від форсованих темпів індустріалізації країни і продрозверстки в сільському господарстві повинна була допомогти владі справитися з кризою, що вже оберталася в 1932 р. повсюдним голодом, який у Казахській АСРР внаслідок певних причин набув справді апокаліптичних масштабів. Ці заходи, однак, не могли негайно нормалізувати тяжке економічне становище населення і пов'язану з ним політичну кризу. Щоб відвернути загрозу втрати особистої влади, Й. Сталін не зупинився перед застосуванням проти власного народу зброї голоду, яку можна було б назвати зброєю масового ураження в ядерну епоху. Під час роботи січневого (1933 р.) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) в Україні та на Північному Кавказі починався Голодомор, організований людьми, а точніше – не людьми з найближчого оточення генсека. Як же дійшло до цієї страхіливої терористичної акції? Чому вона стала можливою? Яким чином їй вдалося настільки замаскувати, що полеміка на тему природи українського Голодомору не припиняється ось уже 80 років? Надійшла черга до розгляду цих питань.

У липні 1932 р. секретно-політичний відділ ОДПУ СРСР підготував для кремлівського керівництва довідку «Основні моменти

¹ Там само. – С. 202.

в політнастрої найбільш уражених районів». Назва довідки була неповною, бо не вказувала, чим були уражені перелічені в ній вісім регіонів СРСР. Голод, жертвами якого стали десятки тисяч українців, фігурував у довідці як «продутруднення». Голодомор, під час якого казахи гинули сотнями тисяч, чекісти назвали «найгострішими продутрудненнями, що прийняли в ряді районів характер голоду»¹. Однак автори довідки особливо не переймалися ситуацією в Казахстані, описом якої закінчувалася довідка. Починали вони свою інформацію з України і пояснювали пильну увагу до цієї республіки, не вдаючись, як у випадку з терміном «голод», до інакомовлення: «За масовими антирадянськими проявами Україна стоїть на першому місці»².

У 1932 р. радянській владі протистояло вже не доколгоспне селянство, яке можна було поділити на ворогуючі групи шляхом застосування «уральсько-сибірського» методу хлібозаготівель, а колгоспники разом з одноосібниками, в яких держава забирала майже все, що вироблялося у господарстві, прирікаючи безпосередніх виробників на голодування. Однаково сильний тиск держави на колгоспників та одноосібників зменшив деформуючий вплив більшовицького поділу селянства на куркулів, середняків і бідняків. Усі, кого раніше поділили за майновою ознакою, почали знову поводити себе, за визначенням проникливого знавця селянської психології Теодора Шаніна, «як соціальна одиниця зі спільними економічними інтересами і власною індивідуальністю, яка виявлялася у специфічних знаннях, способі дій і формах політичної свідомості, що обумовлювали колективну дію»³. І все ж, піднятися на збройну боротьбу з владою, як це сталося в 1930 р., селянство вже не могло. Найбільш активні протестувальники були вислані як куркулі або підкуркульники. Чекістська операція з вилучення зброї, що залишалася в українському селі з часів війни, вже завершилася. Останнім акордом цієї операції, що тривала роками, стало вилучення органами ДПУ УСРР за 11 міс. 1932 р. 28,2 тис. одиниць вогнепальної

¹ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 420, 426.

² Там само. – С. 421.

³ Shanin T. Peasants and the Peasant Society. – Oxford, 1987. – P. 329.

зброї (в тому числі 19,5 тис. – нарізної)¹. Однак у селян залишалася не менш грізна зброя для боротьби з державою, яка привласнювала собі плоди їхньої праці, – саботаж.

Описане у спогадах П. Григоренка ставлення селян до праці у громадському господарстві в 1931–1932 рр. стало нормою для всіх регіонів України. Іноземці були вражені масштабами селянського саботажу. Керівник генерального консульства Польщі в УСРР Ю. Каршо-Шедлевські доповідав своєму міністерству закордонних справ, що 27 вересня 1932 р. він здійснив поїздки літаком з Харкова до Одеси з тим, щоб зорієнтуватися, яким є фактичний стан з сільськогосподарськими роботами в Україні. Шестигодинне перебування у повітрі в безхмарний день переконало його в тому, що було зорано і засіяно не більше однієї шостої орних ґрунтів. Всюди він бачив на полях невелику кількість людей, хоч осінній сезон сільськогосподарських робіт добігав кінця².

Італійський посол у Москві Б. Аттоліко доповідав своєму урядові у червні 1933 р.: «Першопричину теперішнього голоду слід шукати у втраті селянином інтересу до обробітку землі, яка перестала бути його власністю та його спротиві й небажанні віддавати державі плоди своєї праці»³. Висновок, зважаючи на час його появи, є цілком справедливим. Заради коректності треба зауважити, що селян хвилювало визнання державою їхнього права власності на продукцію, яку вони виробляли, а не на землю, за допомогою якої вироблялася ця продукція.

Здається, Й. Сталін просто-таки фізично відчував селянський саботаж. В усякому разі, як помітив Ніколя Верт, він почав називати (у виступах на січневому (1933) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), у листуванні з письменником М. Шолоховим) взаємовідносини між державою і селянами «тихою війною». **Радянський**

¹ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К., 2007. – С. 38.

² Holodomor 1932–1933. Welki Glod na Ukrainie w dokumentach Polskiej dyplomacji i wywiadu. – Warszawa, 2008. – С.126–127.

³ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки. Упорядник Андреа Граціозі. – Х., 2007. – С. 168–169.

вождь був марксистом і успадкував якщо не від К. Маркса, то від В. Леніна гостро негативне ставлення до селян-власників, які протистояли комунізму не ідеологічно, а економічно. Звичайно, В. Ленін і Й. Сталін були політиками, які не бажали сваритися з переважною більшістю населення своєї країни. **Сталін мав намір трансформувати соціальну природу селянства, поділяючи його на три частини, і був налаштований, якщо виявиться необхідним, фізично знищити найбільш успішну верству сільського населення.** Разом з тим він був готовий просуватися до поставленої програмою РКП(б) мети дрібними кроками, з показовими відступами у випадку загострення ситуації: два кроки вперед, крок назад («ленінське танго», як іронізували противники більшовиків).

Коли переважна частина селян опинилася в колгоспах, але не змінила своєї психології і лінії поведінки, розчарований Й. Сталін у листуванні з Л. Кагановичем змушений був *переформулювати мету аграрно-селянської політики Кремля*: «добити й поховати» не лише капіталістичні елементи, а й «індивідуалістично-горлохвотські звички, навички і традиції»¹. «На людях», тобто у виступах на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК в січні 1933 р. він цю мету сформулював більш пристойними словами («выразиться прилично» – казав В. Ленін у таких випадках): колгосп є соціалістичною формою власності, але сліпо покладатися на це не варто. Далі він заявив: партія повинна *більшовизувати колгоспи*, і з цією метою створюються політвідділи МТС і радгоспів як специфічна форма безпосереднього управління виробництвом з боку партійних комітетів. На певний час більшовицьке керівництво відступало від залізного правила: парткомам – диктаторські повноваження, без прямого втручання в адміністративно-господарську діяльність, а виконкомам рад – повсякденне управління всіма сферами життя, але з цілковитим політичним підпорядкуванням парткомам.

Уособлювана сталінською командою держава виступала перед робітничим класом як сукупний підприємець, зобов'язаний виплачувати йому заробітну плату і турбуватися за те, щоб на ці ру-

¹ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С. 240–241.

блі можна було прогодуватися. Робітники пов'язували свої надії на хоча б мінімальне харчування в умовах «тимчасових труднощів» з державою, а не з селянством, тому що на вільному ринку ціни на продовольство зашкалювали. Однак у 1931 і особливо в 1932 р. робітники починали відчувати, що в країні робиться щось не те. Роздуми і застереження лідерів «правого ухилу» в політбюро ЦК ВКП(б) залишалися в пам'яті робітників-партійців, хоча «праві опортуністи» прилюдно покаюлися. Тим часом політика тих, хто викинув М. Бухаріна, М. Томського і О. Рикова з політбюро ЦК, викликала голод не тільки в селах, а й у містах. Тому представники тих верств населення, яких чекісти називали в своїх інформаційних зведеннях «соціально близькими», теж починали становити загрозу для сталінської команди.

Диктаторський режим мусить спиратися на певну критичну масу людей, яких йому вдалося повести за собою переконанням або насиллям. Коли ж ця маса починала робити самостійні висновки, спостерігаючи боротьбу вождів між собою і порівнюючи їхні аргументи й обіцянки з повсякденним життям, то режим зависав у повітрі.

Показовою є листівка під грифом «Робітничої партії», яка поширювалася у Вінницькій області в липні 1932 р. Вона починалася із заяви про те, що мільйони трудівників міста і села приречені зі своїми сім'ями на голодну смерть. Після опису кризи, в якій звинувачувалося «диктаторське керівництво ЦК партії і політ-бюро», формулювався заклик такого змісту: «Тільки справді “Робітнича партія”, тісно й нерозривно пов'язана з інтересами робітничого класу, виконуюча тільки волю пролетаріату, а не над пролетаріатом, тільки така Робітнича партія, не спекулюючи довірою трудящих, виведе країну з голоду і злиденності. Геть душителей робітничого класу – ЦК партії і політ-бюро!»¹

Не менш показовим є лист М. Живанова С. Косіюру, датований 24 грудня 1932 р. Український генсек передав його чекістам з метою встановлення особи автора, а уповноважений секретно-

¹ Голод та голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів. Вінниця, 2007. – С. 326–327.

політичного відділу ДПУ УСРР Яхонтов негайно зробив копію і переслав своїм начальникам у Москву. Щоб зберегти стилістику, цитуємо документ мовою оригіналу: «Тов. Коссиор. Откройте глаза на действительность, что вы делаете своей политикой, безмолвные вы рабы Москвы. Вы за два года угробили Украину, сельское хозяйство. Почитайте вы, что пишет большевистская “Правда” о большевистской политике ВКП(б), где колхоз действительно является примером для единоличника. Где партия является не слепым прислужником, безмолвным исполнителем, а где люди с головами взвешивали реальность планов. А вы превратили всю украинскую парторганизацию в стаю попугаев». Далі автор, що підписався прізвищем Живанов, переходив до ситуації в Україні і вказував, чим вона може загрожувати радянській владі. «Я сам партизан, старый член партии, мои отцы прокляли меня за участие в гражданской войне, померли от голода. Украинские коммунисты не знают массовой работы, они жандармы на селе. Они обеспечили все условия для пана и кулака. База для контрреволюции увеличилась до 95%, база партии – 5%. Я выражаю мысль всего здравомыслящего, что есть в нашей партии. Вы не знаете дух и настроения честной, преданной революции части партии, они притиснуты к стенке, не могут рта открыть. Горлохваты, прохвосты и контрреволюционеры правят партией и ведут в пропасть всю страну»¹.

Лист цікавий тим, що ілюструє розрив між кремлівським керівництвом і більшовиками, які піднімалися на революцію, керовані принадною для них ідеєю зруйнувати світ насилля і побудувати світле майбутнє для всього людства. Жахлива дійсність перебувала в кричущому дисонансі з їхнім способом мислення, переконаннями й ідеалами. Вони пересвідчилися в тому, що нездатні контролювати своїх вождів, які заводили партію в прірву, побачили свою безпорадність, зрозуміли даремність особистих жертв, принесених з метою зміцнення радянської влади.

Проте лист цікавий не тільки як людський документ, у якому відбита кризова ситуація 1932 р. Він написаний українцем (у процито-

¹ Голод в СССР. Famine in the USSR. 1930–1934. – М., 2009. – С. 75, 76.

ваному уривку є українізм: «притиснуты к стенке»), який відділяв ВКП(б) від КП(б)У (що теж можна встановити за цим уривком). Звинувачуючи керівників КП(б)У в раболіпному схилинні перед центральним керівництвом партії, він тим самим висловлював свою переконаність у тому, що С. Косіор міг діяти в інший спосіб. Нам це здається дивним, але це – наслідок ефекту, який історики називають презентизмом (накладення на реалії давнього минулого рис, властивих більш пізньому часу або сучасності). За статутом і всіма похідними від нього документами, які унормовували й упорядковували діяльність партії, реальної КП(б)У ніколи не існувало. Проте немало українців, починаючи від М. Скрипника, який дав таку назву партії українських більшовиків, розглядали КП(б)У як окремих від РКП(б)–ВКП(б) політичний організм. Кампанія українізації тільки зміцнила їх у цьому помилковому переконанні. **Якщо кремлівське керівництво бажало перетворити партію разом з усіма її національними загонами на дисциплінованого і безвідмовного виконавця своїх планів, воно мусило ліквідувати ті наслідки започаткованої XII з'їздом РКП(б) кампанії коренізації радянської влади в союзних і автономних республіках, які дістали назву національного відродження.**

М. Живанов звинувачував С. Косіора та інших керівників КП(б)У в тому, що українські колгоспи, на відміну від російських, перебувають у жахливому стані. Можливо, саме тут слід повернутися до вже розглянутого питання про сталінську продрозверстку і накладення на Україну хлібозаготівельного плану, який за розмірами дорівнював сукупному плану всіх інших регіонів товарного землеробства, разом узятих. **Хлібозаготівельний план цілком міг бути використаний як зброя боротьби з небажаними наслідками українізації.**

Хід думок у листі за підписом М. Живанова настільки цікавий, що йому варто було приділити тут увагу. Проте ми знаємо людей, які не обмежувалися листами і роздумами, а діяли. Зокрема, проти кремлівського керівництва виступив із відкритим забраном М. Рютін. Це був колишній секретар Краснопресненського райпарткому – найбільш пролетарського в Москві за складом партійних організацій. Він був обраний кандидатом у члени ЦК

у 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б) і виведений з партійного керівництва за пропаганду «правоопортуністичних поглядів» у 1930 р. на XVI партз'їзді. З його ініціативи у березні 1932 р. був підготовлений документ «Сталін і криза пролетарської диктатури», а також звернення «До всіх членів ВКП(б)». У серпні 1932 р. з документами були ознайомлені Г. Зінов'єв, Л. Каменєв і колишній секретар Московського комітету ВКП(б) М. Угланов, а також деякі інші відповідальні (в недалекому минулому) партійно-радянські працівники Москви і Харкова, які постраждали під час розгрому «правого ухилу». В цих документах висловлювалася **пропозиція про усунення Й. Сталіна з поста генерального секретаря ЦК ВКП(б)**. У «Зверненні» з цього приводу говорилося: «Партія і пролетарська диктатура заведені Сталіним та його клікою в небачений глухий кут і переживають смертельно небезпечну кризу. За допомогою обману, наклепів і обдурювання партійних осіб, за допомогою неймовірного насилля і терору, під прапором боротьби за чистоту принципів більшовизму та єдності партії, спираючись на централізований потужний апарат, Сталін за останні п'ять років відсік і усунув від керівництва всі найкращі, справді більшовицькі кадри партії, встановив у ВКП(б) і всій країні свою особисту диктатуру, розірвав з ленінізмом, став на шлях найбільш розгнужданого авантюризму і дикої особистої сваволі, чим поставив Радянський Союз на край прірви»¹. Жовтневий (1932 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) прийняв постанову про виключення з партії «контрреволюційної групи Рютіна-Слепкова» (О. Слепков був професором Ростовського педінституту). Г. Зінов'єв і Л. Каменєв були викинуті з партії через те, що знали, але не повідомили про документи «контрреволюційної групи». Всього до партійної і судової відповідальності у справі М. Рютіна було притягнуто до 30 осіб².

Оскільки в цій справі фігурували Г. Зінов'єв і Л. Каменєв, вона набула широкого розголосу в газетах, зрозуміло, у відповідній інтерпретації. Але документи чекістів свідчать, що багато відпові-

¹ О деле т. н. «Союза марксистов-ленинцев» // Известия ЦК КПСС. – 1989, №6. – С. 106.

² Там само. – С. 107.

дальних працівників компартійно-радянського апарату по-своєму тлумачили боротьбу у верхах партії.

У листопаді 1932 р. завідувач оргвідділу Носівського райпарткому (на Чернігівщині) Яременко залишив село Лихачово, в якому працював уповноваженим по хлібозаготівлях, повідомив керівництво райпарткому про свій намір вийти з партії і заявив інформатору ДПУ: «На мою думку, політбюро ЦК ВКП(б) проводить неправильну лінію, внаслідок чого країна зубожіє. Селяни стогнуть від непосильних податків. Верхи не бачать того, що робиться на місцях. Селянам доводять також непосильні хлібозаготівельні плани, і вони налаштовані проти влади. Політбюро проводить явно контрреволюційну лінію, про що говорять факти виходу зі складу політбюро ряду осіб, які в дійсності проводили вірну лінію (Бухарін і Зінов'єв)»¹.

Зневіра охоплювала не лише досвідчені кадри, але й виховану партією молодь. Уже згадуваний 20-річний комсомолец із Брусилівського району на Київщині Г. Ткаченко 18 червня 1932 р. писав С. Косіору: «Мені здається, наскільки партія була авторитетною все ж таки серед широких мас, зараз все менше. І тільки внесеться іскра в селянство, то спалахне всюди. Ми під носом не бачимо, а цілий ряд виголошуємо фраз про пауперизацію і зубожіння по капіталістичних країнах. Зараз набирає силу і авторитету теорія т. Бухаріна»².

У грудні 1932 р. транспортний відділ ДПУ УСРР підготував для московського і харківського керівництва органами державної безпеки зведення про політичні настрої серед робітників та інженерно-технічних працівників – членів партії, які працювали на залізничному транспорті. Доцільно навести коротку вибірку з прилюдних виступів або підслуханих сексотами висловлювань, щоб переконатися в глибині прірви, що утворилася між кремлівським керівництвом і рядовими партійцями.

Машиніст депо П'ятихатки, робітник-ветеран і давній член партії Солодов так висловлювався в своєму колективі: «Що будемо робити далі? З нас деруть останню шкуру. Норму хліба зменшили.

¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Злочини влади – трагедія народу. Документи і матеріали. – К., 2008. – С. 229.

² Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – К., 2007. – С. 212.

На зиму залишилися без хліба, картоплі і палива. Все пропадає в якусь прірву. Лячно стає, коли думаєш про те, чого ми дочекалися, і що нас чекає попереду. Мабуть, загинемо всі, як мухи. Говорити ж ніде нічого не можна».

Слюсар силового цеху Нижньодніпровського вагоноремонтного заводу з 27-річним робочим стажем Є. Мірошніченко: «Довели країну до цілковитого розорення. З таким урядом країна пропадає. Недаремно Троцький казав правду».

Робітник станції Маріуполь-порт С. Під'яблонський: «Через політику Сталіна постраждали такі люди, як Каменев і Зінов'єв. Сталінська кампанія викликає нас на повстання. Хіба що не говорять нам: "Дурні, ви ж з голоду здихаєте"».

Машиніст депо Ясинувата Кобеляцький, транспортний і партійний стаж з 1924 р.: «Сталін проти Зінов'єва ще молодий. Зінов'єв справді вождь. Він організував Комінтерн, сидів у тюрмах, був більше у засланні, ніж Сталін, а тепер Зінов'єву і Каменеву шийють контрреволюцію».

Коваль фабрично-заводського училища на станції Знам'янка І. Вовкодав: «Щось скоро буде. Так далі жити не можна».

Водій авторезини на ст. Пологи Пирогов після партійних зборів з приводу виключення з партії групи М. Рютіна говорив у групі робітників: «Робітники і селяни голодують. Все це Зінов'єв, Каменев та інші бачили, врахували і бажали поліпшити становище робітників, але за це потрапили в опозиціонери. Існуюча політика партії рано чи пізно буде визнана шкідницькою».

На партійних зборах ст. Нікополь під час обговорення рішення ЦКК про виключення групи М. Рютіна з партії монтер депо Кочеров сказав: «Після мого виступу мене назвуть опортуністом. Але це буде невірно. Опозиція права. Ми будуємо важку індустрію і допрацювалися до того, що робітники голодують».

На партзборах ст. Мелітополь з приводу рішень жовтневого (1932 р.) об'єданого пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) про виключення з партії групи Рютіна машиніст Ніколенко, який керував партшколою, сказав: «Ми в корені незгодні з політикою партії у питанні ставлення до селянства. У селян забирають хліб і худобу, вони голодують і їм нічим нас годувати».

Мaйстeр дeпo Кopocтeнь I. Шaвинський, тpанспopтний стaж з 1915 p., пapтійний з 1924 p., скaзaв з пpивoду виключeння з пapтії гpупи М. Рютіна: «Ця гpупa ділa пpавильно. З ними тpaпилoся тe, щo з Чичepіним, якoгo під виглaдoм хвopoби зaтepли нeвідoмo куди».

Пoмічник мaшиністa, рoбітник з 20-річним стaжeм у дeпo ст. Ілoвaйськa А. Чepeнкoв: «Пишуть і гoвopять, щo рoбітникам – вce, a нa ділі нічoгo нeмa. Дapeмнo вигнaли oпopтуністів з пapтії. Вoни гoвopили пpавду. Якби вoни зaлишилися у кepівництвa, ми б нe зaзнaвaли тaкoї нужди, як тeпep. Хліб нa пoлях згнив, a зaлишoк вивeзeний зa кopдoн».

Рoбітник вaгoннoгo цeху в дeпo Кpeмeнчук Г. Нeтягa зaявив сeкpетapю oсepeдку: «Oсь тoбi спpави МOДPу і мoя кaндидaтськa кapткa. Більшe я в пapтії бyти нe бaжaю, тoмy щo Pадянськa влaдa і пapтія нeпpавильнo рoблять, змeншyючи нopмy хлібa. У мeнe з двoх yтpимaнців зняли пo 100 г, a мaтepі зoвсім нічoгo нe дaють»¹.

Як мoжнa бачити з нaвeдeних вислoвлювaнь, рoбітничий пpотeст пpоти пoлітики «yрядy гoлoду» мaв eкoнoмічний підтeкcт. Тaкий жe підтeкcт мaли сeлянськi зaвopушeння. Спipaючись нa рoзглянyтy вищe дoвідкy сeкpетнo-пoлітичнoгo відділy OДПУ «Oснoвні мoмeнти в пoлітнaстpoї нaйбільш yрaжeних рaйoнів», пeрeдaнy кpемлівськoмy кepівництвy в липні 1932 p., Н. Вepт зaувaжив: «В Укpаїні і нa Північнoмy Кaвкaзі, тoбтo в рeгіoнax, які бyли гoлoвними вирoбникaми зepнoвих і під цим кyтoм зopу являли сoбoю стpатeгічнy вaжливiсть для рeжимy, в 1931–1932 рoкax бyлo зaфікcoвaнo 60% від зaгaльнoї кiлькoсті зaвopушeнь»².

Бyдь-який рoбітничo-сeлянський пpотeст у нepoсійських рeгіoнax кpаїни oбoв'язкoвo нaбyвaв нaціoнaльнoї зaбapвлeнoсті. Кpемлівськe кepівництвo вpaxoвyвaлo oсoбливy нeбeзпeкy для сeбe кyмyлятивнoгo пoєднaння oбoх фopм пpотeстy в рoзтaшoвaній y бeзпoсepeдній близькoсті дo євpoпeйських кpаїн УСPР. **Вpaxoвyючи, щo пpинцип пpeвeнтивнoсті бyв гoлoвним y cтaлінських рeпpесіях, мoжнa ввaжaти, щo нeпідійoмні хлібoзaгoтівлі**

¹ Pозсeкpечeнa пaм'ять. Гoлoдoмop 1932–1933 рoків в Укpаїні в дoкyмeнтax ГПУ-НКВД. – С. 264–284.

² Вepт Никoлa. Тeрpop и бeспopядoк. Стaлінізм кaк систeмa. – С. 72.

здійснювалися в УСРР у 1930–1932 рр. і на Кубані в 1932 р. не тільки в річищі загальносоюзної політики «підхльостування», але й з метою підірвати економічну основу національно-визвольного руху.

Загрозу українського сепаратизму в Кремлі скоріше переоцінювали, ніж недооцінювали. Та й як її можна було недооцінювати, коли час від часу в Україні спалахували іскри того полум'я, яке палахкотіло в 1917–1920 рр. Наприклад, 26 лютого 1931 р. у президію XII Всеукраїнського з'їзду рад була подана заява за підписом «Група делегатів і присутніх на з'їзді робітників харківських заводів» такого змісту:

«Треба будувати українську радянську державність, бо вже час наспів. Населення зросло, воно вже мало говорить про поламаний паркан чи про відібрану квартиру, а воно говорить про Державу. Українську радянську державність треба будувати, бо вона тільки розпочата, а у нас до цього часу говорять тільки про мову, культуру, хоча це теж елементи державності»¹.

5 серпня 1932 р. секретно-політичний відділ ОДПУ підбив підсумки селянських виступів за сім попередніх місяців. Зверталася особлива увага на зростаючу активність антиколгоспного руху за останні два місяці – червень і липень. Чекісти зафіксували також різке збільшення селянських виступів у 1932 р. порівняно з попередніми роком. На першому місці за кількістю виступів стояла УСРР – 923 з 1630, на другому місці перебував Північно-Кавказький край (173 виступи). Потім – Західно-Сибірський край (119), Нижньо-Волзький (95), Середньо-Волзький край (78), Західна область (59), Центральна чорноземна область (43 виступи)². У російських регіонах кількість виступів була на порядок меншою.

З селянським антирадянським рухом солідаризувалася істотна частка місцевих керівників, мобілізованих здебільшого з середовища самих селян в ході кампанії коренізації влади. 22 серпня 1932 р. голова ДПУ УСРР С. Реденс адресував у Кремлю доповідну записку про негативні настрої районного і сільського активу у зв'язку

¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 426.

² Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 440–441.

з хлібною розверсткою на врожай цього року. У доповідній наводилися офіційні заяви і підслухані сексотами висловлювання представників низової номенклатури в 73 районах республіки¹. Наводимо деякі висловлювання з цього документа, не вдаючись до зворотного перекладу українською:

«Представитель РИКа Редченко по вопросу о хлебозаготовке в кругу членов комиссии по разверстанию районного плана говорил: “План прикончит район. Он, конечно, невыполним и совершенно нереален”» (В.-Лепетиський район Дніпропетровської області).

«Секретарь РПК Волошко в разговоре с местными ответработниками заявил: “План хлебозаготовок непосилен для Носовского района”. Волошко по договоренности с предРИКа Проценко выезжал в Киев добиваться снижения плана, чем затянул принятие плана на бюро РПК и разверстание его по селам на 5 дней» (Носівський район Київської області).

«Председатель РКНС Скальский заявил: “Не знаю, что себе думают наши руководители. План в 2 млн пуд. для нашего района невыполним, а если и выполним, то опять останемся без хлеба. К примеру возьмем В.-Бертинский сельсовет: он должен дать 64 тыс. пуд. хлеба, если учесть, что в этом сельсовете в среднем урожай составляет 40–50 пуд. с десятины, то выходит, что у крестьян заберут весь хлеб и они будут голодать в полном смысле этого слова”» (Цебриковський район Одеської області).

«Председатель РКсоюза² Приходько по вопросу о хлебозаготовке среди районных работников высказался: “План нереальный, опять у колхозников заберут хлеб и оставят их голодными, для посева не останется семян”» (Близнацівський район Харківської області).

«Председатель артели “Червона воля” Кикоть заявил: “Пусть дают какие хотят планы, но я больше 50 ц хлеба не повезу”» (Новомиколаївський район Дніпропетровської області).

«Пред. колхоза “Червоный майдан” Н-Цвильского сельсовета Белявский о плане хлебозаготовок текущего года говорил: “Такого

¹ Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918–1939. Документы и материалы в 4-х томах. – Т. 3. – Кн. 2. – 1932 – 1934. – М., 2005. – С. 178 – 188.

² РКсоюз – райколхозспілка.

плана мы не выполним, так как в противном случае у нас не останет-ся даже семян. В общем, дело идет к тому, что не нужно сеять, тогда и брать с нас не будут”. Подобные заявления отмечены и в ряде дру-гих сельсоветов.» (Городницький район, Київської області).

«Пред. правления артели “Пробуждение”, член партии Игна-тенко среди колхозников заявил: “План такой, что надо вывезти все до последнего зерна: не оставив ни семян, ни харчей, кроме кукурузы”» (Антоново-Кодінцевський р-н Одеської області).

«Инструктор МТС Братусь говорил: “В этом году придет конец нашему сельскому хозяйству. Развал хозяйства усугубляется. План хлебозаготовок этого года ликвидирует все. Нужно заблаговре-менно уезжать куда-нибудь на Кавказ, а то мы подохнем с голоду”» (Межівський район Дніпропетровської області).

Час від часу Сталіну каали на робочий стіл дані про виконання планів осінньої сівби та хлібозаготівель по УСРР і зведення ОДПУ СРСР про протидію заготівлям з боку членів і кандидатів КП(б)У.

Інформація про сільськогосподарські кампанії не замовчувала-ся, хоча їх результати були невтішними. Наприкінці жовтня 1932 р. посівна кампанія мала вже завершуватися за погодними умовами, але план сівби озимини було виконано тільки на 82,9%. Незважа-ючи на величезну армію заготівельників, поставки хліба на 25 жов-тня становили тільки 39% плану¹.

Інформація про настрої людей, які виконували хлібозаготівель-ний план, була секретною. Висловлювання багатьох функціонерів низової ланки компартійно-радянського апарату явно підпадали під статтю про антирадянську пропаганду. Підсумковий документ про протидію хлібозаготівлям обсягом 68 стор. був підготовлений секретно-політичним відділом ДПУ УСРР за станом на 20 жовтня. Уперше він з'явився у збірнику документів «Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні», виданому в Канаді у 2005 р.² Документи збірника друкувалися без перекладу. Чекісти зареєстрували біль-ше сотні проявів протидії хлібозаготівлям по кожній області. Роз-глянемо деякі висловлювання з цього зведення:

¹ Костюк Григорій. Сталінізм в Україні (генеза і наслідки). – К., 1995. – С. 135.

² Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні. За загальною редакцією Ю. Шапо-вала. – Кінгстон (Канада), 2005. – С. 146–211.

«План хлебозаготовок мы принимать не будем, так как по своим размерам он невыполним. А пойти на то, чтобы опять оставить людей голодными – преступление. Я лучше сдам сейчас свой партбилет, чем обманом буду обрекать колхозников на голод» (секретар партосередку Єрмак, с. Н.-Сірогози однойменного району Дніпропетровської області).

«План нереален, разве что будете людей заготавливать в хлебозаготовку. Все равно придется крестьянству умирать голодной смертью... Видно, что у власти находятся контрреволюционеры или просто безголовые, которые вырабатывают планы так, чтобы их нельзя было выполнить» (з виступу колишнього червоного партизана, кандидата партії, члена сільради С. Шовкопляса на пленумі Ленінської сільради, Білоозерський район Дніпропетровської області).

«Они хотят вас в этом году оставить так же без хлеба, как и в прошлом году. Если вы, дураки, будете молчать, то останетесь без хлеба. Плана хлебозаготовок принимать сейчас не нужно, посмотрим, сколько будет излишков, столько и отдадим» (висловлювання голови артілі ім. 30-ї Іркутської дивізії, члена КП(б)У Бабичева перед загальними зборами, скликаними для прийняття хлібозаготівельного плану, Богданівська сільрада Павлоградського району, Дніпр. обл.).

«Мы ни одного фунта хлеба не дадим, вы нам не угрожайте, мы не боимся, голодная смерть страшнее» (на зборах активу так заявив голова артілі «Путиловець», кол. червоний партизан, кандидат в члени КП(б)У Денисенко. Білоозерський район Дніпр. обл.).

«Я уже живу здесь 4 месяца и до того привык, что не считаю себя уполномоченным райпарткома, а считаю себя здешним колхозником. Наверное, буду жить еще 14 месяцев, но пользы из этого мало, ибо план хлебозаготовок невыполним, так как хлеба нет даже для сева и питания» (уповноважений РПК Передерій, В'юнівська сільрада, Білоозерський район, Дніпр. обл.).

«В этом году план хлебозаготовок как для района, так и совхоза нереален. Для выполнения этих планов нужно будет отдать весь хлеб. Снова придется голодать колхозникам, снова начнется падеж лошадей. Соввласть создала такие условия, что ни в совхозе, ни

в колхозе нет возможности работать» (директор радгоспу «Більшовик» Біркін, Новоукраїнський район Одеськ. обл.).

«Это настоящий грабеж со стороны соввласти. В районном и высшем руководстве сидят не правители, а олухи. Сталин, Косиор и другие не могут управлять страной... Я брошу работу и уеду, не хочу грабить крестьян» (уповноважений РПК в селі Іванівка, голова райКНС Низькоусов, Н-Георгіївський район, Харк. обл.).

«Не могу даже себе представить, что делается в нашем Советском Союзе. Мне кажется, что у власти засела контрреволюция и издевается над народом. Я хорошо знаю, что у крестьян хлеба нет. Уже теперь они питаются суррогатами. Всего сказать нельзя, так как пришьют оппортунизм и исключат из партии. Много таких членов партии, которые работают неохотно, но надо работать» (голова колгоспу в с. Коптієво Постнов, Олішівський район, Чернігівська область).

«В этом году план непосилен, и если его выполним, то доведем Украину до развала и голода» (секретар Словечанського райкому ЛКСМУ Дубовик, Київська обл.).

Як свідчать підслухані чекістами висловлювання, українські селяни вже передбачали, що саме їх чекає у першій половині 1933 р. Штучно створювана владою неорганізованість селян не зменшувала масовості опору. Ситуація виглядала тим більш грізною для Кремля, що певні елементи організації у протидію владі інколи вносили навіть функціонери низового компартійно-радянського апарату.

* * *

Надійшла черга відповіді на головні запитання, пов'язані з хлібозаготівлями 1930–1932 рр., які викликали в Радянському Союзі економічну катастрофу. Чому особливо гостро реагували на хлібозаготівлі саме українські селяни? Чому ці хлібозаготівлі виявилися непосильними і спричинили уже в 1931 р. майже повсюдне голодування, а в 1932 р. – голод з десятками тисяч жертв?

Почати треба з того, чим відрізнялася продрозверстка від інших форм економічних відносин між містом і селом. На відміну від податку, який являв собою твердо зафіксований відсоток об'єктивно існуючих величин (площа засіяних земель, обсяг одержаного врожаю і т. п.), продрозверстка була величиною довільною. Той, хто розкладав державні завдання на «закупівлю» хліба в часі і просторі, керувався лише одному йому відомими мотивами. Щоправда, регіональна динаміка заготівель безпомилково викриває ці мотиви. Недарма точні дані про статистику хлібозаготівель за три роки в регіональному зрізі (план і фактичне виконання) можна знайти тільки в Президентському архіві Російської Федерації, доступ до якого вкрай обмежений.

Автор вступної статті до другого тому фундаментального збірника документів «Голод в СРСР. 1929–1934» проф. Віктор Кондрашин знайшов ці дані та опублікував їх, щоправда без аналізу й, зрозуміло, без коментарів, які напрошуються і будуть зроблені у цій книзі. Фактичні заготівлі хліба за 1930–1932 рр. у зіставленні з планами заготівель на 1932 р. виглядають таким чином (у ман пуд.)¹:

Регіони	1930 р. Фактично	1931 р. Фактично	1932 р. Первинний план	1932 р. Остаточний план	1932 р. Фактично
Центрчорноз. область	114,1	136,4	118,0	127,0	125,3
Півн. Кавказ	128,8	161,5	140,0	112,4	119,1
Середня Волга	72,3	68,1	74,0	72,0	98,3
Нижня Волга	84,9	73,0	79,0	80,0	89,4
У підсумку	400,1	439,1	411,0	391,4	432,1
УСРР	436,7	415,4	364,0	260,0	262,6

Ні до революції, ні в роки непу Україна не давала стільки зерна, скільки всі інші хлібовиробні регіони Європейської Росії, разом узяті. Проте в 1930 р. сталінська держава вичавила з республіки рекордну кількість вирощеного врожаю. Наступного року влада взяла з України майже стільки зерна, скільки

¹ Голод в СРСР 1929 – 1934. Том второй (июль 1932 – июль 1933). Документы. Отв. ред. – В. В. Кондрашин. – М., 2012. – С. 19–20.

з чотирьох інших регіонів, разом узятих, чим остаточно підірвала продуктивні сили її сільського господарства. Господарська руїна на селі стала настільки зримою, що держава змушена була істотно скоротити хлібозаготівельний план з урожаю 1932 р., після чого приклала неймовірні зусилля, щоб його виконати. Але план довелося й надалі скорочувати аж до величини, яку вдалося вичавити з українського села всіма можливими й неможливими засобами. Недобір зерна з України було компенсовано істотним збільшенням хлібозаготівель у поволзьких регіонах.

Бачимо, що державні хлібозаготівлі в основних регіонах товарного землеробства залишалися впродовж трьох років на приблизно однаковому рівні – за винятком України. Тим часом існує закономірність: на другому й особливо на третьому році продрозверстки виробництво продукції різко скорочується. Адже колгоспники так само, як економічно самостійні селяни в 1919–1920 рр., не бажали з відповідним напруженням працювати в полі, бо знали, що держава забере вирощену продукцію без будь-якої матеріальної компенсації. Протягом трьох років більш-менш однакова кількість хліба, вилученого в неукраїнських регіонах, пояснювалася тільки тим, що в них забирали й нетоварне зерно, так само прирікаючи колгоспників на голодування. Однак, на відміну від інших регіонів, в Україні держава забирала майже все зерно від початку суцільної колективізації, тобто з першої колгоспної весни 1930 р.

Щоб зрозуміти, чому на Україну покладалися істотно більші зобов'язання по хлібозаготівлях, треба згадати перебіг суцільної колективізації в 1930–1931 рр. Саме в Україні найбільш запеклий опір колективізаторам. Підвищені хлібозаготівельні плани стали тією зброєю, яка повинна була приборкати бунтівників. Іншими словами, Сталін застосував хлібозаготівлі в Україні і як політичну зброю.

Такого визначення хлібозаготівель ми не знайдемо в партійно-урядовій документації, все робилося без зайвих слів. Але немало людей бачили кардинальну відмінність у ставленні Кремля до громадян України й Росії. У зведенні голови ДПУ УСРР С. Реденса, надісланому С. Косіору 22 листопада 1932 р., можна натра-

пити на такий факт, який відноситься до вересня: в селі Веприк Фастівського району на Київщині службовець лісництва, член КП(б)У Сосновський говорив односельчанам, що «в РСФРР зовсім інша республіка, селяни мають хліб та інше, так само, як ми раніше мали, а Україну так оголили, хоч тікай»¹. Українська інтелігенція робила однозначні висновки з подібних фактів. На початку вересня 1932 р. науковий співробітник ВУАН В. Денисенко попросив свого колегу, який поїхав до Москви попрацювати над архівами, передати їхньому спільному вчителю М. Грушевському таке: «Про політичне становище сказати, що на Україні панує справжній голод, вимирають цілі сіла та повіти, особливо підкреслити жахливу смертність серед дітей. Пояснити це як політику, спрямовану на те, щоб остаточно зламати українську націю як єдину національну силу, здатну на серйозний опір. Одні вимруть, інші розпорозяться по безкрайніх просторах Росії»². До Грушевського повідомлення не дійшло, а ми знаємо про цей факт тільки тому, що колега Денисенка виявився сексотом.

Сталін усе ще не розумів, мабуть, що колгоспники не працюватимуть на державу безплатно. Але вождь бачив масовість опору, особливо в Україні, і вважав його тим більше небезпечним, що ряд діячів російського уряду (О. Смирнов, В. Толмачов, М. Ейсмонт) під впливом наростаючої кризи почали розглядати генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозу для партії і країни.

27 листопада 1932 р. Сталін скликав спільне засідання політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б), на якому поставив питання про групу О. Смирнова. Заперечуючи свою особисту відповідальність за провал хлібозаготівель, на чому загострювали увагу члени цієї групи, Сталін назвав дві причини невдач: а) проникнення в колгоспи і радгоспи антирадянських елементів з метою організації шкідництва і саботажу; б) неправильний підхід значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів. Він закликав відмовитися від ідеалізації колгоспів та

¹ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К., 2007. – С. 259.

² Там само. – С. 291.

радгоспів і застосувати методи примусу, щоб викоренити елементи саботажу та антирадянських явищ. «Було б нерозумно, – підкреслив генсек, – якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»¹.

Сталінський «сокрушительный удар» уже готувався, коли вищий партійний синкліт у складі членів політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) почув від генсека цей вислів. Репресії проти «саботажників» здійснювалися силами *надзвичайних хлібозаготівельних комісій*. Дві перші були утворені рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня 1932 р.: комісія на чолі з В. Молотовим (до неї увійшли також глава правління Держбанку СРСР М. Калманович, начальник всесоюзного об'єднання «Заготзерно» С. Саркісов, заступник наркома землеробства СРСР О. Маркевич та ін.), яка працювала в Україні, і комісія на чолі з Л. Кагановичем – для роботи в Північно-Кавказькому краї. Персональний склад комісії Л. Кагановича був визначений на початку листопада: М. Чернов (Комітет заготівель СРСР), Т. Юркін (Наркомат радгоспів), А. Мікоян (Наркомат постачання), Я. Гамарник (Політуправління РСЧА), М. Шкірятов (ЦКК ВКП(б)), Г. Ягода (ОДПУ), О. Косарев (ЦК ВЛКСМ). П. Постишев очолив комісію по Нижньовольському краю (28 листопада)².

У 2007 році Російський державний архів соціально-політичної історії і Гуверівський інститут війни, революції і миру опублікували відкориговану стенограму спільного засідання політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) (розіслану партійному активу) та справжню, яка відбивала те, що в дійсності було сказано 27 листопада. Порівняння обох варіантів текстів дає уявлення про те, що саме Сталін хотів сказати компартійно-радянському активу і що він вважав за доцільне приховати. Як можна виснувати з тексту, розісланого парткомам, Сталін оголошував лише про намір влади завдати «сокрушительный удар» по «окремих колгоспниках і колгоспах» – так, ніби напрям удару був невизначеним. Але, як

¹ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 559.

² Там само – С. 28.

свідчить оригінальний текст документа, насправді Сталін був більш відвертим. У своїй промові перед вищим партійним керівництвом він назвав регіони, в яких діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії, а також конкретних ворогів – білогвардійців і петлюрівців¹.

Надзвичайні хлібозаготівельні комісії являли собою орган диктаторської влади Кремля, створюваний у конкретному регіоні на конкретний час. «Вибиваючи» хліб, вони користувалися місцевими апаратами – партійним, чекістським і радянським. Обов'язкові до виконання розпорядження оприлюднювалися від імені місцевих органів влади. Боротьбі з саботажем хлібозаготівель надавався широкий розголос за допомогою засобів масової інформації: радіо, газет, кіножурналів. Особливу популярність мали сюжети про знахідки в колгоспах «чорних комор» – прихованих від державного обліку запасів хліба, а також про знайдені на селянських подвір'ях ями з прихованим зерном. Так влада вбивала клин між виробниками хліба і вже голодуючими споживачами в місті.

Комісія Молотова приїхала в Харків 29 жовтня 1932 р. і на засіданні політбюро ЦК КП(б)У спільно з першими секретарями обкомів партії повідомила про згоду Кремля на скорочення хлібозаготівельного плану. Попередньо в листах до ЦК ВКП(б) С. Косіор просив знизити план на 50 млн, а М. Хатаєвич – на 70 млн пудів². Сталін погодився на максимальну цифру, і 30 жовтня на політбюро ЦК КП(б)У було прийняте остаточне планове завдання, розподілене по областях, секторах і культурах. УСРР повинна була дати 282 млн пудів, у тому числі по селянському сектору – 261 (колгоспи – 224,1, одноосібники – 36,9), по радгоспах – 21 млн пудів. Зменшені плани треба було виконувати у повному обсязі і негайно.

Молотов одразу виявив, що заскритованого хліба не вистачить, щоб розрахуватися з державою за зниженим планом. Тому в першу чергу він і зайнявся колгоспними скиртами – треба було поставити їх на облік, взяти під охорону, обмолотити і вивезти зерно.

¹ Стенограммы заседаний Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) 1923–1938 гг. Т. 3, 1928–1938 гг. – М., 2007 – С. 589, 657, 658.

² Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 515.

У голодних і знесилених людей були свої розрахунки на хліб у полі. Залишаючи зерно в снопах, вони ще не втрачали надії скористатися ним у майбутньому. Тому вони працювали вкрай уповільнено. На темпи робіт впливали також відсутність пального для молотарок, коней для перевезення зерна. Хліб псувався, гинув від гризунів, безповоротно втрачався. Навіть у кінці грудня в республіці ще не звели зерно з 390 тис. га¹.

Перебуваючи в Одеській області, комісія Молотова звернула увагу на те, що в артлі «Червоне козацтво» Фурманівської сільради в роботі парової молотарки враховувався тільки перший сорт пшениці й не враховувався другий сорт, який становив 25–30% обмолоту. Молотов негайно телеграфував у Новоукраїнський райпартком, секретарю Одеського обкому КП(б)У Майорову і Косіору, щоб злочинців негайно віддали під суд і використали цю справу в засобах масової інформації. 5 листопада його комісія розробила інструкції, які лягли в основу постанови РНК УСРР від 12 листопада «Про хиби в організації обмолоту та боротьбу з втратами врожаю зернових культур». У ній головна увага приділялася двом заходам: по-перше, суцільній перевірці якості обмолоту та стану токів, особливо щодо збереження соломи й полови; по-друге, негайній організації переобмолоту і перевиювання полови при виявленні втрат зерна в соломі і полові більше 3%. На кожну працюючу молотарку райпарткоми повинні були виділяти спеціальних контролерів з числа працівників, мобілізованих з міста на хлібозаготівлі для організації обліку зерна і забезпечення його вивозу на заготівельні пункти².

Селяни опиралися переобмолоту не менше, ніж обмолоту, бо солома з половиною була єдиним порятунком на випадок, коли вичерпаються мізерні продовольчі і фуражні запаси. Коли ж їх усе-таки змушували до цього, вони старалися так налагодити молотарку, щоб знову побільше зерна відходило в полови. Хоча переобмолот мало допоміг виконанню хлібозаготівельного плану, кількість зерна у відходах все-таки різко зменшилася, і серйозно розраховувати на них як на продовольчий ресурс уже не доводилося.

¹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 292.

² Командири Великого голоду. – С. 233–235.

У протоколі засідання політбюро ЦК КП(б)У від 1–5 листопада за вказівкою Молотова з'явилася директива про посилення допомоги хлібозаготівлям з боку органів юстиції. Судові органи зобов'язувалися поза чергою розглядати справи по хлібозаготівлях, як правило, виїзними сесіями на місці із застосуванням суворих репресій. Адміністративні органи зобов'язувалися швидко проводити в життя всі заходи примусу до боржників по хлібозаготівлях. Центральна і місцева преса повинні були широко висвітлювати судові справи¹.

Рішення політбюро ЦК КП(б)У знадобилося Молотову, щоб створити умови для широкого використання драконівської постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. 5 листопада Хатаєвич і Молотов надіслали секретарям обкомів КП(б)У телеграму такого змісту: «У повідомленнях обласних органів ОДПУ є багато відомостей про розкрадання, злочинне розбазарювання і приховування колгоспного хліба за участю і під керівництвом правлінь колгоспів, і в тому числі деяких правлінців-комуністів, які являють собою насправді куркульську агентуру, що розкладає колгоспи. Незважаючи на це, Центральному Комітету КП(б)У невідомо, що роблять обкоми для боротьби з цими явищами. Відзначаючи неприпустиму бездіяльність судів і прокуратури і пасивність преси щодо відповідних конкретних фактів, ЦК КП(б)У категорично вимагає від обкомів негайних і рішучих заходів боротьби з цими явищами з обов'язковим і швидким проведенням судових репресій та нещадної розправи зі злочинними елементами в правліннях колгоспів на основі відомого декрету про охорону суспільної власності, з висвітленням цих фактів у пресі, винесенням засуджуючих ці факти рішень колгоспних зборів»².

Явочним порядком в Україні утворився надзвичайний орган влади на чолі з Молотовим, який розв'язував найважливіші питання повсякденного життя. Одним з них стало застосування прискореної практики реалізації «закону про п'ять колосків». 21 листопада Молотов, Чубар, Строганов і Калманович

¹ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 528–529.

² Командири Великого голоду. – С. 236.

звернулися до Сталіна з проханням надати ЦК КП(б)У в особі спецкомісії (генеральний секретар ЦК, голова ДПУ УСРР і представник Центральної контрольної комісії) на період хлібозаготівель право остаточного рішення про застосування смертної кари. Спецкомісія ЦК КП(б)У повинна була лише раз на декаду звітувати про свої рішення у такій справі перед ЦК ВКП(б)¹.

Заходам надзвичайної комісії Молотов надавав, як можна помітити, широкий розголос у засобах масової інформації, щоб представити себе виконавцем народної волі. У цих трагічних подіях якнайповніше проявилася справжня суть радянської влади – народного представництва, цілком підпорядкованого компартійній диктатурі, уособлюваній купкою злочинців на вершині владної піраміди.

Певним елементом діяльності молотовської комісії став давно випробуваний шлях експропріації господарств. **З цією метою РНК УСРР 11 листопада 1932 р. прийняла постанову про позбавлення односібників, які не виконували зобов'язань по хлібозаготівлях, усього їхнього рухомого майна, а також посівів, присадибних ділянок і будівель. Висунута в цій постанові ідея розкуркулення (мовою селян – «розбарахлення») була «поглиблена» рекомендаціями застосовувати її до колгоспників і депортувати експропрійованих у віддалені місцевості країни або в концтабори.** Циркуляр за підписом С. Косіора був розісланий у райони 27 листопада: «По відношенню до колгоспів, які найбільш вперто саботують хлібозаготівлі, допустили захаєння і розкрадання хліба і не дали досі серйозного зрушення в хлібозаготівлях, обов'язково добитися викриття куркульських та антирадянських елементів – організаторів саботажу, здійснити вилучення цих елементів, організувати в прискореному порядку суд, а вирок суду, а також його виконання опублікувати у місцевій районній пресі»².

Такі циркуляри низовий компартійно-радянський апарат виконував дуже неохоче. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 29 груд-

¹ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 548.

² Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 286.

ня Л. Каганович із роздратуванням відзначив, що постанова РНК УСРР від 11 листопада рідко застосовується до тих, хто не здає хліб, і запропонував негайно використати її, щоб прискорити справу. Він дав контрольну цифру на Харківську область – розкуркулити 1000 господарств, на Дніпропетровську – 500. Через день він узяв участь у засіданні бюро обкому і в нараді секретарів райкомів партії в Одесі, де наполіг на тому, щоб у 16 відстаючих районах розкуркулити та депортувати на північ 500 господарств, ув'язнити в концтаборах 500 і виключити з партії 50 осіб¹.

Уповноважений ЦК КП(б)У по хлібозаготівлях, голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ УСРР В. Затонський у звіті написав: «Мені розповідали з практики Одеської області, зокрема Нової Українки і Знам'янки (те ж передавав товариш, що приїхав до мене з Нікополя), що висланням на північ не так вже й засмучувалися. Ніхто не дезертирував, багато хто йшов з гармошкою, а були навіть випадки “добровольчества”, коли сусіди зверталися з проханням включити їх в партію переселенців»². Затонський писав про це з подивом, не розуміючи поведінки селян, тому що був упевнений: «мужик з хлібом». А селяни віддавали перевагу депортації перед голодною смертю. Секретар Краснопільського райкому партії (Харківська обл.) доповідав у ЦК КП(б)У у грудні 1932 р.: «Нарсуд майже щоденно розбирає хлібні справи на місцях. Після закінчення суду в с. Краснопілля середняк Бесараб Олексій Васильович сказав: “Хай судять та везуть звідцїля, так хоч з голоду не вмреш, а вдома, коли залишимося, все рівно помremo”»³.

Кожного дня Молотов зв'язувався з секретарями обкомів і райкомів, цікавився перебігом заготівель і вимагав стабільно високих темпів здавання хліба. Він телеграфував 18 листопада секретарю Новоукраїнського райпарткому: «Ваші цифри зростання хлібозаготівель за перші три п'ятиденки листопада можна вітати за темпи, якщо не втратите завойованих позицій. Відповідайте негайно коротким листом, чим пояснюються ці перші ваші успіхи і наскільки

.....
¹ Там само. – С. 287.

² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 341.

³ Там само. – С. 289.

вони надійні»¹. Очевидно, голова РНК СРСР бажав використати «досвід» Новоукраїнського райпарткому в інших районах.

В. Молотов і його комісія перебували в Україні до 6 листопада. У цей день голова РНК СРСР виїхав у Москву, щоб узяти участь у торжествах, присвячених 15-річчю Жовтневої революції. Повернувся він у Харків 17 листопада і перебував в Україні до 23 листопада. Перші два дні Молотов просидів у столиці УСРР, відпрацьовуючи, згідно з одержаними від Сталіна інструкціями, партійно-урядові постанови харківського центру щодо посилення хлібозаготівель. Тексти документів він надіслав на узгодження в Кремль². Вони були прийняті у вигляді постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада і опубліковані у вигляді постанови РНК УСРР від 20 листопада під однаковою назвою – «Про заходи до посилення хлібозаготівель».

У постановах висувалася вимога *повністю виконати план заготівель до 1 січня і створити насінневі фонди до 15 січня 1933 р.* Заборонялося витрачання натуральних фондів, утворених у колгоспах, які не виконали хлібоздачу. Райвиконкоми були зобов'язані негайно організувати перевірку цих фондів і призначити у всіх артілях осіб, відповідальних за їх зберігання. По суті справи, на все засипане зерно накладався арешт. Мета цього екстраординарного заходу розкривалася в наступному пункті: *надати райвиконкомам право перераховувати до фонду хлібозаготівель усі натуральні фонди колгоспів.* Артіль-боржники, які видавали натуральні аванси у рахунок трудовнів або для громадського харчування понад встановлені норми (15% від фактичного обмолоту), повинні були негайно організувати повернення «незаконно розданого хліба» з тим, щоб спрямувати його на виконання плану. Райвиконкоми зобов'язувалися «організувати вилучення у колгоспів, одноосібників і робітників радгоспів хліба, що його розікрали під час косовиці, обмолоту і перевезення»³. Цей зловісний пункт на ділі означав, що держава санкціонує масові обшуки з негайною конфіскацією всіх запасів зернових, бо відрізняти «вкрадене» зерно від будь-якого іншого ніхто не збирався.

¹ Командири Великого голоду. – С. 238.

² Там само. – С. 36, 239.

³ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. – С. 548.

Щоб придушити саботаж в управлінських ланках, ставилась вимога притягати до суду на підставі постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. як розкрадачів державного та громадського майна – бухгалтерів, рахівників, комірників, завгоспів, вагарів, які приховали хліб від обліку¹.

Постанова РНК УСРР від 20 листопада 1932 р., прийнята під диктовку Молотова, містила в собі пункт 9, який мав безпосередній стосунок до організації Голодомору в Україні 1933 р.: «До колгоспів, що припустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натуральні штрафи у вигляді додаткового завдання з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми задачі даним колгоспом м'яса як усупільненої худоби, так і худоби колгоспників. Райвиконкоми застосовують ці штрафи з попереднього дозволу в кожному окремому випадку обвиконкомом. Розмір штрафів (у межах 15-місячної норми м'ясоздачі) і термін сплати цих штрафів РВК встановлює відповідно до господарського стану кожного окремого колгоспу. Накладання штрафів не звільняє колгосп від виконання повністю встановленого плану заготівель. Дозволити РВК у випадках, коли колгоспи вживають справжніх заходів для забезпечення виконання плану хлібозаготівель у встановлені терміни, ці штрафи скасовувати. Санкціонувати ці штрафи можна з попереднього дозволу обвиконкому»².

Постанова ЦК КП(б)У, прийнята на два дні раніше, 18 листопада 1932 р., починалася з розділу «Про мобілізацію робітників-комуністів на хлібозаготівлі». У ній йшлося про відрядження з промислових центрів на допомогу райпарткомам 600 робітників з досвідом проведення ударно-політичних кампаній. Мобілізованих треба було спрямувати бригадами у складі 3–4 осіб у 40–50 вирішальних для заготівель районів (по 2–4 бригади на район) для роботи в селах, «де куркульський саботаж і неорганізованість партійної роботи набрали найбільш гострого характеру»³. Виходячи

¹ Там само. – С. 549.

² Там само.

³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 250–251.

з того, що в постанові ЦК КП(б)У текстуально повторювалися всі завдання, що покладалися на радянський апарат постановою РНК УСРР, то *головною метою мобілізованих з міста комуністів ставала організація обшуків селянських садиб на предмет виявлення «неправильно виданого» і «розкраденого у колгоспів і радгоспів» хліба.* Звертає на себе увагу та обставина, що в Харкові були поінформовані про одну з головних несправедливостей повсякденного життя в колгоспах – сваволю при нарахуванні трудоднів для місцевих начальників і рядових колгоспників.

Держава відчула себе обійденою, бо вважала вирощене зерно своєю власністю. Тому окремим пунктом партійної постанови було зазначено, щоб голів колгоспів – як безпартійних, так і комуністів, які не справилися з виконанням плану заготівель, «*притягати до суворой відповідальності за розтрату колгоспного хліба з вилученням неправильно виданого хліба, у першу чергу у членів правлінь колгоспів і адміністративно-службового персоналу (рахівників, комірників, полеводів тощо)*»¹.

Партійна постанова повторювала 9-й пункт урядової, в якому йшлося про вилучення індивідуальної худоби колгоспників як натуральних штрафів, але «збагачувала» її таким доповненням: **«У колгоспах, що незадовільно виконують план хлібозаготівель, стосовно колгоспників, які мають посіви зерна на присадибних землях, повністю зарахувати все одержане ними з присадибних ділянок зерно в залік натуральної видачі по трудоднях з вилученням лишку виданого хліба на виконання плану хлібозаготівель»**².

Постанова ЦК КП(б)У містила ще один важливий пункт, якого не було у значно коротшій за обсягом урядовій постанові: одноосібників, які не виконували хлібоздачу (по контрактації або «самозобов'язанням»), дозволялося штрафувати встановленням додаткових завдань не тільки по м'ясозаготівлях (у розмірі 15-місячної норми), *але й по картоплі* (в розмірі річної норми здачі)³.

¹ Там само. – С. 254.

² Там само.

³ Там само. – С. 257.

Запроваджені з особистої санкції Сталіна молотовські партійно-урядові постанови від 18 і 20 листопада 1932 р. робили колгоспників відповідальними за невиконання колгоспами встановленого державою хлібозаготівельного плану. Боржники повинні були відповідати продукцією, вирощеною у присадибному господарстві. Одноосібники відповідали за нещастя зерна іншою продукцією, а конкретно – худобою в живій вазі або м'ясом (салом) і картоплею. Виявлення продовольчих запасів, вироблених у присадибному господарстві колгоспника або в господарстві одноосібника, могло бути здійснене різними способами, але за логікою головним ставав *обшук*.

У постанові ЦК КП(б)У містилася сором'язлива ремарка: не допускати застосування масових обшуків у колгоспників та одноосібників¹. Більш детально ця тема розгорталася у розпорядженні Наркомюсту УСРР від 25 листопада, яке адресувалося прокуратурам. Наркомюст давав прокурорам таку настанову: «У питанні повернення незаконно розданого хліба й вилучення у окремих колгоспників та одноосібників розкраденого хліба – пояснюється: а) в цій роботі треба обов'язково спиратися на кращих колгоспників-ударників, вживаючи всіх заходів до того, щоб без масових трусів й адміністрування на основі самоперевірки досягти ефекту як щодо кількості виявленого й поверненого хліба, так і у виявленні фактичних зривачів з керівництва колгоспами й ледарів та рвачів, що хоча не мають трудовнів, проте мають запаси хліба; б) треба найширше поставити й використати агентурні можливості з тим, щоб найбільше запобігти зайвих дій, які не дають жодних наслідків»².

Виходячи з продиктованих Сталіним і Молотовим постанов харківського компартійно-радянського субцентру влади, можна твердити, що в цих постановах містилися пункти, які вели до переростання вже пануючого у Радянському Союзі (в тому числі й насамперед – в Україні) голодування міського і сільського населення у жахливий Голодомор. Мова йде про

¹ Там само. – С. 254.

² Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. – С. 550.

натуральне штрафування господарств колгоспників та одноосібників, які вважалися боржниками по хлібозаготівлях. *Такий спосіб покарання державою «боржників» нічого спільного із хлібозаготівлями не мав.*

Вказані постанови і розроблені на їх основі підзаконні акти містили певні обмеження щодо процедури обшуків і набору продовольчих продуктів, які підлягали конфіскації.

Переростання хлібозаготівель, здійснюваних силовими засобами, у терор голодом, який маскувався під заготівлі, відбувалося поступово. Цей процес переростання можна ретельно відстежити (за період від грудня 1932 р. до лютого 1933 р.) при аналізі дій заготівельників, які керувалися як вказаними постановами, так і *усними інструкціями*. Але вже тут треба зафіксувати **найголовніший результат діяльності надзвичайної хлібозаготівельної комісії під керівництвом Молотова в УСРР: створення законодавчої основи для терору голодом.**

Один із найбільш авторитетних російських спеціалістів з селянського питання М. Івницький опублікував у 2009 р. книгу «Голод 1932–1933 годов в СССР». Він досліджував цю трагедію на матеріалах семи регіонів, у тому числі УСРР. Досить детально проаналізована й постанова політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р., як підкреслює М. Івницький – «цілком виняткова за своїм впливом на колгоспи і селян»¹. Однак автор не розвиває тему, і натуральні штрафи фігурують у нього тільки як поняття, що містилося в постанові політбюро ЦК КП(б)У. Та й авторство постанови з пунктами про натуральні штрафи М. Івницький приписує політбюро ЦК КП(б)У, додаючи лише, що вона складалася «з участю Молотова».

У зв'язку з цим треба зробити два зауваження. По-перше, якими могли бути повноваження глави радянського уряду, коли він приїхав з мандатом Сталіна в Харків як голова надзвичайної хлібозаготівельної комісії? Невже ці повноваження полягали в тому, щоб бути присутнім і спостерігати? По-друге, в 2001 р. в Києві були опубліковані мовою оригіналу (російською) матеріали надзвичай-

¹ Івницький Н.А. Голод 1932–1933 годов в СССР. – М., 2009. – С. 157–158.

них комісій Молотова в УСРР і Кагановича на Північному Кавказі. У книзі «Командири Великого голоду» викладено всі матеріали, які передували появі постанови політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. З них можна бачити, кому належить авторське право на цей документ.

Сталінський «сокpушитeльный удар» не міг здійснюватися тільки силами чекістів, як це було з кампанією розкуркулювання. Йшлося не про 3–5% сільського населення, а про *українське селянство в цілому*. До репресивної кампанії в Україні мусив підключитися місцевий компартійно-радянський апарат. Ті, хто погоджувався виконувати брудну роботу, залишалися на своїх місцях і користувалися разом з сім'ями тими привілеями у постачанні продовольством, які держава-комуна запровадила для своїх функціонерів у ситуації загального голоду. Ті, хто власною пасивністю саботував вказівки центру, мусив бути позбавлений посад, вичищений з партії і репресований.

У сталінсько-молотовській постанові ЦК КП(б)У «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р. з цього приводу говорилося: «Оскільки в ряді сільськпарторганізацій, особливо в період хлібозаготівель, виявилось змикання цілих груп комуністів і окремих керівників партосередків з куркульством, петлюрівщиною і т. п., що на ділі перетворює такого роду комуністів і партосередки в агентуру класового ворога і є наочним доказом цілковитого відриву цих осередків і комуністів від бідняцько-середняцьких колгоспних мас, – ЦК і ЦКК КП(б)У ухвалюють негайно провести чистку ряду сільських парторганізацій, що явно саботують виконання плану хлібозаготовок»¹. Мова йшла про Снігурівський і Фрунзевський райони Одеської області, Солонянський, Василівський і Великопетиський райони Дніпропетровської області. Як і слід було чекати, *чистка перетворилася на розгром партійних кадрів*. У Великопетиському районі з 300 членів партії було виключено 80 (27%). Вигнали з роботи і з партії і вислали за межі республіки керівників у більшості сіл району. Зокрема, з 25 секретарів партосередків було репресовано десятеро.

¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 256.

Погром, однак, не дав жодних зрушень, як це було визнано у постанові ЦК КП(б)У від 20 грудня «Про хід чистки Василівської, Солонянської, Фрунзевської, Велико-Лепетиської й Снігурівської райпарторганізацій»¹.

Варто було Молотову виїхати з України, як низовий компартійно-радянський апарат різко послабив темпи хлібоздачі. Показова чистка кількох райпарткомів не справила належного враження. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло 27 листопада «перестраховочну» постанову, в якій зазначалося, що п'ята п'ятиденка листопада дала в основних хлібовиробних областях (Дніпропетровській, Київській, Харківській і Одеській) зниження на 574 тис. пудів. У зв'язку з цим обкоми КП(б)У і ДПУ УСРР зобов'язувалися взяти під безпосередній контроль життя заходів для подолання «куркульського саботажу»².

Тим часом чекісти, яких відрядили для допомоги в організації чистки ряду районів Дніпропетровської області, виявили, як вони заявили, що керівники Оріхівського району роздали колгоспникам хліб замість того, щоб здати його державі. Матеріали про порушення партійно-радянських постанов про хлібозаготівлі були направлені в обком партії. Партколегія обкому оголосила керівникам району догану і зняла їх з посад.

Суть справи полягала в тому, що хлібозаготівельний план для району був встановлений у розмірі 21 440 тонн, у той час як весь валовий збір дорівнював 27 500 тонн. Місцеве керівництво побачило, що виконання плану призведе до масового голоду з багатьма людськими жертвами. Секретар Оріхівського райпарткому В. Головін і голова райвиконкому М. Паламарчук звернулися до обласного керівництва з проханням зменшити план, але він уже був розверстаний по всіх районах, і зменшити його можна було тільки відмовою обкому КП(б)У від виконання плану в повному обсязі³. Після цього районні керівники взяли відповідальність на себе і роздали колгоспникам частину зерна замість того, щоб здати його державі. Коли це стало відомо, вони втратили свої посади,

¹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 282–283.

² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 264.

³ Оріхівська справа 1932 року. Документи та матеріали. – К., 2011. – С. 20.

і обком потурбувався відправити їх подалі від Оріхова. В. Головін ще перебував без посади в розпорядженні обкому, М. Паламарчук почав працювати директором МТС у Великій Лепетисі, колишній голова районної контрольної комісії Ф. Ордельян – контролером у радгоспі «Птахопродукт» у Синельникові, а колишній голова райколгоспспілки І. Пригода – заступником директора радгоспу на Криворіжжі.

29 листопада Й. Сталін послав шифрограму регіональним відділенням ДПУ з пропозицією «негайно вислати в секретний відділ ЦК ВКП(б) копії тих допитів і повідомлень про саботаж хлібозаготівель, шкідництво в колгоспах і радгоспах та розкрадання суспільного й державного майна в колгоспах і радгоспах, які становлять інтерес під кутом зору здобуття повчальних висновків»¹. Голова ДПУ УСРР С. Реденс негайно передав за вказаною адресою матеріали «оріхівської справи».

Недотримання вимог хлібозаготівель на рівні районного керівництва було якраз тим сюжетом, який варто було витягти і продемонструвати на загальносоюзному рівні. Дізнавшись про те, що керівники Оріхівського району дозволили собі створити страховий фонд і віддати селянам зерно на посів, Сталін розіслав 7 грудня 1932 р. присвячений цій справі лист за широким колом адресатів: членам і кандидатам у члени ЦК і ЦКК ВКП(б), секретарям обкомів, крайкомів, ЦК національних республік, секретарям райкомів і головам райвиконкомів, членам колегії Наркомзему СРСР. Як додаток до листа були розіслані слідчі матеріали про саботаж хлібозаготівель в Оріхівському районі України. У листі Сталін робив такий висновок: «Організаторами саботажу є в більшості випадків “комуністи”, тобто люди з партбілетом у кишені, які уже давно переродилися і розірвали на ділі з партією». Він вимагав негайно заарештувати керівників району і дати від 5 до 10 років тюремного ув'язнення кожному².

Оріхівський район, як і сусідній з ним Гуляйпільський, був у свій час центром махновського руху. Секретар Дніпропетровського

¹ Кондрашин Виктор. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – М., 2008. – С. 148.

² Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 623.

обкому партії В. Строганов 11 грудня поспішив заявити, що колишні керівники району заарештовані, а облКК переглянула своє рішення від 29 листопада і виключила їх з партії. У кінці грудня в Оріхівському міському кінотеатрі було проведене виїзне засідання обласного суду. Головний агроном райземуправління І. Аністрат був засуджений до розстрілу, а В. Головін, М. Паламарчук Ф. Ордельян, І. Пригода, завідувач райземуправління І. Луценко – до 10 років ув'язнення¹.

Оріхівська справа була переглянута в 1964 р. Свідки, які фігурували в ній, або відмовилися від своїх показань, або заявили, що написані від їх імені свідчення брехливі від початку до кінця, або твердили, що взагалі не давали показань на попередньому слідстві. Тобто справа була сфабрикована чекістами з пропагандистською метою. Вона справді відіграла свою роль, *паралізуючи прагнення тих керівників районної ланки, які були схильні допомогти приреченим на голодування селянам.*

Та незважаючи на те, що Кремль знаходив різні способи залякування апаратних працівників, більшість їх бачила на власні очі трагізм ситуації у сільській місцевості. Тодішній другий секретар ЦК КП(б)У, секретар Харківського обкому і міському партії Р. Терехов (один із небагатьох представників компартійно-радянського керівництва УСРР, який пережив сталінщину і помер власною смертю) на початку грудня 1932 р. зустрівся зі Сталіним і розповів йому, що в Україні починається голод. Як згадував він у 1964 р., генсек не дослухав його до кінця й різко обірвав гнівною тирадою: «Нам говорили, що Ви, товаришу Терехов, добрий оратор. Виявляється, що Ви добрий розповідач – виградали таку казку про голод, думаєте нас залякати, але – не вийде! Чи не краще Вам залишити пости секретаря обкому і ЦК КП(б)У і йти працювати до Спілки письменників – будете казки писати, а дурні будуть читати»². Терехову ще пощастило: заступництво за голодуючих селян коштувало йому тільки посади. Пізніше, вже в січні 1933 р., Сталін відкликав Терехова в Москву і поставив на його місце П. Постишева.

¹ Оріхівська справа 1932 року. Документи і матеріали. – С. 21.

² Правда, 1964, 26 мая.

Темпи хлібозаготівель знижувалися від п'ятиденки до п'ятиденки. У відповідь на грізний запит Сталіна С. Косіор 8 грудня 1932 р. підготував детальний звіт про стан справ після від'їзду Молотова з України (тобто з 23 листопада). У звіті вказувалося, що обмолот скірт у переважній більшості районів закінчився. З цього Косіор робив висновок, що українська парторганізація повинна перебудувати свою роботу «на виявленні прихованого, неправильно виданого і розкраденого хліба». Український генсек підкреслював, що «робота щодо організації суворої перевірки справжнього врожаю і ресурсів колгоспів, які не виконують план хлібозаготівель, тільки починається». Вона повинна була розгортатися, на його думку, у кількох напрямках: відбирання розкраденого хліба в колгоспників, які не мають трудовнів, і в одноосібників; повернення неправильно виданого на трудовні хліба; вилучення створених у колгоспах фондів (за винятком насінневого фонду, який не підлягав вивезенню в рахунок хлібозаготівель)¹.

На виконання плану хлібозаготівель за рахунок «неправильно створених фондів» (головним чином – продовольчого і фуражного) Косіор не покладав великих надій, бо вони вже були в основному вивезені з колгоспів. *Головні надії покладалися на хліб, який був у колгоспників та одноосібників. Цей хліб можна було відібрати або обшуками, або репресіями. Незручність обшуків полягала в не прогнозованості результату: хліб могли й не знайти. Тому Косіор схилився до застосування репресій.*

Що могло змусити селян віддати державі прихований хліб, який рятував їх від голодної смерті (у тому разі, зрозуміло, якщо він узагалі був і його вдалося приховати)? Держава в особі Молотова і Кагановича винайшла два способи репресивного впливу на селян: натуральні штрафи і «чорну дошку».

На вираз «чорна дошка» вперше ми натрапляємо в щоденнику Кагановича під час його поїздки на Північний Кавказ. На засіданні бюро крайкому 1 листопада він заявив про намір поставити на «чорну дошку» від 3 до 5 станиць, у яких заборонити торгівлю і провести чистку від контрреволюційних і куркульських

¹ Голод 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 282.

елементів¹. Ідея була підхоплена і в Україні. 6 грудня постановою ЦК КП(б)У і РНК УСРР на «чорну дошку» були занесені села, які тривалий час не могли розрахуватися з державою. Першими ця доля спіткала Гаврилівку Межівського і Вербки Павлоградського районів Дніпропетровської області, Лютеньку Гадяцького і Кам'яні Потоки Кременчуцького районів Харківської, Святотроїцьке Троїцького і Піски Баштанського районів – Одеської. Що це означало?

Коли подивитися на опубліковану 8 грудня 1932 р. в газеті «Вісті ВУЦВК» постанову про статус «чорної дошки», то *не побачимо нічого особливого*: припинення кооперативної і державної торгівлі в цих селах, заборона колгоспної торгівлі, припинення кредитування і дотермінове стягнення кредитів, чистка органами РСІ кооперативних і державних апаратів «від всіляких чужих і ворожих елементів» (ніби в інших, не «чорнодошкових» селах «ворожим елементам» у компартійно-радянському апараті дозволялося функціонувати!), вилучення з колгоспів у цих селах організаторів зриву хлібозаготівель (ніби з інших сіл вони не вилучалися!)². І все! Що ж залишалося за кадром?

Допитаві італійці ще тоді зацікавилися цим питанням, і посол Італійського королівства в Москві передав до Рима 9 травня 1933 р. текст доповіді віце-консула Л. Сіркани, в якому детально описувалося становище в сільському господарстві «на основі газетних повідомлень і прямого спостереження». Л. Сіркана так описував ситуацію: «Внесення цілих сіл та колективних сільськогосподарських підприємств у так звану “чорну дошку” тягне за собою суворі санкції, наприклад: припинення будь-якого постачання і вилучення навіть тої незначної кількості товарів, яка вже була в кооперативах; абсолютна заборона покидати межі села або сільськогосподарського підприємства; обшуки і конфіскація продуктів»³.

«Чорнодошкові» села насправді були генеральною репетицією сталінського «сокрушительного удару». Тотальна бло-

¹ Командири Великого голоду. – С. 315.

² Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 449.

³ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки. – Харків, 2007. – С. 145, 147.

када – і «замуровані» у своїх селах, і позбавлені всякої їжі жителі гинули голодною смертю. Велике село Гаврилівка вимерло повністю, Вербки – наполовину¹.

Наприкінці 1990 р. у Вашингтоні було опубліковано тритомний збірник спогадів громадян США і Канади, які проживали до Другої світової війни в УСРР. У 2008 р. він був передрукований у Києві. Серед свідчень є розповідь Василя Шумка, який учителював у селі Вербки. Він, зокрема, сказав: «Це село занесене на чорну дошку. То не всі села були занесені. Але, значить, це, може, наше село, ще інші, що занесені на чорну дошку, більше пережили, але ми близько міста жили – Павлограда, то люди старалися тікати. Але місто було оточене, село оточене – не випускали. Не випускали ні в село, ні з села. А то, значить, чорна дошка. Такий стовб і напис “Бойкот...” Приїхав секретар Дніпропетровської області – Хатаєвич, і він був заступник першого секретаря України комуністичної. Він каже: То чому в вас тут трупи? Беріть усі! То як же? – йому кажуть. – Не можемо ховати, та як ми ховатимемо? Ні дощок, нічого нема. А, каже, так зробіть: Візьміть усіх у криницю – ті криниці, що осталися, – закиньте їх і загорнути їх»².

За прикладом харківського центру пішли області. У листі Сталіну від 8 грудня Косіор повідомляв, що області занесли на «чорну дошку» до 400 сіл. Однак український генсек був невисокої думки про ефективність «чорної дошки», хоча висловлювався обережно: результати цих репресій не враховані³. Блокада сіл мало впливала на хід заготівель. Якщо у селян справді не було прихованого хліба, щоб «відкупитися» від держави, вони повинні були довести це власною смертю від голоду. Навпаки, натуральні штрафи Косіор вважав більш ефективним засобом «стимулювання» хлібозаготівель. У своєму звіті Сталіну він це підкреслював кілька разів: «найбільший результат дає застосування натурштрафів, за корову і свиню тепер колгоспник і навіть одноосібник міцно тримаються»;

¹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 283–284.

² Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. – Т. 2. – К., 2008. – С. 269, 270.

³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 284.

«найбільш добрі результати з репресій дають натурштрафи і позбавлення присадибної землі»¹.

Натуральний штраф так швидко й міцно увійшов у повсякденне життя села, що його стали називати у скороченій формі – натурштраф. Логіка звіту, що тут аналізується, дає підстави твердити: **саме натуральне штрафування Косіор розглядав як засіб «стимулювання» хлібозаготівель. Це дуже важливо усвідомити, тому що лише через кілька тижнів натуральне штрафування відірвалося від своєї основи – хлібозаготівель – і стало застосовуватися просто як репресія.**

10 грудня 1932 р. на політбюро ЦК ВКП(б) були викликані керівники КП(б)У, Північно-Кавказького крайкому і Західного обкому ВКП(б). Сталін у різкій формі критикував їх за лібералізм і м'якотілість у боротьбі з саботажниками. Особливо дісталось С. Косіору і М. Скрипнику (останньому – за зв'язок з «націоналістичними елементами»). Для опрацювання проекту постанови про перебіг хлібозаготівель була створена комісія політбюро ЦК, до якої від УСРР увійшли С. Косіор і В. Строганов. 14 грудня постанова «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» була ухвалена опитуванням членів політбюро ЦК ВКП(б). *Строк завершення плану хлібозаготівель для України відсувався в ній до кінця січня 1933 р.*²

Через п'ять днів, 19 грудня, з'явилася ще одна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, присвячена хлібозаготівлям в Україні. Сталін вирішив, що не варто розраховувати на КП(б)У та її керівників у боротьбі за виконання плану. *В Україну мали терміново виїхати Каганович і Постишев «на допомогу ЦК КП(б)У і Раднаркому України, засісти у вирішальних областях України в ролі особоуповноважених ЦК ВКП(б) і Раднаркому Союзу РСР, розділивши труд з Косіором, Чубарем і Хатаєвичем»*³.

Каганович і Постишев були в Харкові вже буквально через добу – 20 грудня. О 10-й годині вечора почалося засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке тривало, судячи зі щоденника Кагановича,

¹ Там само. – С. 284, 286.

² Там само. – С. 291.

³ Там само. – С. 295.

до четвертої години ранку. На засіданні обговорювалося тільки одне питання: ситуація з хлібозаготівлями.

Косіор поділився враженнями від поїздки по Дніпропетровській області. Він зазначив, що в області йдуть повальні обшуки, але вони дають по декілька кілограмів зерна на один двір. Хатаєвич доповів про результати поїздки в Одеську область, яка повинна була для виконання плану здати 26 млн пудів хліба. По області залишався необмолоченим урожай з близько 200 тис. га зернових, що давало не більше 8 млн пудів хліба. «Залишок (а це – 18 млн пудів. – С. К.) доведеться збирати розкриттям ям і “чорних комор”, – заявив Хатаєвич. – Поки майже в кожному районі знайдено прихованим 2–3 тис. центнерів хліба. Але це – лише незначна частина прихованого і розкраденого»¹.

На початку грудня в Харків був відряджений у складі групи чекістів В. Балицький. Сталін призначив його особоуповноваженим ОДПУ СРСР по УСРР, залишивши С. Реденса на певний час головою ДПУ УСРР. На цьому засіданні політбюро ЦК Балицький вказав, що за два тижні грудня обшуками виявлено в республіці 7 тис. ям і 100 «чорних комор», в яких знайдено 700 тис. пудів хліба². З цієї інформації можна було зробити два висновки: а) селяни справді ховали від держави рештки врожаю; б) розміри прихованого хліба були настільки мізерні, що виконати план за рахунок викриття «чорних комор» було неможливо. Косіор підтвердив другий висновок, який просто-таким напрошувався, але Хатаєвич вважав, як бачимо, що чекістам удалося виявити лише незначну частину «прихованого і розкраденого» хліба. Позиція Хатаєвича була співзвучною з лінією у хлібозаготівлях, яку обрав посланець Сталіна – Каганович: за всяку ціну знайти в Україні «прихований і розкрадений хліб».

Заслуговує на увагу в світі дальших подій зіставлення свідчень В. Чубаря і С. Косіора. Чубар говорив, що штрафи в натурі не стягують, вважаючи це недоліком хлібозаготівель. Косіор говорив про повальні, але малоефективні обшуки³. Звідси можна висувати, що

¹ Командири Великого голоду. – С. 315.

² Там само. – С. 316.

³ Там само. – С. 317.

на час наради, тобто в третій декаді грудня, натуральні штрафи і обшуки ще не поєднувалися між собою в одну репресивну акцію.

На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня Каганович з санкції Сталіна вніс корективи у постанову ЦК КП(б)У від 18 листопада. Постанова дозволяла райвиконкомам викачувати з артілей створені в них натуральні фонди, але містила застереження: насінневий фонд вилучався тільки з санкції облвиконкомів у кожному окремому випадку. На додаток до цієї постанови ЦК КП(б)У 29 листопада розіслав за підписом С. Косіора інструктивний лист обкомам і райкомам, у якому зазначалося: «Просто і механічно вивозити усі фонди у хлібозаготівлю є зовсім неправильним і неприпустимим. Особливо це стосується насінневого фонду. Вилучення колгоспних фондів та їх перевірка повинні здійснюватися не огульно, не повсюдно. Треба вміло обирати колгоспи з таким розрахунком, щоб там дійсно знайти зловживання та схований хліб. Вивіз хоча б частини посівного матеріалу повинен допускатися тільки в особливо виняткових випадках з дозволу обкомів партії і з одночасним вжиттям заходів, які дійсно забезпечують поповнення цього фонду з інших внутрішньоколгоспних джерел»¹. Як бачимо, інструктивний лист фактично скасовував пункт постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада про вивіз насінневих фондів. Саме так його оцінював Каганович, і тому він змусив політбюро ЦК відкликати цей документ.

На засіданні політбюро ЦК Балицький доповів, що за 4 місяці від початку заготівель було заарештовано у цій справі 11 тис. осіб, а за один наступний місяць, тобто до 15 грудня – 16 тис. осіб, серед них – 409 голів колгоспів і 107 голів райвиконкомів. Трійка винесла 108 смертних вироків, на розгляді перебувало ще 100 справ такого характеру². Каганович схвалив ініціативу чекістів і поставив завдання репресувати уповноважених у районах, які найгірше себе показали, щоб вдарити й по цій ланці відповідальних за хлібозаготівлі.

21 грудня, після короткої перерви, засідання політбюро ЦК КП(б)У відновилося. Тут з'ясувалося, що Р. Терехов, як було за-

¹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 273.

² Командири Великого голоду. – С. 316.

готовано у щоденнику Кагановича, «вперто не бажав давати прізвищ»¹. Другий секретар ЦК КП(б)У вважає, що відряджені ним на цю кампанію керівники обласного масштабу не повинні ставати жертвами показових репресій, бо ступінь виконання плану хлібозаготівель у районах залежав не від їхньої роботи, а від багатьох чинників, починаючи з напруженості самого плану.

Член партії більшовиків з 1912 р. Роман Терехов зробив ще один гідний подиву вчинок. Виступаючи 23 грудня на обласній нараді в Харківському обкомі КП(б)У, він так відповів на запитання про відкликаний інструктивний лист ЦК від 29 листопада: «Ми не повинні забувати про майбутню посівну кампанію, про її труднощі. До питання про насіння треба гнучко підходити. Ми не можемо тепер записати, щоб узяти насінневий фонд, але ми не можемо також записати, щоб не брати насінневого фонду»². Виходить так, що навіть у тому диявольському коловороті, коли кожному відповідальному працівнику, звинувачуваному в саботажі та зраді партії, загрожувала ВМН (вища міра покарання, від російського «высшая мера наказания»), можна було втриматися в рамках людської поведінки.

Після марафонського засідання політбюро ЦК КП(б)У 20–21 грудня 1932 р. його учасники роз'їхалися по областях працювати над виконанням хлібозаготівельного плану. П. Поштишев, С. Косіор і С. Реденс узяли на себе Дніпропетровську область, А. Каганович, М. Чернов і В. Балицький – Одеську, В. Чубар – Чернігівську, М. Хатаєвич – Харківську. 23 грудня Каганович і уповноважений по хлібозаготівлях в Одеській області Ю. Коцюбинський провели настановчу нараду районного керівництва в Кривому Озері. Коцюбинський вимагав, щоб заготівельники були такими ж винахідливими у розкритті прихованого зерна, як колгоспники – у приховуванні: вони примудрялися ховати хліб навіть під посівами. Каганович визначив програму подальших дій, беручи до уваги вивіз із колгоспів у рахунок заготівельного плану насінневого фонду після скасування рішення ЦК КП(б)У від

¹ Там само. – С. 319.

² Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 274.

29 листопада. Варто навести найголовніший уривок з його короткого виступу мовою оригіналу, оскільки він зробив спробу бути «своїм» у середовищі українців, використовуючи з цією метою звороти української мови:

«Значит ли это, что мы не должны собирать семена? Нет. Семена нужно собрать, но после выполнения плана хлебозаготовок. За семена нужно драться. И, возможно, придется пойти на путь самообложения колхозников. Но это гораздо целесообразнее делать именно для семян, а не для хлебозаготовок идти и “побираться” у колхозников по полпудика. У многих секретарей нет ясности – чего можно и чего нельзя. Их с прошлого года “мамка на перегибах ушибла”. И вот боятся “перекручивания”. Украинская пословица говорит: “Крути, да не перекручивай”. А они решили “зовсим не крутить”. В морду бить никогда не следует. Но умело проведенные обыски, и не только у единоличников, но и у колхозников, рабочих, коммунистов, – это не перегиб. Нужно село взять в такой “штосс”, чтобы сами крестьяне раскрыли ямы»¹.

Цей безмежно цинічний виступ Кагановича, одного з першорядних за значенням керівників держави-комуни з **максимально можливою переконливістю** показував усю небезпеку **принадної зовні комуністичної ідеї, коли вона ставала програмою практичних дій**. Партія з великими традиціями революційної боротьби стала іграшкою в руках купки карних злочинців. Такою ж іграшкою стали народи опанованої більшовиками країни. Українських селян, які відвернулися від керівників УНР і пішли за більшовиками, через півтора десятка років брали у **«великий штосс»**.

Невже М. Хатаєвич і Л. Каганович не розуміли, на відміну від С. Косіора, що план хлібозаготівель не можна виконати за рахунок розкриття ям? Звичайно, розуміли, тому розбіжність у судженнях дозволяє безпомилково визначити коло тих, хто був утаємничений у сталінський задум, схований за виразом «сокрушительный удар». С. Косіор, як не старався, не міг завоювати довіру всесоюзного генсека. Він мислив категоріями лише хлібозаготівель,

¹ Командири Великого голоду. – С. 323–324.

тобто явно не був у контексті загального курсу. Натомість ті, хто висував перед журналістами і кінодокументалістами тезу про селянський опір у формі приховування від державного обліку величезної частини врожаю 1932 р., створювали політичне прикриття для сталінського «сокрушительного удара».

Як показано в цьому підрозділі, про намір завдати цей «удар» Й. Сталін оголосив 27 листопада 1932 р., тобто значно пізніше після того, як практично почалася підготовка цього «удару», в тому числі засобами законодавства. Як буде показано в наступному розділі, «удар» був завданий 1 січня 1933 р. Мабуть, не випадково одночасно з «ударом», того ж 1 січня 1933 р. в газеті «Правда» з'явилася велика кореспонденція з села Кринички на Дніпропетровщині. Як писав журналіст, у селі діяло 50 уповноважених по хлібозаготівлях з району та області. Вони повинні були забезпечити надходження в середньому за день тисячі центнерів зерна, але вичавлювали з селян не більше 15 центнерів. Кореспонденція закінчувалася так: «Треба шукати, адже є ціле “підземне пшеничне місто”. Проте тільки зрідка зусиллями окремих передовиків знаходять одну-дві ями».

Автори тези про «підземне пшеничне місто» використовували хлібозаготівлі як зручне прикриття запланованої каральної акції. Зміст «сокрушительного удара», як показали події найближчого майбутнього, полягав у поєднанні натуральних штрафів та обшуків. А під приводом пошуків прихованого зерна у «селян-саботажників» передбачалося конфіскувати всю їжу. Страшний парадокс полягає в тому, що ця акція була нелюдською, але цілком конституційною. Прийнята в березні 1919 р Конституція УСРР містила статтю 28, у якій говорилося: «УСРР визнає працю обов'язком усіх громадян Республіки і проголошує лозунг: “Хто не працює, той не їсть”». Ця стаття була калькою ст. 18 Конституції РСФРР, яку прийняв у липні 1918 р. V Всеросійський з'їзд рад¹.

На Першому всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 р., коли на просторах УСРР і Північно-Кавказького

¹ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. – К., 1937. – С. 75, 118.

краю РСФРР лютував Голодомор як наслідок сталінського «сокрушительного удара», генсек повчав своїх слухачів:

«Ленін, наш великий учитель, говорив: “Хто не працює, той не їсть”. Що це значить, проти кого спрямовані слова Леніна? Проти експлуататорів, проти тих, які самі не працюють, а примушують працювати інших і збагачуються за рахунок інших. А ще проти кого? Проти тих, які самі ледарюють і хочуть за рахунок інших поживитися. Соціалізм вимагає не ледарювання, а того, щоб усі люди працювали чесно, працювали не на інших, не на багатіїв і експлуататорів, а на себе, на суспільство. І якщо ми будемо працювати чесно, працювати на себе, на свої колгоспи, – то ми доб’ємося того, що за які-небудь 2–3 роки піднімемо всіх колгоспників, і колишніх батраків, і колишніх середняків, до рівня заможних, до рівня людей, які користуватимуться достатком продуктів і вестимуть цілком культурне життя»¹.

«Сокрушительный удар» по селянах, які відповіли стихійним, але одностайним саботажем на спробі сталінської команди привчити їх до рабської праці, був здійснений у вигляді, як буде доведено в наступному підрозділі, конфіскації всього наявного продовольства з одночасною блокадою покараних у їхніх селах.

Хто здійснив цей удар? Не так складно визначити тих, хто був організатором цієї нелюдської акції. Це були ті, хто твердив про наявність величезних затаєних селянами запасів зерна з урожаю 1932 р. Ті, хто вигадав легенду про «підземні пшеничні міста», створені «куркулями-колгоспниками» з метою задушити голодом робітничий клас і повалити радянську владу. Давня мудрість «хто не працює, той не їсть», першовитоки якої сягали біблійних часів, була використана колишнім семінаристом Сталіним з метою посіяти розбрат між містом і селом. Голодуючих незаможників і «активістів» сталінська команда використала як зняряддя для здійснення каральної акції одночасно на всій величезній території УСРР і Північного Кавказу.

.....
¹ Сталін Й. Твори. – Т. 13. – С. 248–249.

Тих, хто, рятуючи свою владу, під примарною покрівлею хлібозаготівель штучно створив ситуацію *абсолютного* голоду й тим самим звів до нуля повстанський потенціал голодуючого другого рік поспіль українського селянства, можна порахувати на пальцях однієї руки. Це – генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін, секретарі ЦК ВКП(б) Л. Каганович і П. Постишев, голова Раднаркому СРСР В. Молотов, заступник голови ОДПУ і голова ДПУ УСРР В. Балицький. Решту вищих функціонерів компартійно-радянського апарату вони використовували, висловлюючись чекістським жаргоном, «утемну».

ГОЛОДОМОР

У радянській Україні термін «голодомор» у розумінні мору, викликаного голодуванням, прищепився завдяки письменникам. Першим його вжив через кілька тижнів після зняття заборони на згадування у повсякденному спілкуванні голоду 1932–1933 рр. Олекса Мусієнко¹. У численних політичних виступах Івана Драча, який свого часу проявився як яскравий лідер українського національно-визвольного руху, слово «голодомор» зазвучало набатом.

Голодомор був неминучим наслідком сталінського «сокрушительного удара». У цьому підрозділі маємо розкрити його механізми, які стали предметом політичних суперечок у часи горбачовської «перебудови» і залишаються не до кінця проясненими й у наші дні. На український Голодомор треба дивитися не ізольовано, а в контексті комуністичного будівництва. Тоді відпадає найбільш дискусійне питання: хто був жертвою – селянин чи українець? Тоді стає зрозумілим і без пояснень з боку Сталіна (який не залишив нам щиросердних мемуарів), чому вождь наважився на той «сокрушительный удар», що спричинив повільну жахливу смерть мільйонів людей від голоду. І, нарешті, всі ми маємо усвідомити, що в історії українського народу комуністична доктрина, попри зовнішню принадність, виявилася більш небезпечною, ніж примітивний у своєму людиноненависництві націонал-соціалізм.

Елементи здійснення «сокрушительного удара» були неодноразово випробувані Й. Сталіним у його попередній політиці. Одним із

¹ Громадянська позиція літератури і перебудова. Доповідь О. Г. Мусієнка на партійних зборах Київської організації Спілки письменників України// Літературна Україна, 1988, 18 лютого.

таких елементів було використання «втемну» всіх виконавців волі вождя. Саме так використовувалися і найвищі представники компартійно-радянського апарату (наприклад, С. Косіор), і відряджені на хлібозаготівлі міські робітники та службовці, і сільські комнезамівці. Легенда про «підземні пшеничні міста» давала мотивацію міським заготівельникам не виявляти жалю до «українських куркулів» у колгоспах, які, мовляв, стали причиною скорочення їхньої хлібної пайки до жалюгідних розмірів. А сільські комнезамівці, які не мали добре налагодженого присадибного господарства, а тому були голоднішими за своїх успішніших односельчан, взагалі не потребували жодної мотивації. Вони мов пилососом очистили в лічені дні від усякої їжі селянські садиби саме через те, що самі були голодні. Чекісти надали їхнім діям організованості, а правоохоронні органи – легітимності завдяки прийнятим у 1932 р. законам про охорону суспільної та державної власності і про натуральні штрафи, що накладалися на боржників по хлібозаготівлях.

Абсолютна інформаційна блокада, доповнена фізичним блокуванням голодуючого селянства України, Північного Кавказу і Нижнього Поволжя допомогла розмити жахливі наслідки «сокрушительного удара» у свідомості суспільства. Тим більше, що влаштовані руками державної влади голодомори в цих регіонах *маскувалися ситуацією загальносоюзного голодування*, викликаного сталінською соціально-економічною політикою «підхльостування».

В останні місяці 1932 р. Й. Сталін усвідомив неможливість прямого включення колгоспного ладу в державу-комуни, а тому одночасно з припиненням політики «підхльостування» відмовився від ідеї влаштування економічних зв'язків між містом і селом на засадах продуктообміну. Однак органам державної безпеки доручалося довести, що саботаж посівної і збиральної кампаній був не природною реакцією селян на намір держави відмовитися від товарообороту і ринку, а організованою акцією контрреволюціонерів. Найменша спроба представників місцевого компартійно-радянського апарату захистити селян від наслідків сталінського «сокрушительного удара» починала сприйматися в цій ситуації як змикання з контрреволюцією. Л. Каганович, який завжди повторював тільки те, що чув від свого патрона, писав

Сталіну з Краснодару 5 листопада 1932 р.: «Головне завдання тут тепер – зламати саботаж, без сумніву, організований і керований з єдиного центру»¹.

Посилаючи у листопаді 1932 р. в Україну В. Балицького як особоповноваженого ОДПУ, Сталін поставив перед ним завдання, які той незабаром озвучив в оперативному наказі по ДПУ УСРР №1 від 5 грудня 1932 р. Наказ починався з твердження про те, що в Україні існує «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки у колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок». Перераховуючи всі ці явища, Балицький робив висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом». Закінчувався наказ Балицького постановкою завдання: «Основне та головне завдання – нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля та нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи Радянської влади та партії на селі»².

Наказ тільки на перший погляд видається дивним: апарату наперед видавалася версія (з усіма її відгалуженнями аж до польського генерального штабу), яку він мав не тільки підтвердити слідчими діями, але й матеріалізувати у вигляді контрреволюційних організацій з уже заарештованим членським складом. Проте такими були рутинні дії чекістів.

В оперативному наказі В. Балицького по ДПУ УСРР №2 від 13 лютого 1933 р. підбивалися підсумки діяльності ударно-оперативної групи, створеної з метою «нагального прориву і викриття контрреволюційного підпілля». Ударно-оперативна група, як указувалося у преамбулі до наказу №2, виконала те, чого від неї

¹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 299.

² Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К., 2002. – С. 189.

очікували: «Викрито контрреволюційне повстанське підпілля на Україні, що охопило до 200 районів (sic! – С. К.), близько 30 залізничних станцій і депо, ряд пунктів прикордонної смуги. В процесі ліквідації встановлено зв'язок підпілля із закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, УВО і УНДО) і польським Головштабом». Підбиваючи підсумки, Балицький запевняв, що чекістам вдалося попередити негативний розвиток подій, якого побоювався Сталін: «Аналіз ліквідованих за цей час справ говорить за те, що в даному випадку ми зіткнулися з єдиним ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні навесні 1933 року з метою повалення Радянської влади і встановлення капіталістичної держави – так званої Української незалежної республіки»¹.

Аналізуючи обидва накази Балицького як певну сукупність, ми бачимо в них зображення, протилежне реальному. Проте це не означає, що чекісти будували відірвані від реальності повітряні замки. Накази Балицького треба читати, так би мовити, з дзеркалом у руках, і тоді ми побачимо, як причини стають наслідками, а наслідки – причинами. Сталін справді дуже боявся втратити Україну, як він признавався у листі до Кагановича від 11 серпня 1932 р. Тож між груднем 1932 р. і лютим 1933 р. **вождь завдав попереджувального удару жахливої сили, який цілком унеможливив розвиток подій по шляху, що міг призвести до появи «Української незалежної республіки».** Це був той самий «сокрушительный удар», про який він попереджав на об'єднаному засіданні політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 р.

Від грудня 1932 р. чекісти працювали не тільки над створенням фіктивних центрів організованого спротиву радянській владі, але й над результатами діяльності цих центрів. У першу чергу йшлося про розкрадене або приховане зерно з урожаю 1932 р. Приписуючи контрреволюції відповідальність за глибоку кризу колгоспного ладу, яка виявлялася передусім у колосальних втратах урожаю, керівники партії і уряду *відводили удар від себе.*

¹ Там само. – С. 673.

На відміну від міфічних контрреволюційних організацій, для створення яких завжди можна було підібрати «учасників», ті ями й «чорні комори», з яких склалися підземні «пшеничні міста», мали бути реальними. Кинувши всю сільську міліцію, уповноважених по хлібозаготівлях, членів КНС на виконання цього завдання, Балицький не досяг істотних результатів. У складеній у кінці січня 1933 р. довідці ДПУ УСРР зазначалося, що за період від 1 грудня до 25 січня було знайдено 14 956 ям, 621 «чорна комора» і 1359 інших таємних сховищ, з яких вилучено 1718,5 тис. пудів хліба. Щоб зробити сумарну кількість зерна більш вагомою, в названу тут цифру включили й хліб, знайдений у так званих «озадках¹», а також конфіскований у «перекупників»². Та все одно підземного «пшеничного міста» чекісти не знайшли, розраховувати на нього не випадало.

Це стало зрозуміло вже в грудні 1932 р., як опосередковано визнав уповноважений ЦК КП(б)У по хлібозаготівлях в Одеській області, голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ В. Затонський. У звіті для політбюро ЦК, датованому 22 січня 1933 р., Затонський писав: «Був час, коли ДПУ проголосило, що їхні уповноважені, не так як інші, все розвідають, організують. Без сумніву, включення ДПУ (до грудня вони по хлібу фактично “інформували про настрої”) дало певний ефект. Без сумніву, їхні працівники організованіші, а часто й більш тямущі від багатьох інших (це тобі не “червоні професори”). Але й ДПУ дещо розкрило спочатку, а потім залишилося з настроями, а мужик – з хлібом»³.

Отже, Затонський не заперечував офіційну легенду про «пшеничне підземне місто», хоча насправді знав, що його твердження про «мужика з хлібом» не відповідають дійсності. Свідчення про те, що ДПУ не знайшло прихованих запасів зерна і «залишилося з настроями», дуже важливе. Воно дозволяє стверджувати, що **Сталін у кінці грудня твердо знав, що не можна покладатися у виконанні хлібозаготівельного плану на селянське «пше-**

¹ Озадки – солома з залишками зерна, яка залишалася після обмолоту.

² Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007. – С. 299.

³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 336.

ничне місто». Якщо вже й чекісти з усією своєю агентурою на селі не знайшли хліба, то це означало, що його й не було в кількостях, цікавих для влади. І варто ще раз наголосити – Сталіну про це було відомо ще в кінці грудня.

Проте 1 січня 1933 р. керівники УСРР у Харкові одержали за підписом секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна телеграму такого змісту:

«Повіdomляється постанова ЦК від 1 січня 1933 р.:

Запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;

б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності)¹.

Якщо розглядати цей документ поза часом і простором, ми не відчуємо в ньому вибухової сили. Упорядники документального збірника з Інституту історії партії при ЦК Компартії України, які вперше в 1990 р. опублікували цю сталінську телеграму, не проігнорували її, бо не так багато документів ішло в столицю радянської України за підписом генсека. Крім того, вони, мабуть, оцінили унікальність телеграми, яка адресувалася прямо селянам через голову всіх інстанцій, хоча й не зрозуміли її реального змісту. Вони навіть спробували пояснити причини звернення Сталіна до українського селянства і зробили таку примітку до документа: «За свідченням секретаря ЦК КП(б)У М. М. Хатаєвича у 1932 р. приховуванням зерна займалися від 85% до 90% колгоспників».

Телеграма Сталіна має лише один сюжет – розкрадання урожаю. Примітка упорядників доповнює сталінську телеграму даними

¹ Там само. – С. 308.

про поширеність крадіжок хліба, але не дає уявлення про їх обсяги. Так, ми можемо уявити ступінь розлюченості міського населення, яке перед новим, 1933 роком стало одержувати зменшену норму мізерної хлібної пайки внаслідок того, що «українські селяни розікрали урожай». Так, ми можемо оцінити й майстерність сталінської режисури, яка гротескно перебільшувала масштаби «вкраденого» і обтяжувала виною за голод у Радянському Союзі саме українських селян. Однак не варто забувати про те, чого не знали громадяни СРСР, яких держава-комуна годувала одержаним по заготівлях хлібом, – що селяни «крали» хліб кілограмами й колосками, а «вкраденого» виявилось замало, щоб вижити. Але кого тоді цікавила смертність в українському селі?

У цієї проблеми існує ще один вимір: хто у кого «крав»? Сама держава в опублікованих нею законах урочисто обіцяла брати у селян тільки частину вирощеної продукції. Зокрема, 12 квітня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) схвалило, а 13 квітня ЦВК і РНК СРСР прийняли закон, за яким для колгоспів незернових регіонів встановлювалася здача (продаж) товарного хліба за нормою, що не перевищувала однієї восьмої частки валового збору зерна; у зернових регіонах, у тому числі в Україні, ця норма становила від чверті до третини валового збору¹. Однак у 1930–1932 рр., як було показано, держава забирала в Україні майже все, включаючи насіннєвий, фуражний і продовольчий фонди. Тільки 19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли іншу постанову – «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». Ця постанова формально обмежувала претензії держави на врожай певним, наперед визначеним відсотком, але вона стосувалася врожаю 1933 р.

Повертаючись до сталінської телеграми, можна сказати так: вона розкривається в своєму жахливому змісті лише при її аналітичному вивченні, у зв'язку з контекстом, в якому стала можливою її поява. Контекст уже охарактеризований вище. Треба наголосити на головному: **Сталін не розраховував на одержання хліба, який «розікрали», бо знав, що його нема.**

¹ Сборник законов СССР. – 1930. – № 24. – Ст. 256.

Перший пункт телеграми був попередженням: здавайте хліб, бо буде погано. Здавати вимагалось *весь* необлікований хліб, а не тільки зерно, яке вважалося «вкраденим» (наприклад, виявлене при повторному обмолоті «озадків»). Другий пункт телеграми стає зрозумілим тільки у зіставленні з першим – він адресувався селянам, які проігнорували попередження. Але таких селян треба було якось виявити. Як? Досі не придумали нічого більш ефективного, ніж обшук. Отже, **сталінська телеграма українським селянам була сигналом до масових обшуків.**

У ході обшуків хліб могли знайти або не знайти. Коли знаходили, все було ясно: швидкий суд на основі закону від 7 серпня 1932 р. Про це телеграма попереджала. А які дії Кремль передбачав, коли хліб не знаходили? Про це в телеграмі не повідомлялося. Однак селяни вже знали й це: **ще з листопада 1932 р. (тобто вже два місяці) на тих, у кого при обшуках не знаходили хліб, накладали натуральні штрафи** (за постановою українського уряду, прийнятою під диктовку В. Молотова). **Звідси випливав логічний і зрозумілий як селянам, так і заготівельникам висновок: у кого не знайдуть хліб, заберуть у вигляді штрафу все продовольство.**

Натуральне штрафкування вважалося ефективним засобом впливу на тих, хто приховував хліб. Та чи могло воно подіяти на тих, хто не мав хліба, щоб здати державі? У листопаді і грудні 1932 р. до масових трусів в українському селі звикли, але натуральне штрафкування, як свідчать джерела, ще не стало масовим, хоча теж було звичним. **Поєднання обшуків з натуральним штрафкуванням, що стало наслідком телеграми Сталіна від 1 січня 1933 р., якраз і було сталінським «сокрушительним ударом».**

Найбільш важливим є питання: яке продовольство забирали у селян хлібозаготівельники, якщо не знаходили хліба? У прийнятих органами радянської влади постановках ішлося про м'ясо, у тому числі в живій вазі, а також про «другий хліб» – картоплю. Однак ця сталінська «хлібозаготівельна» акція була спрямована на вилучення **ВСЬОГО** продовольства, щоб у такий жахливий спосіб ускладнити ситуацію в голодуючому селі. Тож заготівельники не повинні були обмежуватися постановами про натуральне штрафкування.

Ми не покажемо громадськості документ, у якому керівники радянської держави давали б розпорядження *конфіскувати все продовольство* в селянських господарствах з метою створити їх власникам умови, несумісні з життям. Такий документ зі зрозумілих причин існувати не може. Який уряд зважився б зафіксувати на папері намір позбавити життя певну сукупність громадян своєї країни, включно з малими дітьми й вагітними жінками, і то в такий жахливий спосіб? Причому тут ішлося вже не про окреме село, поставлене на «чорну дошку» через те, що не виконало хлібозаготівельний план. **Ішлося про намір купки кремлівських можновладців виморити голодом сільську місцевість у союзній республіці. Звичайно, не на всі сто відсотків. Для забезпечення посівної кампанії 1933 р. зерно – насіннєве, фуражне і продовольче – вже було приготовлене в тій же Україні, щоб уникнути проблем з транспортуванням. Однак на самому початку 1933 р., ще до початку посівної кампанії вимагалось створити в українському селі на кілька тижнів ситуацію абсолютного голодування, щоб потім під фанфари налагодити державну продовольчу допомогу голодуючим.**

Про наявність *усних інструкцій* конфісковувати під час обшуків усе продовольство свідчить чітка узгодженість дій місцевої адміністрації в межах усієї України. Про такі дії розповідали свідки Голодомору комісії Конгресу США на чолі з її виконавчим директором Дж. Мейсом. Ось невелика підбірка свідчень:

Анонімний свідок, 1903 р. народження, село Осича Балка, Звенигородський район: «Одна жінка в нашій селі, вона бідна дуже жінка, стара діва, поля в них не було, а город був, в неї може було півгектара городу, то вона там собі трошки щось посадила, то того жита трошки посіяла, то вона закопала відро жита і посадила зверху вишню. Знайшли, хтось підглянув чи так найшли, та й відро жита забрали, все в хаті забрали й її на заслання вислали, на Колиму»¹.

¹ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. – Т. 1. – К., 2008. – С. 362. Нині село Лисича Балка, центр сільради Катеринопільського району Черкаської області. Цілком можливою є помилка в назві села при записі свідчень.

Дмитро Корнієнко, 1918 р. народження, хутір у Понорницькому районі на Чернігівщині: «Маму нашу судили на початку 1933 р. на 8 років в'язниці. Її арештували. Сестра моя 27-го року народження, і ми осталися ще ніби в своїх стінах, і тому покійна бабця вирішила нами заопікуватися, бо не було кому. Я пригадую такий епізод. Зайшла бригада, яка так називалася – по викотці хлібозаготівлі. Ну й покійна бабця принесла нам, можливо, вона позичила в своїх синів, півстакана пшоно зварити нам кашу на вечір. То була пообідня пора. І вони найшли ту шклянку з тим пшоном. Їх було десь може п'ятеро, переважно були чужинці, зауважив тільки два наших у тій бригаді. То один тільки як найшов: – Ага, пшоно. – І питався до решти: – Хто має торбу з пшоном, щоб висипати то з стакана. І оставили нам той стакан пустий. Коли вони оставили наше помешкання, то ми були абсолютно без жадної їжі»¹.

Федір Капуста, 1900 р. народження, село Горби, Кременчуцький повіт, Полтавщина: «21 січня чи то 21 листопада були організовані бригади в кожному селі, де була сільрада – і ходили ці бригади до колгоспників і до індивідуальників і забирали все чисто, що не є. Що знайшли – жменю пшоно – забрали, що знайшли – жменю гарбузів – забрали. І в погребах – де капуста була, буряки квашені, картопля була – і там забирали все до чиста. Чому вони це забирали? Це така була директива тих уповноважених, що робили це. А їм зоставалося, оцим, хто приймав участь у хлібозаготівлях – їм зоставалося 25% і вони старалися якнайбільше збирати, розумієте, бо їм же 25%. Вони також не мали хліба, також голодні були»².

Григорій Мороз, 1920 р. народження, село Миколаївка Буринського району на Сумщині: «Брали що попало. Особливо такі були ці активісти, що навіть жінки, які були між ними, то в печі щось там зварене, то перекидали. Як ніби ненарошне. Перекине, щоб те вилилося і тоді:

- Ну, чим ти живеш?
- Нема нічого.
- Ну чим ти живеш?

¹ Там само. – С. 538.

² Там само. – С. 180.

– Ну та як, та живу.

– Чого ж ти не здох?»¹

Теодора Сорока, по чоловікові Трипняк, 1924 р. народження, хутір Лозуватка Царичанського району на Дніпропетровщині: «... Голодівка почалася на весні в 33-му році. Уже десь так під кінець лютого. Уже почалася страшна голодівка, бо викачували навіть як людина пішла десь щось дістала, то так уже зараз то забрали. Навіть як десь пшона жменьку здобув хтось і вкинув у воду – варив у горшку, то навіть той горшок розбивали, викидали на двір»².

Олекса Сонипул, 1915 р. народження, Сосницький район на Чернігівщині, села не назвав, бо мав рідню: «... В 33-м році перед самим Різдом в нашому селі ходили бригади по викачці хліба. Забирали все що можна їсти. У той день і знайшли й нашу картоплю, що закопали на дядьковому городі. І через те в той день у дядька забрали все, і ті вузлики, що баба назбирала на насіння на другу весну. А на завтра, на перший день Різдва, приїхали до нас, відірвали вікна, двері й відвезли до колгоспу. Батько в ту ніч не спав удома, а мати уже померла. Нас було тоді шестеро – найменша сестра чотири роки. І дядько нас забрав у свою хату. То назавтра прийшли з сільради й сказали, щоб за 24 години нас у дядьковій хаті не було»³.

Тритомник свідчень, виданий комісією Дж. Мейса, вщерть переповнений такими свідченнями з усіх регіонів України. Такі ж свідчення містяться у виданнях діаспори, а з 1989 р. – у багатьох книгах, опублікованих в Україні.

Є такі факти в тогочасних районних газетах (цензура вважала, що вони можуть бути опубліковані – з виховною метою: хто не працює, той не їсть), а також в архівах. У документальному збірнику, виданому Центральним державним архівом громадських об'єднань України (колектив упорядників – В. Лозицький, О. Бажан, С. Власенко, А. Кендій), натрапляємо на жахливе свідчення, що містилося в адресованому С. Косіору зведенні Наркомату юстиції УСРР від 19 січня 1933 р.⁴:

¹ Там само. – Т. 2. – С. 264–265.

² Там само. – Т. 3. – С. 221.

³ Там само. – С. 281.

⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу. – К., 2008. – С. 301.

«Чернігівська область, Бахмацький район, с. Івангород. Під час вилучення хліба в середняка Болоховця останній повісився. Завдання ж на 16-те грудня виконав добровільно. Поскільки в дальнішому він завдань не виконував, до нього з'явилася бригада. У норах під піччю виявлено картоплю, яку бригада намагалася забрати. Тоді Болоховець з родиною підняв галас, вибігли на вулицю і, стягнувши з коней віжки, намагався повіситись, але бригадир йому в цьому перешкодив. Тоді Болоховець, скинувши піджак, заліз у клуню і повісився там. Вилучено у Болоховця: збіжжя – 116 кг, картоплі – 19 кг, вики – 4 кг, проса – 1 кг, квасолі – 3 кг, соняшнику – 10 кг та 10 головок маку».

Наведені тут свідчення показують головне – під виглядом хлібозаготівель у селян забирали всю їжу з єдиною метою: змусити їх померти з голоду. Розпочата новорічною телеграмою Сталіна винищувальна акція поширювалася на всю Україну.

Сьогодні намір Кремля знищити частину українського населення має солідну доказову базу у свідченнях сотень людей, яким дивом удалося вижити. Знаємо ми й про об'єктивні наслідки цієї сталінської акції: загибель від голоду мільйонів людей в УСРР і на Кубані.

Конфіскація продовольства здійснювалася в УСРР і раніше, зокрема під час зимових хлібозаготівель 1931–1932 рр., а також у листопаді – грудні 1932 р. Але тоді ці випадки не мали характеру каральної акції, а являли собою «стимулюючий» захід у заготівлях. У січні 1933 р. Й. Сталін вже знав, що в українському селі не залишалося зерна в кількостях, вагомих для держави. Це означає, що започаткована новорічною телеграмою вождя акція була каральною і не була пов'язана із хлібозаготівлями. У чому ж тоді полягала її мета?

Документальних свідчень про мотиви ми не знайдемо. Тому ми повинні реконструювати ту реальну дійсність, яка спонукала Й. Сталіна діяти так, як він діяв. Частково така реконструкція (на стадії до телеграми від 1 січня 1933 р.) вже була здійснена в попередньому підрозділі. Продовжуючи її, треба зупинитися на питаннях про масштаби і техніку виконання «сокрушительного удара».

Люди, які в різних місцевостях УСРР пережили голод, говорили про *конфіскацію всієї їжі*. Якщо зібрати розповіді свідків з різних місцевостей і нанести ці села на карту, то можна наочно переконатися в тому, що каральна акція охопила всі області і значну кількість районів (робота над створенням такої карти триває в Гарвардському університеті в 2012–2013 рр.). Акція не зачепила лише колгоспи на державному кордоні з Румунією та Польщею, а також глухі місцевості Полісся та невелику кількість колгоспів, що виконали план хлібозаготівель (станом на жовтень 1932 р. таких виявилось 1 403 з наявних у статистичній вибірці 23 270 колгоспів – 6,15%)¹.

Вивчаючи спогади тих, хто вижив, ми не зможемо встановити, коли точно проводилася каральна акція: у пам'яті людей залишилася тільки важка зима 1932–1933 рр. Зачіпкою у розслідуванні може бути свято, з яким деякі свідки голоду пов'язували каральну акцію – Різдво (за православним календарем воно випадало на 6 січня). У документах, де згадується каральна акція, теж фігурує січень. Варто було б провести трудомістку роботу з суцільного перегляду районних газет за грудень 1932 р. і січень–лютий 1933 р. Перегляд газет за грудень 1932 р. і лютий 1933 р. мусить бути контрольний. Конфіскація їжі в грудні 1932 р. здійснювалася тільки в деяких «чорнодошкових» селах (тільки через це є підстави датувати український Голодомор двома роками – 1932–1933). А вже 8 лютого 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло перше з низки рішень про надання продовольчої допомоги голодуючим областям УСРР (Дніпропетровській і Одеській)². Зрозуміло, що відбирання їжі та надавання продовольчої допомоги – це дві взаємовиключні дії, тож вони не могли збігатися в часі. **Усе вказує на те, що «сокрушительный удар» здійснювався протягом перших п'яти тижнів 1933 р. і він був прямим наслідком новорічної сталінської телеграми.**

Можна припустити, що у багатьох селян залишалася картопля та інше продовольство, одержане з присадибної ділянки. Це допомагало вижити без конфіскованого або не одержаного від

¹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 258–259.

² Голод в СССР. Famine in the USSR. 1930–1934. – М., 2009. – С. 83.

колгоспу зернохліба. Тобто не можна стверджувати, що обшуки з конфіскацією всієї їжі на практиці охоплювали всі без винятку селянські садиби. Контроль Кремля за виконанням директив не був всюдисущим. Та й здійснювати обшуки сталінська телеграма вимагала не відкритим текстом, а замасковано. Подекуди використовувалися й інші, окрім обшуків, способи знайти у селян «розкрадений і прихований хліб». Органи державної безпеки мали на селі розвинуту мережу інформаторів і користувалися її послугами. У спогадах очевидців є навіть розповіді про вчителів (звичайно ж, інформаторів), які повинні були розпитувати дітей, хто з них їв перед уроками хліб.

Комплекс проаналізованих досі документів указує на те, що **новорічна телеграма Сталіна українському селянству послужила запальною іскрою для організованої чекістами каральної операції, суть якої полягала у вилученні в сільській місцевості України всіх запасів продовольства.** Автор вдячний проф. В. Кондрашину за те, що цей доказовий матеріал був опублікований без жодних купюр у книзі, яка вийшла під його редакцією¹. Однак не можна не згадати, що у вступній статті до т. 2 документального збірника «Голод в ССРСР. 1929–1934» В. Кондрашин подає зовсім іншу інтерпретацію сталінської телеграми. Посилаючись на знайдений ним у Президентському архіві РФ лист, який секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич написав 27 грудня 1932 р. Сталіну, Кондрашин підкреслив, що в цьому документі міститься інформація про можливість виконати хлібозаготівельний план за рахунок вилучення у селян 67 млн пуд. «прихованого, розкраденого і неправильно розданого хліба». І далі Кондрашин стверджує: «Керуючись інформацією від своїх українських емісарів і Косіора, Сталін санкціонував операцію по вибиванню з українського села наявних зернових ресурсів рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 1 січня 1933 р.»² Отже, оприлюднений Сталіним 27 листопада 1932 р. «сокрушительный удар» та всі підготовчі заходи до його

¹ Кульчицкий С. Украинский голодомор как геноцид // Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР. – М., 2011. – С. 107–194.

² Голод в СССР. 1929–1934. – Том второй. – С. 18.

реалізації, починаючи з утвердження 22 жовтня надзвичайної хлібозаготівельної комісії В. Молотова, ніби розчиняються у повітрі.

Було б несправедливо, однак, звинувачувати В. Кондрашина у відбілюванні вождя. Через кілька абзаців після акуратної згадки сталінської телеграми знаходимо твердження, яке все ставить на свої місця: «У січні 1933 р. вивіз насінневих фондів, переобмолот зерна, поголовні обшуки, натуральні штрафи, вилучення всіх продуктів у “саботажників хлібозаготівель” дозволив зібрати по СРСР 41,9 млн пудів зерна. З них частка України склала 15,3 млн пудів замість 67 млн пудів за підрахунками Хатаєвича. Ці цифри спростовують сталінський міф про “розкрадання” селянами урожаю 1932 р. і покарання його за це примусовими хлібозаготівлями. Селяни не могли його “розкрасти” хоча б тому, що за ними приглядала величезна бюрократична і репресивна машина. Масштаби крадіжок були непорівнянні з втратами зерна через низьку агрокультуру сталінських колгоспів і радгоспів разом із несприятливими погодними умовами. Урожай був вирощений, але не зібраний. А те, що вдалося зібрати, пішло на державні потреби»¹. Як бачимо, міф про «підземні пшеничні міста» створив не пішак Хатаєвич, а сам вождь. Не варто лише погоджуватися з тезою про несприятливі погодні умови в 1932 р. Це твердження не раз заперечував сам Сталін.

Важливо відмітити, що після січневої акції чекістів в Україні практично припинилася базарна торгівля продовольством. Залишилася тільки послужливо просунута державою в сільські райони мережа магазинів Всесоюзного об'єднання «Торгівля з іноземцями» (Торгсін). Комісія Конгресу США з українського голоду 1932–1933 рр. поставила тему магазинів Торгсину окремим пунктом під час опитування свідків Голодомору. Тема справді варта уваги. Ось анонімне свідчення колишнього козака зі станиці Незлобна Краснодарського краю, 1920 р. народження:

«Батько, як служив для царя козаком, то мав хрести золоті, срібні годинники, золоті годинники, якась нагорода, то що я знаю. Я тільки чув, що батько був на турецькому кордоні. При царю,

¹ Там само. – С. 20.

а при революції – не знаю. То вона (мати. – С. К.) занесла ото, оті всі хрести, годинники золоті до торгсину. Держава відкрила торгсин, де продавали першокласний риж, першокласну муку для печива, хліба, чи що і там ще якусь крупу. І то все за золото. Хто мав зуби золоті чи що, витягали, чи обруччя того, золоте, то витягали, віддавали. Так»¹.

Євфрозина Зоря, 1906 р. народження, народилася на хуторі Круглик біля Гадяча:

«Я чотири чашки за сережки, витягла і за сережки віднесла, і чотири чашечки пшениці принесла. Все. Торгсин в Гадячі був, Торгсин. І я туди пішла. То в матері були ці сережки. Вони кажуть: – Як твої сережки є, як ти сможеш дійти в Гадіч, візьми і проміння. То ми тиждень – чотири душі жили за те, що я сережки заміняла, чотири чашечки. Там то того націпаю, десь як весною, то того то трави різної, то і є такий кулішик маленький з того ж. І не так, що наїсися. А то вже мати розділя – собі вже скільки менше, а дітям дасть, щоб видержали, як-небудь. Там вже не наїстися, хоч кишки помие. Страшне було, страшне!»²

Анонімний свідок, 1906 р. народження, жила у повітовому місті Полтавської губернії (міста не назвала):

«Ми чим вижили – торгсином. Повідкривали торгсини. Це ми персні свої повіддавали, сережки. В мене були там пару браслетів, пару колець було таких других. То каміння повикидали, а золото важили й давали пшоно, давали там хліб печений. Що ще можна було? Там можна було все брати. Там можна було м'ясо брати, а ми того не брали, бо нам треба, щоб хватило купити хлібу. То ми завдяки тому вижили. А так би не вижили, бо де його взяти що-небудь?»³

Анонімний свідок, 1916 р. народження, село Вороньків Бориспільського району на Київщині:

«І коли люди несли золото, моя мати сережки віднесла, отримала півтора пуда муки. Такі були в неї кульчики, великі, золоті. О, ну й хто приносив золото, так його вже фотографували

¹ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. – Т. 1. – С. 127–128.

² Там само. – С. 336–337.

³ Там само. – С. 507.

й брали й дивилися на автобіографію, тоді арештовували, садили у в'язницю в Лук'яновку і таким людям переважно казали: – Віддай золото, де воно в тебе закопане? – Бували такі тортури, що цими людьми набивали повну камеру, давали оселедця їсти, соленого, а потім води не давали. І так мордували людей, щоб вони здихали й пропадали. Це в цих торгсинах»¹.

Цілком ясно, що система магазинів Торгсину була розбудована у сільській місцевості спеціально для того, щоб скористатися голодом для поповнення державних золотовалютних резервів. Цей корисливий інтерес держави допоміг врятуватися від смерті тільки тим, хто мав побутове золото. Але горе було тим, кого чекісти вважали власниками великої кількості валюти або золота. В опублікованому комісією Конгресу США тритомнику свідчень можна знайти не одне твердження про переслідування «підпільних мільйонерів».

Торгсінівська операція, зрозуміло, не була благодійністю. Міжнародна комісія юристів з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні вважала за необхідне заявити: «Той факт, що склади Торгсину угиналися від продовольства, тоді як кількість жертв голоду була величезною, свідчить про відмову властей надати допомогу голодуючим»².

Конфіскація всієї їжі проводилася не тільки в Україні. Проте існує цікава особливість: законодавство УСРР дозволяло стягувати натуральні штрафи тільки м'ясом, салом і картоплею, але конфіскація іншого продовольства *офіційно не декларувалася* і була наслідком якщо не місцевої ініціативи, то усних вказівок високого начальства. Тимчасом, досліджуючи картину голоду в російському селі, В. Кондрашин знайшов і опублікував *офіційні* документи про конфіскацію *всієї* їжі. Зокрема, Старомінський райком ВКП(б) Північно-Кавказького краю санкціонував такі заходи у станиці Новосільська: «Застосувати найбільш суворі заходи впливу і примушення, здійснюючи вилучення всіх продуктів харчування». У листопаді 1932 р. в листі до М. Хатаєвича В. Молотов лицемір-

¹ Там само. – Т. 2. – С. 330.

² Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. – К., 1992. – С. 55.

но назвав цю позицію «небільшовицькою» і такою, що випливала з «відчаю, до чого ми не маємо жодних підстав, оскільки партія виступає проти практики місцевих властей брати будь-який хліб і де завгодно, не рахуючись і т. п.»¹.

В. Кондрашин називає цей лист глави радянського уряду фари-сейським і має для цього всі підстави. Особливо розчулює моло-товська недомовка «і т. п.», за якою стоїть смерть від голоду. За діями Молотова в різних регіонах країни тягнувся довгий шлейф смертей. «Є величезна кількість свідчень, – вказує В. Кондрашин, – конфіскації вирощених на присадибних ділянках колгоспників та одноосібників продукції, а також законсервованих дарів природи як покарання за невиконання державних зобов'язань»². І далі вчений наводить приклади конфіскації всієї їжі як карального заходу за невиконання того, що він називає «державними зобов'язаннями».

Оцінка, яку В. Кондрашин разом зі своїми старшими коле-гами дає практиці застосування натуральних штрафів під час українського Голодомору, міститься в статті чотирьох авторів³ і виглядає таким чином: «Звичайно, керівництво партії не санкціонувало вилучення всіх продовольчих запасів з комор та льохів колгоспників та одноосібників, але те, що воно не зупинило його своєчасно і не вжило необхідних заходів з виправлення допуще-ного беззаконня, не знімає з нього відповідальності за смерть від голоду тисяч селян»⁴.

Слід усе-таки назвати речі своїми іменами. Про яке беззаконня можна говорити, коли існував закон ЦВК і РНК СРСР від 7 серп-ня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власнос-ті»? Хіба це було беззаконня з боку місцевих «активістів», коли

.....
¹ Кондрашин Виктор. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – М., 2008. – С. 216.

² Там само. – С. 216–217.

³ Зеленин И. Е., Ивницкий Н. А., Кондрашин В. В., Осколков Е. Н. О голоде 1932–1933 годов и его оценке на Украине // Отечественная история. – 1994, №6. – С. 258–260.

⁴ Кондрашин Виктор. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – С. 218.

в селянських сімей на підставі прийнятих у тому ж році партійно-урядових постанов про натуральні штрафи посеред зими позабирали всю їжу – не тільки з льохів, але і з печі під час обшуку, тим самим прирікаючи їх на голодну смерть? Тут не може бути двох різних думок – це було санкціоноване державою вбивство. Те, що вища влада ховалася за діями місцевих властей – це теж є очевидним, починаючи ще зі сталінської статті «Запаморочення від успіхів». Кому з людей, які виходили на центральну трибуну Мавзолею В. Леніна під час урочистих демонстрацій на Красній площі, хотілося бути звинуваченим у безкровній смерті селян від голоду (такій же безкровній, як спалення єретиків на вогнищі в часи Середньовіччя)? Вони віддавали перевагу висловам на кшталт молодотовського «і т. п». Тому, власне, й немає прямих письмових санкцій більшовицького керівництва на конфіскацію у боржників по хлібозаготівлях всієї їжі. Але відсутність таких документів не знімає з кремлівських можновладців вини за загибель не тисяч, як твердить В. Кондрашин, а мільйонів селян. Цю вину не можна перекладати на голодних незаможників, хоча саме їхніми руками здійснювалися конфіскації. Після того, як настав Великий голод, багато тих незаможників теж загинуло, а на початку березня 1933 р. були ліквідовані й комнезами, які стали непотрібні владі: маври зробили свою справу...

Фундаментальна монографія В. Кондрашина є блискучим завершенням теми, якою вчений займався з кінця 80-х років. Скажемо так – непопулярної в сучасній Росії теми. Положень, з якими хотілося б посперечатися, в ній небагато, і всі вони стосуються не наукових, а політичних оцінок.

Торкаючись теми конфіскації їжі, як вона виглядає у В. Кондрашина, слід зупинитися на таких міркуваннях автора: «Використання можливостей особистого подвір'я (саду, городу), збирання трав, консервування грибів, ягід було важливим засобом рятування голодуючих, тому що дозволяло створювати мінімальні продовольчі запаси для збереження життя в умовах голоду. Але в 1933 р. в голодуючому радянському селі державна влада послабила своїм втручанням і цей перевірений віками засіб виживання. Був встановлений контроль за всіма продовольчими запасами селянської сім'ї,

у тому числі особистими, що ще більше обтяжило становище»¹. Тут з усім можна погодитися, навіть зі встановленням «контролю за всіма продовольчими запасами» (ох, ця езопова мова!), але варто цьому твердженню протиставити хоча б, наприклад, кілька речень з книги колишнього радянського дисидента О. Бабьонишева, який став професором Гарвардського університету і публікував свої праці під псевдонімом Максудов, запозиченим у М. Булгакова: «Обшуки в будинках і дворах (однаково – колгоспників чи одноосібників) з метою знайти сховані продукти були явищем звичайним... Обшуки нерідко супроводжувалися тортурами і знущанням. Свідки вказували й випадки прямого знищення знайдених продуктів у хаті селянина: забираючи зерно і картоплю, “помічники” (Бабьонишев так називає членів «буксирних бригад», надісланих з міста на допомогу хлібозаготівельникам. – С. К.) заливали гасом бочки з квашеною капустою та огірками»².

Ми втрюх – автор, Кондрашин і Максудов – не раз зустрічалися на міжнародних конференціях, будучи згідними щодо наукових аспектів теми Голодомору і незгідними в її політичних оцінках. Мені доводилося не раз пересвідчуватися в тому, що коріння непорозумінь між нами у питанні про Голодомор, де на перший план завжди виходять емоції, нерідко пов'язуються з неоднаковим розумінням термінів. Явище, яке позначається одним терміном, може бути багатоплановим і обертатися до різних дослідників різними гранями. Наразі йдеться про термін, який у цій книзі виступає у вигляді сталінського виразу «*сокрушительный удар*». Постійне вживання такого терміна виявилось потрібним, щоб прослідкувати витоки Голодомору і розглянути, як діяла технологія суцільного позбавлення їжі, тобто технологія уповільненого вбивства на різних етапах сталінського комуністичного штурму і в різних регіонах.

Не викликає сумніву те, що позбавлення їжі було формою жорстокого вбивства. У практиці хлібозаготівель воно вибірково використовувалося в різних регіонах як терористичний засіб. Доля його жертв повинна була виступати засобом залякування всієї

¹ Там само. – С. 215–216.

² Максудов. Потери населения СССР. Chaldize publication, 1989. – С. 59.

селянської громади, щоб полегшити владі вилучення хліба в надмірних кількостях. Подібно до того, як сумна доля покараних державою «куркулів» (у межах 3–5% від загальної чисельності сільського населення) примушувала решту селян вступати в колгоспи, – так і доля селян, у яких відбирали всю їжу, змушувала решту тягнути непосильний хлібозаготівельний план. Для такої практики хлібозаготівель цілком підходив винайдений Р. Конквестом термін: терор голодом. Отже, до появи поняття «сокрушительный удар» технологія позбавлення їжі використовувалася як «стимулюючий» засіб у кампанії хлібозаготівель.

Суть усякого терору (якщо мова йде про державу) або тероризму (коли йдеться про терор з боку індивідуума або недержавної організації) одна: руйнівний вплив (аж до фізичного знищення) на окрему особу або на певну меншість людей з метою залякування більшості, щоб досягнути в такий спосіб бажаної лінії поведінки більшості¹. Коли ж ми бачимо, що позбавлення їжі було орієнтоване на всю сукупність людей (як засвідчила сталінська телеграма – на українське селянство), і то – з метою нав'язати цій сукупності певну лінію поведінки, то перед нами постає щось більше, ніж терор голодом. Щось таке, чому ще нема назви. Тому доводиться використовувати термін – «сокрушительный удар».

Натхненник і організатор цього небаченого в історії злочинно-геноциду зрозумів, як уже було показано, що боротися з саботажем селян у всесоюзному масштабі можливо тільки визнанням їхнього права власності на сільськогосподарську продукцію. Ми бачимо, що Сталін не тільки зрозумів це, але й ініціював 19 січня 1933 р. постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». Знав він також, що в українському селі на початку 1933 р. не залишилося запасів хліба у кількостях, які могли б становити інтерес для держави. І все ж, *маскуючись під хлібозаготівлі, він завдав той «сокрушительный удар», наслідком якого і став Голодомор.* Це означає, що мотивом удару була не політика «підхльостування»,

¹ Див.: Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси. Під ред. В. Смоля. – К., 2002. – 952 с.

яка в сільському господарстві набувала форми безрозмірної продрозверстки, а щось зовсім інше.

Продовольчі утруднення, що переростають у голод, здатні підняти населення проти влади. Антиурядові виступи особливо небезпечні у робітничому середовищі, яке є організованим унаслідок власне самого процесу виробництва. Але антиурядові виступи можуть бути небезпечними і в селянському середовищі – як показали події першої половини 1930 р., коли Сталіну довелось на півроку припинити примусову колективізацію селянських господарств. Тоді доведені до відчаю селяни без усякої організації починали діяти проти влади як одне ціле.

Голодуюча другий рік поспіль Україна стояла на межі соціального вибуху. Сталін це знав краще за інших, адже саме він затверджував хлібозаготівельні плани й накладав на українських селян такий самий тягар, як на селян решти регіонів товарного виробництва, разом узятих. Поза будь-яким сумнівом, він усвідомлював і те, що внаслідок соціального вибуху в Україні він позбудеться посади генерального секретаря ЦК ВКП(б). Але з попередньої практики голоду в південних губерніях України в 1921 р. Сталін знав й інше: ефективно боротися з «куркульським бандитизмом», тобто з власником, можна шляхом штучного поглиблення голодування – аж до переступу критичної межі.

Справді, бунтівний потенціал селянства визначався ступенем голодування. Маючи в господарстві певний, хоч і мізерний, запас їжі, селянин був готовий до протесту. Коли ж він не знав, що буде їсти його сім'я завтра і післязавтра, всі його помисли зосереджувалися на пошуках продовольства. У 1921 р. повстанський рух втратив підтримку селянства навіть на батьківщині Нестора Махна, який змушений був припинити боротьбу й емігрувати. З'ясувавши в 1921 р. залежність повстанського руху від продовольчого становища, радянські функціонери почали вибивати продподаток силовими засобами навіть у голодуючих південних губерніях.

Конфіскація всієї їжі, якщо вона здійснювалася в широких масштабах, перетворювала давно голодуючих і готових боротися з владою селян в інертну масу. Це ілюструє, наприклад,

таке повідомлення керівника Сталіндорфського райкому КП(б)У Кіпера М. Хатаєвичу (від 25 лютого 1933 р.): «Вчора обслідували Ворошилівську сільраду, де померло за останній час 11 осіб, про що складено акт... У Ворошилівській сільраді відчай колгоспників дійшов крайньої межі: люди перестали просити допомогу, лежать в холодних неопалюваних хатах і чекають смерті»¹. Голова польського розвідцентру в Києві В. Міхневич доповідав у посольство 2 червня 1933 р. про становище в селах Київщини: «Смерть з голоду є постійним явищем. Канібалізм на порядку денному. Політичні настрої – нема про що говорити, єдине бажання – дістати хліба»².

Паралізуючий вплив на людську волю ситуації абсолютного голодування давно був помічений одним із найбільш проникливих дослідників радянського села І. Зелениним. У 1994 р. він писав: «Поки що не зовсім ясно, чи є голодомор 1932–1933 рр. завчасно запланованою і вміло організованою Сталіним акцією або ж наслідком його злочинної антиселянської політики. Поза сумнівом, однак, що “терор голодом” (термін Конквеста) обумовив значне послаблення і зміну характеру селянського спротиву, що не могло не входити в розрахунки Сталіна та його оточення»³.

«Сокрушительный удар» не обмежувався конфіскацією їжі. Окрім цього, до програми дій сталінської команди входила блокада – фізична та інформаційна. Мільйони українських селян у першій половині 1932 р. знялися з місць і кинулися в Росію та Білорусію, щоб купити чи обміняти хліб для своєї родини. Радянський уряд не перешкоджав «великому переселенню», хоча сприймав це явище гостро негативно. Тоді у влади не було наміру нищити селян голодом, і їм дозволяли повертатися додому з продовольством. Більше того, уряд закупив хліб за кордоном, щоб надати продовольчу допомогу голодуючій Україні.

Зовсім інша картина спостерігалася на початку 1933 р. У документальному збірнику «Трагедия советской деревни» надруковано три

¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 699.

² Holodomor 1932–1933. Wielki Glod na Ukrainie w dokumentach Polskiej dyplomacji i wywiadu. – S. 299.

³ Зеленин І. Е. «Революция сверху»: завершение и трагические последствия // Вопросы истории. – 1994, №10. – С. 38.

документи, які дають вичерпне уявлення про заходи, запроваджені Сталіним з метою припинення втеч від голоду. Відповідальний редактор третього тому збірника І. Зеленін у вступній статті відзначив, що **основний документ – директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 22 січня 1933 р. був написаний Сталіним власноручно (автограф зберігся), і тільки у передрукованому примірнику з'явився підпис голови уряду В. Молотова¹.**

Директивний лист, якщо його аналізувати в комплексі з новорічним зверненням Сталіна до українського селянства й усними інструкціями про конфіскацію будь-якого продовольства, документально засвідчує намір володаря Кремля організувати в сільській місцевості України абсолютний голод. Варто повністю навести вступну частину цієї шифровки, в якій аргументувалася необхідність запропонованих заходів:

«До ЦК ВКП і Совнаркома дошли сведения, что на Кубани и Украине начался массовый выезд крестьян “за хлебом” в ЦЧО, на Волгу, Московскую обл., Западную обл., Белоруссию. ЦК ВКП и Совнарком ССР не сомневаются, что этот выезд крестьян, как и выезд из Украины в прошлом году, организован врагами Советской власти, эсерами и агентами Польши с целью агитации “через крестьян” в северных районах СССР против колхозов и вообще против Советской власти. В прошлом году партийные, советские и чекистские органы Украины прозевали эту контрреволюционную затею врагов Советской власти. В этом году не может быть допущено повторение прошлогодней ошибки. [...]»

ЦК ВКП и Совнарком предписывают ПП² ОГПУ Московской обл., ЦЧО, Западной области, Белоруссии, Нижней Волги и Средней Волги арестовывать пробравшихся на север “крестьян” Украины и Северного Кавказа и после того, как будут отобраны контрреволюционные элементы, водворять остальных в места их жительства»³.

Цей лист започатковував *блокаду*. Заборонявся масовий виїзд селян з Північного Кавказу в інші регіони і вїзд у межі краю

¹ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 32.

² Повноважні представництва.

³ Там само. – С. 635.

з України. Так само не допускався масовий виїзд селян з України в інші регіони і вїзд в Україну з Північного Кавказу. Уже наступного дня, 23 січня, з'явився ідентичний документ за підписом М. Хатаєвича і В. Чубаря, а 25 січня – постанова бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) за підписом Б. Шеболдаєва. Постанова бюро Північно-Кавказького крайкому досить деталізована, і тому доцільно зупинитися на її аналізі, щоб дістати уявлення про характер блокади. По-перше, сільрадам заборонялася видача дозволів на виїзд за межі краю, а також у національні райони краю, де голоду взагалі не було. По-друге, заборонялася видача проїзних квитків на залізничному і водному транспорті без посвідчень сільрад. По-третє, створювалися на залізничних виходах з краю оперативні заслони, оперманеврені групи і фільтраційні пункти. По-четверте, чекісти, міліція і місцеві активісти брали під контроль шляхи за межами поселень¹.

За даними ОДПУ, які наводить М. Івницький, упродовж 50 днів після появи директиви було затримано 219,5 тис. селян, у тому числі в УСРР – 38 тис., на Північному Кавказі – 47 тис., в ЦЧО – 44 тис., у Західній обл. – 5 тис., на залізницях – 65 тис. З числа затриманих 186,5 тис. були відправлені додому під конвоєм, майже 3 тис. – засуджені, а решта чекала суду або перебувала під слідством у фільтраційних таборах².

Комісія Конгресу США, яка розслідувала обставини організації Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні, під час опитування свідків звертала особливу увагу на деталі, пов'язані з фізичною блокадою голодуючих. Свідок з Полтавщини 1910 р. народження, який не бажав розкривати своє прізвище і село, де він жив, бо побоювався за рідних, які залишилися в Радянському Союзі, розповідав комісії Дж. Мейса:

«Везли, знаєте, такі гарні вишивані сорочки, рушники, запаски, килими. Мінjali. Але, знову, це на перших початках вдавалося лю-

¹ Там само. – С. 637.

² Івницький Николай. Хлебозаготовки 1932–33 годов и голод 1933 года // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. – К., 2000. – С. 114.

дям проскочити, а тоді появилася дуже сильно стисла контроля. Відберуть у потязі все – і хліб, і то – і завернуть додому. Їдь додому, в Україну, тобто на “место жительства”. Туди, де ти мешкаєш. Що може було найлегше. А багато таки мужчин здорових чи що, їх затримали в дорозі й в концтабір відсилали. Як вони кажуть, почекайте: – “Праздношатающиеся”»¹.

У прикордонних з Росією місцевостях колгоспники намагалися врятуватися від голодної смерті на російській території. У вже згаданого Дмитра Корнієнка, який жив на Чернігівщині, запитали: «А коли у вас з'явилися ті, що йшли з півдня? Ви казали, що українці переходили через Ваше село». Той відповів: «У нас ці переходячі появилися на початку 33-го року. Зимою. Найбільше їх появлялося зимою. І, безперечно, були вони голодні, виснажені й шукали за кавалком хліба. Вони всі йшли з півдня на північ. І тому в нас їх було дуже багато поховано. Не наших. Наших, я ще раз кажу, може 20 таких, може більше, але чужих кожного дня збирали і закопували, збирали і закопували»².

Голодуючих відганяли від залізниць. Якщо не було надії дістатися до Росії пішки, йшли в найближче місто і там умирали. Олексій Кейс, 1912 р. народження, розповів комісії Дж. Мейса таку історію:

«Але був такий випадок: ідемо ми з братом по Єнакієво, по вулиці Туртіна, чи Трутїна, забув як, і дивимосся – під парканом лежить жінка. І вона так не лежить, а так напівсидить, напівлежить. Мертва. Ми підійшли й біля неї дитинка. І жінка мертва, а дитинка жива. І вона така до одного року. Може один рік, може трошки менше, може трошки більше. Тяжко, але так приблизно один рік дитинка. І воно витягло в мами груди і смокче. А мати ж мертва. Ну і ми з братом стали і плачемо. Значить, не так нам шкода тієї мами, як шкода тієї дитини, що вона не знає. Смокче й не розуміє, що там же ж нема нічого. І тут їде санітарна машина, яка підбирає ті трупи. А вони там ходили постійно, бо дуже багато було трупів, лежало. І вони хапають, то зскакують два чоловіка там за ноги ту жінку, на

¹ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. – Т. 1. – С. 490–491.

² Там само. – С. 540.

гору, то дитину туди, де мертві лежать. Повезли туди на звалку, на цвинтар отак. То була картина, я Вам скажу. Жінку й дитину»¹.

У вступній статті до третього тому документального збірника «Трагедия советской деревни» І. Зеленін приділив багато уваги інтерпретації директиви від 22 січня 1933 р. Висновок його варто навести в повному обсязі:

«Отже, в наявності є певний ланцюг взаємопов'язаних і взаємозалежних сталінських акцій (цілком або не цілком усвідомлених) по організації “великого голоду”. У хронологічному переліку це: закон від 7 серпня 1932 р. – дітище вождя; його виступ на об'єднаному засіданні Політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 р. (якесь теоретичне обґрунтування репресій проти всього селянства і одночасно програма дій – “відповісти нищівним ударом”); постановою про паспортну систему 27 грудня 1932 р.; і, нарешті, лиховісна директива від 22 січня 1933 р. Коло замкнулося: основні (об'єктивні) передумови для загальноселянської трагедії були створені»².

І. Зеленін був найбільш авторитетним, поряд з В. Даниловим, фахівцем з аграрної історії радянської доби. У цій статті він назвав директиву від 22 січня 1933 р. одним із небагатьох (після закону від 7 серпня 1932 р.) документів, які засвідчували безпосередню практичну участь Сталіна (не будемо сперечатися, усвідомлену чи не усвідомлену) в організації масового голоду 1932–1933 рр. Зеленін дав також свою версію причин: «Виникає все-таки запитання – якими цілями при цьому керувався генсек – бажанням покарати селян за “італьянку” – спробу залишити без хліба робітників і Червону Армію, чи за будь-яку ціну “взяти хліб” для здійснення програми індустріалізації, зміцнення оборони країни. На мій погляд, мало місце і перше, і друге»³.

У чому полягають сила і слабкість двох процитованих уривків зі статті І. Зеленіна? Сила полягає в тому, що вчений встановив ланцюг взаємопов'язаних сталінських акцій. А також і в тому, що Зеленін визнав: Сталін бажав викликати в селянському середовищі смертоносний голод.

¹ Там само. – Т. 2. – С. 716.

² Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 33.

³ Там само. – С. 32.

Питання про те, навіщо Сталін нищив селян (покарання за «італьянку» чи бажання «взяти хліб») тут є другорядним. Більше важить визнання Зеленіним того, що наперед сплановані дії Кремля мали своїм наслідком винищення певної частини селянства. Конвенція ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього» не цікавиться мотивами геноциду. Міжнародний закон кваліфікує його суть: «намір знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку».

У процитованому тут визначенні геноциду нас повинен цікавити не перелік груп. Селянство відноситься до не передбачених Конвенцією ООН соціальних груп, і тому позиція І. Зеленіна не може бути аргументом у справі визнання голоду 1932–1933 рр. геноцидом. Для нас наразі важливо тільки те, що Зеленін визнав намір Кремля нищити людей, що є однією з визначальних ознак геноциду в Конвенції ООН.

Зупинимось тепер на слабких сторонах аналізованої позиції, залучивши до розгляду й спільну статтю В. Данилова та І. Зеленіна, опубліковану в 2004 р. журналом «Отечественная история». Ця стаття написана після обговорення в Москві книги українських учених «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки». Книга була видана Інститутом історії України НАН України до 70-ї річниці Голодомору. 30 авторів створили том великого формату – 888 сторінок, плюс зошит ілюстративного матеріалу в 48 сторінок.

Інститут історії України налагодив тісне співробітництво з Інститутом загальної історії РАН, а через нього – з фахівцями інших установ РФ у рамках Українсько-російської комісії істориків. Кілька примірників підсумкового дослідження українських істориків про голод 1932–1933 рр. були задалегідь переправлені в Москву, і 9 березня 2004 р. в Інституті загальної історії відбулося обговорення за участю багатьох відомих російських фахівців з аграрної історії. Однак аргументи українських учених, які ототожнювали Голодомор-33 в Україні з геноцидом, не переконали російську сторону. Не заперечуючи того, що Сталін нищив селян, вони не могли погодитися з тим, що знищувалися передусім українські селяни. В. Данилов і І. Зеленін писали у згаданій тут статті в журналі «Отечественная история»: «Якщо вже характеризувати голодомор

1932–1933 рр. як “цілеспрямований геноцид українського селянства”, на чому наполягали деякі історики України, то треба мати на увазі, що це був геноцид рівною мірою й російського селянства»¹. Прізвища авторів статті журнал узяв у траурні рамки. Наших опонентів незабаром після зустрічі не стало. Це велика втрата для російської історичної науки, для всіх нас. Тим більше, що перспективні російські історики молодшого покоління не поспішають братися за розробку «важких проблем».

Повернемося, однак, до аналізу аргументів І. Зеленіна стосовно загальноселянської трагедії, повторених з буквальною точністю в його спільній з В. Даниловим статті. Безумовно, закон від 7 серпня 1932 р. й обіцянка відповісти на саботаж «сокрушительным ударом» стосувалися всього радянського селянства. Паспортну систему не варто розглядати в контексті голоду 1932–1933 рр., але про це поговоримо окремо. А тепер слід задуматися: **проти кого конкретно було спрямовано «сокрушительный удар»?** Відповідь дає сталінська директива від 22 січня 1933 р. – проти УСРР і Кубані. 16 лютого директива була поширена на Нижньо-Волзький край².

Ланцюг сталінських акцій І. Зеленіна мав одну хибу – він не містив у собі найважливішої ланки: новорічної телеграми Сталіна українським селянам. Це й не дивно, адже телеграма вождя була пов'язана з акцією, яка не мала документального підтвердження: запровадження суцільних обшуків селянських садіб з конфіскацією всього наявного продовольства. Репресії під час обшуків мали певну «правову» основу у вигляді закону від 7 серпня 1932 р. і постанов про натуральне штрафування м'ясом та картоплею. Тільки завдяки свідченням тих, кому пощастило вижити, стало очевидним, що репресії вийшли далеко за межі, дозволені тогочасним карним законодавством, і перетворилися на акцію, яка позбавляла селян усякого продовольства, – тобто створювала умови, несумісні з життям, **прирікала на смерть**.

¹ Данилов В. П., Зеленін І. Е. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии // Отечественная история. – 2004, №5. – С. 109.

² Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 644.

Професор університету в Білефельді (ФРН) Штефан Мерль відмовився підтримати висновок Р. Конквеста і Дж. Мейса про геноцид, який вони обґрунтовували свідченнями українських емігрантів про перекриття українсько-російського кордону. Він не піддавав сумніву свідчень, але твердив, що примусова висилка селян у їхні власні села стосувалася всіх радянських селян і була зумовлена постановою ЦВК і РНК СРСР про запровадження паспортної системи від 27 грудня 1932 р.¹

Ймовірно, Мерль, як і Конквест, міг не знати сталінської директиви від 22 січня 1933 р., яка перекривала українсько-російський кордон. Проте свій висновок німецький учений формулював у 1995 р., а зміст згаданої директиви повторювався у листі ЦК КП(б)У та РНК УСРР від 23 січня 1933 р., відомому дослідникам з 1990 р. (він опублікований у книзі «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів»). Залишається питання: чи могла вплинути на блокаду України постанова про запровадження паспортної системи, що була опублікована усього лише на місяць раніше, ніж директива від 22 січня 1933 р.?

Запровадження системи внутрішніх паспортів з пропискою для населення міст і новобудов мало на меті створити правову основу для закріплення сільського населення в місцях його проживання. І. Зелєнін вказував, що голова комісії з паспортизації населення А. Єнукідзе так обґрунтовував основне призначення внутрішнього паспорта: «Необхідно попередити неконтрольоване переміщення по країні величезних мас сільського населення»². Проте на конкретну ситуацію, що склалася в перші місяці 1933 р., введення паспортів не вплинуло.

В англomовному варіанті своєї книги про селянську війну в СРСР Андреа Граціозі зауважив, що паспорти на законній підставі позбавляли селян можливості врятуватися втечею з охоплених голодом районів. Перевидаючи книгу російською мовою, вчений залишив ці слова, але в примітці визнав свою неправоту³.

¹ Мерль Штефан. Голод 1932–1933 годов – геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечественная история. – 1995, №1. – С. 54, 56.

² Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 32.

³ Грациози Андреа. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. – М., 2001. – С. 65, 94.

І справді, **паспортизація населення не могла бути здійснена за лічені тижні або навіть місяці.** У перших постановках про паспортизацію зазначалися лише особи, які повинні були одержати паспорт, а також ті, кому заборонялося його видавати. Наміри держави щодо селянства вперше розкрила тільки прийнята у квітні 1933 р. постанова РНК СРСР «Про видачу громадянам СРСР паспортів на території Союзу РСР». У ній підкреслювалося, що сільські мешканці паспортизації не підлягають¹.

Інформаційна блокада Голодомору була абсолютною. Навіть у листуванні компартійно-радянських органів використання словосполучення «голод 1933 р.» заборонялося. Колосальні проблеми, які постали перед управлінськими органами у зв'язку з Голодомором та подоланням його наслідків, знаходили відбиття тільки в «особых папках» з особливим режимом користування. У цьому разі не йшлося про збереження державних таємниць, заради чого була створена ця специфічна форма діловодства, адже про голод знали всі. Йшлося тільки про те, щоб жоден функціонер не міг вимовити слово «голод» і тим самим бути змушеним висловити ставлення до нього. Звичайно ж, йшлося і про те, що поняття «голод» жодною мірою не відповідало зусиллям відділів агітації і пропаганди компартійних комітетів переконати ізольовану від об'єктивних джерел інформації радянську людину в тому, що вона живе в найдемократичнішій і найщасливішій країні світу, до якої семимильними кроками підступає світле комуністичне майбутнє. Керівники органів державної безпеки, навіть ті, які були безпосередніми виконавцями сталінського злочину, кваліфікували будь-які «поголоски про голод» як злісну антирадянську пропаганду. Безмежним цинізмом відгонить підписаний К. Карсоном наказ по ДПУ УСРР «Про XVI річницю Жовтня» від 5 листопада 1933 р., де «подальші перемоги на фронті розгорнутого наступу соціалізму» протиставлялися охопленому кризою капіталістичному світові, в якому мільйони селян «приречені на голодну смерть»².

¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 632.

² Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – С. 58.

Органи державної безпеки ретельно відслідковували, щоб ніхто в повсякденному спілкуванні не згадував про трагедію, яка спіткала радянських людей у 1933 р. За запис у щоденнику про смерть сина від виснаження, викликаного голодом, житель Батурина М. Бокань був заарештований у 1937 р. Чернігівський обласний суд відправив його в тюрму на 8 років¹. За щоденниковий запис про смерть від голоду сестри Параскеви житель Сум Й. Ілляшенко був засуджений у 1944 р. трибуналом військ НКВС до позбавлення волі строком на 10 років².

Житель с. Хильківка Покровсько-Багачанського району на Полтавщині М. Рева кілька років перебував на заробітках на Далекому Сході. Повернувшись додому у квітні 1940 р., він побачив, що його сім'я та й інші колгоспники голодують, після чого вирішив поскаржитися самому Сталіну. У листі до вождя він докладно розповів про голод 1933 р., вважаючи, що Сталін про це нічого не знає. Закінчував свій лист М. Рева так: «Я ось пишу Вам цей лист і думаю, що цей лист до Вас не допустять, а мене за таку “контрреволюцію” загонять до білих ведмедів, як якого-небудь бандита»³. Як у воду глянув: дістав 6 років тюрми. Могли б дати більше, але врахували, мабуть, що колгоспник не поширював «контрреволюцію» серед людей, а спілкувався безпосередньо зі Сталіним.

Учителька-пенсіонерка О. Радченко, яка проживала в містечку Городок Кам'янець-Подільської області, була заарештована у серпні 1945 р. (!) за свій щоденник, який вела з 1926 р. На суді в Проскуріві вона мужньо заявила: «Я присвятила щоденники своїм дітям, щоб вони через 20 років їх прочитали і побачили, як страждав і стогнав народ, який був страшний голод... Діти не повірять, що такими жорстокими методами будували соціалізм». Вирок: 10 років виправно-трудових таборів за наклеп на радянську владу⁴.

¹ Голодомор в Україні. 1932–1933. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 7. – Варшава–Київ, 2008. – С. 1076, 1078.

² Там само. – С. 1076, 1078.

³ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – С. 573, 577.

⁴ Там само. – С. 33.

Про голод не можна було згадувати аж до грудня 1987 р. Тоді перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький у доповіді, присвяченій 70-річчю проголошення радянської влади в Україні, згадав серед інших труднощів становлення соціалістичного ладу й голод 1933 р., викликаний, мовляв, природним катаклізмом – посухою. Накладене на голод у 1933 р. табу не зникло після XX з'їзду КПРС, який засудив сталінські репресії, і навіть після XXII з'їзду, який викинув забальзамований труп Сталіна з Мавзолею В. Леніна. Заборона згадувати трагедію, яка попри все міцно трималася в пам'яті поколінь, виглядала в середині 80-х років ірраціональною. Але вище партійне керівництво в особі члена політбюро ЦК КПРС В. Щербицького наважилося порушити заборону тільки тоді, коли комісія Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 рр. почала оприлюднювати свої перші висновки.

Учених Гарвардського університету, які проводили опитування емігрантів, особливо зацікавила живучість сталінської заборони на інформацію про голод. Ось деякі відповіді свідків Голодомору:

Євфрозина Зоря, 1906 р. народження, пережила голод на хуторі Гребища біля Лубен.

«Запитання: Як був голод чи якраз після голоду, чи люди говорили, чому це так сталося? Як люди думали, хто винуватий, чому це так?»

Відповідь: Господи милий! Там не можна було й казати нічого. І люди навіть боялися дуже й говорити. Один другого боявся. Бо не довіряли один одному. Бо як я Вам сьогодні скажу. А завтра вже й ще хтось знатиме. То я ж Вам кажу, що батьки дітям нічого не казали. Тільки якщо сам зрозумієш вже, якщо ти зрозумів що-небудь, то добре. А як не зрозумів, то так батьки не казали. Бо батьки боялися дітям своїм казати, не тільки комусь чужому»¹.

Отець Федір Коваленко, 1925 р. народження, пережив голод у селі Лютенька Гадяцького району Полтавської (тоді – Харківської) області. Восени 1932 р. пішов у школу, з 32 учнів лише 14 за-

.....
¹ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. – Т. 1. – С. 336.

кінчили перший клас у червні 1933 р., решта померла від голоду, родини кількох вислали.

«Запитання: Чи люди думали, чи говорили, що це таке з ними діється?»

Відповідь: Там не можна було нічого говорити, там навіть син з батьком боявся поділитися думками, а батько з сином. А було нам у школі навіть сказано, якщо б щось зауважили, що батьки роблять проти совєтської влади, чи говорять, чи щось діють, то щоби ми обов'язково доносили до дирекції школи»¹.

Анонімна оповідачка, народилася 1907 р. у селі Павлиш, нині це селище міського типу Онуфріївського району Кіровоградської області. В її селі померла майже половина людей, бо в них забрали все.

«Запитання: А як люди говорили між собою про голод? Чи вони мовчали?»

Відповідь: Ой, мені здається, ні. Отак, самі хіба в родині. А так, то це, ну, як би сказати, як їдеш і бачиш оце таке страхіття. Ну, то кожна подивиться і мовчить. І я не знаю, як то сприймали ми все це. Чи це так нам належить, чи це так ми мусимо пережити? Я просто, Ви знаєте, як така трагедія, то ніби звикаєшся з тим, як ніби нормально. Хоч воно не є нормально. Це, як переїжджала я, то бачила, то не є нормально. Але, щоб говорити про це – ні. Та ми так привикли, що навіть з чоловіком було в хаті боїшся говорити, бо здається, що й стіни чують все. Ну, а то говорити, то дуже тяжко. Ані товариства, ані ніде нічого не можеш говорити, бо так боялися. Я думаю, воно й тепер ще так, може – не знаю, як тепер»².

Ця оповідачка боялася навіть під час опитування – через десятки років і на іншій половині земної кулі, вже захищена часом, простором і американським громадянством. Люди, які свідчили комісії Конгресу США анонімно, далеко не завжди приховували своє прізвище через наявність родичів у Радянському Союзі, як, наприклад, О. Бабьонішев (Максудов). Багато з них просто не подолали в собі страх, викликаний сталінським «сокрушительным ударом».

¹ Там само. – Т. 2. – С. 138, 141.

² Там само. – С. 763, 779.

Підсумовуючи сказане вище, можна твердити, що **сталінський удар мав у собі три складові елементи, які робили його, з одного боку, ефективним, а з другого – таким, який не кидався у вічі через економічну кризу, супроводжувану повсюдним голодуванням.**

Інформаційна блокада як Голодомору, викликаного конфіскацією всього продовольства, так і голоду, який був наслідком економічної політики «підхльостування», не вимагає документального підтвердження. Відомо, що замовчування Голодомору в 1932–1933 рр. переросло в загальне заперечення в СРСР факту голоду.

Фізична блокада голодуючих документально підтверджується для трьох регіонів товарного землеробства: УСРР, Північного Кавказу і Нижнього Поволжя.

Натомість головна складова частина сталінського удару не має документального підтвердження. **Конфіскація всього продовольства встановлюється тільки заявами свідків Голодомору, а також на підставі наслідків цієї акції – багатократно підвищеної смертності сільського населення порівняно із смертністю в інших голодуючих регіонах.**

Створювана нині карта місцезнаходження свідків Голодомору, які заявляли про конфіскацію всієї їжі, а також фіксація на місцевості подібних свідчень, запозичених з архівних документів і газетних публікацій, буде достатнім і цілком офіційним доказом реального існування головної складової сталінського «сокрушительного удару».

На жаль, зафіксовані станом на 2013 р. розповіді свідків голоду 1932–1933 рр. в СРСР були зібрані в достатній кількості тільки з території України і Кубані. *Можливості фіксації розповідей свідків на інших територіях колишнього СРСР уже втрачені за відсутністю живих свідків.* Переростання там голоду в Голодомор тепер стає можливим зафіксувати тільки шляхом компаративного аналізу рівня смертності населення.

Базуючись на свідченнях емігрантів – колишніх українських громадян, Роберт Конквест у своїй документальній книзі про Великий голод в СРСР заявив, що *сталінський терор був спрямований*

проти українців. У відгуку на цю книгу, що містився в черговому перевиданні праці про економічну історію СРСР, його співвітчизник Алек Ноув вказав, що *сталінський удар швидше був спрямований проти селян, серед яких було багато українців, ніж проти українців, серед яких було багато селян*¹. Відтоді вчені дискутують: кого знищував Сталін – українців чи селян? Та чи можна взагалі ставити питання в таку площину? Адже важко собі уявити, щоб радянська влада постійно полювала за людиною тільки тому, що вона народилася українцем. Так само неможливо уявити собі, щоб влада знищувала людину через те, що вона була селянином. **Голодомор 1932–1933 рр. в Україні став наслідком конкретних обставин, які були створені керівництвом держави-комуни і наклалися одна на одну в місці й часі.** Лише одночасний аналіз і соціально-економічної, і національної політики Кремля в умовах початку 30-х років асть можливість зрозуміти логіку дій сталінської команди.

Як правило, дослідники зосереджуються або на соціально-економічних, або на національно-політичних аспектах історії 30-х років. Проте *соціально-економічну політику Кремля неможливо відділити від національної політики*. Важко сумніватися в тому, що Україна перебувала в центрі уваги сталінської команди, яка робила спроби подолати викликану комуністичним штурмом кризу початку 30-х. Неможливо визначити, чого Й. Сталін боявся більше: втратити Україну, як він признався Л. Кагановичу в листі від 11 серпня 1932 р., чи втратити свою посаду. Але можна здогадатися, що *ці дві вагомні для нього загрози були взаємопов'язаними*. Тому «сокрушительный удар» був спрямований передусім проти України і пов'язаної з нею Кубані (як буде показано в наступному підрозділі). Можливо, що репресії приблизно такого змісту і масштабу були спрямовані проти інших регіонів Північного Кавказу і Нижнього Поволжя (внаслідок сплетеності соціально-економічних і національних аспектів політики Кремля). Та тут повинні сказати своє слово російські вчені.

¹ Nove Alec. An Economic History of the U.S.S.R. – Penguin Books, 1989. – P. 170.

* * *

Криза початку 30-х років долалася не тільки репресіями, але й відступом від попередньої політики «підхльостування». Отже, треба зупинитись і на цьому аспекті кремлівської політики.

Політбюро ЦК ВКП(б) 12 січня 1933 р. знову зменшило хлібозаготівельний план України з урожаю 1932 р. – на 28 млн пудів. З урахуванням зниження виявилось, що Вінницька і Київська області вже виконали план. Однак ЦК КП(б) У не дозволив припинити хлібозаготівлі в цих областях і дав директиву обкомам добиватися виконання планових показників у кожному районі, селі, колгоспі. Невдячна місія тиску на ці області була доручена М. Скрипнику¹.

Зазвичай тиснути на селян доручали найбільш надійним керівникам. Проте для Кремля М. Скрипник був найбільш ненадійною особою. Очевидно, тут ішлося не про виконання хлібозаготівель, а про моральну дискредитацію популярного політичного діяча в очах уже голодуючого населення. Як справедливо вказував В. Васильєв, зниженням хлібозаготівельного плану «політбюро ЦК ВКП(б) мовчки визнавало, що на селі, зокрема українському, величезних запасів нібито схованого від держави зерна не було»². Показовим став сам масштаб зниження плану: в Україні – на 28 млн пудів, в Уральській області й у Казахській АСРР – на 500 тис. пудів у кожній³.

Учасники січневого (1933 р.) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) «бурхливими, довго не стихаючими аплодисментами» відреагували на повідомлення Сталіна про утворення *політвідділів МТС і радгоспів* – надзвичайних партійно-радянських органів влади на селі. Формування цих диктаторських, адміністративних і каральних органів влади почалося з утворення ще в листопаді 1932 р. комісії політбюро ЦК ВКП(б) у складі П. Постишева (голова), Я. Гамарника, Я. Яковлева, М. Єжова і О. Маркевича. Комісія до кінця року повинна була відібрати для політвідділів МТС Украї-

¹ Командири Великого голоду. – С. 64.

² Там само. – С. 66.

³ Там само. – С. 64.

ни, Північного Кавказу і Нижньої Волги 1 тис. начальників політвідділів і 2 тис. їхніх заступників (з партійно-масової роботи і по ОДПУ). Надалі функції забезпечення політвідділів кадрами брав на себе сільськогосподарський відділ ЦК ВКП(б), який з грудня 1932 р. очолив Л. Каганович¹. *Місцевим і республіканським органам партійної і радянської влади політвідділи не підпорядковувалися.*

Поворот в економічній політиці на селі ознаменувався заміною розверстки продовольчим податком і дозволом колгоспам та одноосібникам реалізувати за цінами вільного ринку всю продукцію, вироблену понад твердо зафіксовану норму державних поставок. 19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами».

С. Косіор постарався оперативно донести до українського компартійно-радянського апарату зміст постанови від 19 січня. На лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У він заявив: «Закон про обов'язкову поставку хліба державі – виняткової господарсько-політичної важливості документ, який повинен стати могутньою зброєю в успішному проведенні сівби і у всій нашій роботі по зміцненню колгоспів. Суть закону полягає в тому, що замість системи заготівель зернових культур по контрактації, яка існувала раніше, встановлюються певні тверді зобов'язання по здаванню зерна державі. Кожний колгосп знатиме тепер завчасно, скільки і коли він повинен здати. Чим краще колгосп проведе сівбу, чим більший урожай він збере, тим більше хліба у нього залишиться після виконання своїх зобов'язань»².

Щоб усі селяни знали про відмову держави від продрозверстки, секретаріат ЦК КП(б)У затвердив різноманітні заходи. Зокрема, 26 січня 1933 р. було узгоджено такий план публікації видавництвами тексту постанови у вигляді брошур: «Партвидав» – 200 тис., «Український робітник» – 300 тис. примірників. 27 січня видавництво «Український робітник» зобов'язали видати цю брошуру російською мовою у кількості 100 тис. примірників,

¹ Зеленин И. Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.)// Отечественная история. – 1992, №6. – С. 43.

² Див.: Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 362.

«Сільгоспвидав» – 300 тис. українською і російською мовами, а «Нацменвидав» – 80 тис. примірників сімома мовами¹. Республіканські, обласні та районні газети друкували детальні роз'яснення. Газета «Колгоспне село» 31 січня писала: «Райвиконкоми мають не пізніше як 15.03.33 р. вручити кожному колгоспові зобов'язання щодо здавання зерна по культурах, зазначивши строки виконання його. Виходитимуть з фактичного засіву озимих та з встановленого плану засіву ярини. Ніяких додаткових, ніяких зустрічних планів даватись не буде. Заборонено місцевим органам влади припускати зустрічні плани або накладати на колгоспи зобов'язання зі здаванням зерна, що перевищують погектарні норми, визначені в законі. Отже, коли колгосп перевищить визначений йому план засіву ярини і дістане більшу проти запланованої врожайність, то це тільки збільшить його запаси зерна, якими він цілком розпоряджатиметься після виконання твердого завдання і розплати з МТС за її роботу».

Багатократне роз'яснення всіх положень постанови від 19 січня було необхідним, бо *селяни не вірили державі*. Деякі місцеві керівники теж не уявляли собі колгоспне село без розверстки. На червневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У розповідали про такий випадок: «Коли в колгоспі ім. Косіора Ніколенко, голова, делегат I Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників організував боротьбу за добрий урожай і висунув зустрічний план, що підвищував урожайність, а разом з цим – оплату праці (замість 4,5 кілограма на трудовдень – 6,8), то керівники Лубенської парторганізації знайшли, що колгосп виявляє споживацькі настрої: “Ні в якому разі не можна орієнтувати колгоспників на боротьбу за великі показники на трудовдень, це, мовляв, розпалює споживацькі настрої в колгоспі; поза хлібним податком, очевидно, повинні бути які-небудь інші канали, по яких хліб треба буде брати у колгоспників”. Працівник Харківського обкому, який це розповів, проінформував членів ЦК КП(б)У, що обком кваліфікував подібні висловлювання секретаря райкому Троцюка як антипартійний вчинок і прийняв з цього приводу спеціальне рішення, яке обговорювалося в обласній парторганізації»².

¹ Там само. – С. 362–363.

² Там само. – С. 363–364.

Зловісне сталінське «хе-хе» на адресу КП(б)У (в листі Кагановичу від 11 серпня 1932 р.) матеріалізувалося у постанові січневого (1933 р.) пленуму ЦК і ЦКК про чистку ВКП(б). Навесні почалася чистка десяти адміністративно-територіальних одиниць, серед яких фігурували чотири області УСРР – Вінницька, Донецька, Київська й Одеська¹. До цього переліку не увійшли Чернігівська область, Молдавська АСРР, а також Харківська і Дніпропетровська – два найбільш потужні регіони. Проте розпочалася партійна чистка в Україні саме з Харківської і Дніпропетровської областей – без будь-яких офіційних постанов. У «ручному режимі» її проводили сталінські емісари, призначені рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 24 січня: П. Постишев і М. Хатаєвич.

П. Постишев приїхав у Харків із завданням організувати підготовку до весняної сівби. Оскільки зернові фонди, не виключаючи насінневого, були вже вивезені з колгоспів і радгоспів в рахунок хлібозаготівель, республіка відчувала величезну нестачу зерна для посіву. На 25 січня Київська і Вінницька області були забезпечені посівним матеріалом на 70%, південні – набагато менше (Дніпропетровська – тільки на 8%), а Україна в цілому – на 37%².

31 січня політбюро ЦК КП(б)У з участю П. Постишева прийняло рішення з двох пунктів, яке було негайно розіслане обкомам і райкомам у формі директивного листа за підписом С. Косіора:

«– з 1.02 переключити всі основні сили організації на збирання насінневих фондів і підготовку весняної посівної кампанії;
– боротьбу за збирання насінневих фондів проводити методами хлібозаготівель, звернувши головну увагу на виявлення і вилучення розкраденого, схованого, незаконно розданого хліба»³.

По суті, хлібозаготівельна кампанія продовжувалася, хоча тепер вилучений хліб залишався в республіці на поповнення насінневого фонду. Це дало ефект: з 25 січня до 5 лютого рівень забезпеченості областей України посівним матеріалом зріс з 37 до 43%. На об'єднаному пленумі Харківського обкому і міськкому КП(б)У 4 лютого Постишев заявив, що не може бути й мови про державну

¹ Вісті ВУЦВК. – 1933, 29 квітня.

² Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 316.

³ Там само.

допомогу насінням¹. Це означало, що Україна повинна була більше ніж наполовину поновити насінневий фонд зерном, яке знаходили у колгоспників під час обшуків.

Формально, однак, заготівлі з урожаю 1932 р. закінчилися, що й було зафіксовано постановою ЦК ВКП(б) від 5 лютого про припинення кампанії. Результати кампанії по селянському сектору виглядали так (в тис. тонн)²:

<i>Північна група областей</i>	<i>план</i>	<i>факт</i>	<i>%</i>
Вінницька	430,8	437,0	101,4
Київська	224,4	225,8	100,6
Чернігівська	144,1	128,6	89,2
Харківська	728,9	636,6	87,3
<i>Південна група областей</i>	<i>план</i>	<i>факт</i>	<i>%</i>
Дніпропетровська	1 138,4	844,4	74,2
Одеська	1 141,7	891,0	78,0
Донецька	411,2	350,6	85,3
Молдавська АСРР	55,7	55,2	99,2
<i>УСРР у цілому</i>	4 275,3	3 569,2	83,5

Усього в республіці було заготовлено 4 171,4 тис. тонн проти 7 047,1 тис. з урожаю 1931 р. Селянський сектор дав 85,6% (колгоспи – 74,3%, одноосібники – 11,3%), а радгоспи – 14,4%. Деградація виробництва під впливом продрозверстки у південних областях з найвищим ступенем колективізації зайшла далі, ніж у північних. Така ж закономірність спостерігалася і по країні в цілому. Це означало, що **сподівання Сталіна та його оточення розв'язати зернову проблему шляхом встановлення позаринкового обміну між колгоспним селом і державою виявилися побудованими на піску.**

Розглянемо тепер динаміку заготівельної кампанії в селянському секторі по зазначених групах областей (у млн пудів)³:

¹ Там само. – С. 316–317.

² Там само. – С. 303.

³ Там само. – С. 304.

	Північна група областей	Південна група областей	УСРР в цілому
Остаточний план хлібозаготівель	95,5	171,7	267,2
Заготовлено на 1.XI.1932	51,7	84,4	136,1
Заготовлено на 1.II.1933	86,8	136,3	223,1
Приріст заготівель за три місяці	35,1	51,9	87,0

Виконання остаточного плану хлібозаготівель було таким (у відсотках):

	На 01.11.1932 р.	На 01.02.1933 р.
Північна група областей	54,1	90,9
Південна група областей	49,2	79,4
УСРР у цілому	50,9	83,9

До застосування надзвичайних заходів Україна виконала план заготівель наполовину. Жорсткі методи заготівель вичапили з села в наступні три місяці тільки 87 млн пудів зерна. Усього з республіки було вилучено в зимові місяці 104,6 млн пудів хліба. Кількість хліба, викачаного в зимові місяці з урожаю 1931 р., становила менше третини від обсягу, заготовленого влітку й восени. Взимку 1932–1933 рр. було зібрано майже таку саму кількість хліба, що й попередньої зими, але тепер зимові хлібозаготівлі становили дві третини від обсягу, заготовленого в незимовий час. Те, що вдалося витиснути з українського села таку кількість зерна, як і раніше, можна пояснити лише одним: **у селян забрали все.**

Забравши все зерно, влада на цьому не заспокоїлася. Адаже хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. були істотно менші, ніж з урожаїв двох попередніх років. Була надія на те, що держава більше одержить хліба з урожаю 1933 р. після зміни формули заготівель. Однак Сталін не бажав ризикувати. Долаючи селянський саботаж, він діяв як економічними, так і репресивними методами. Якщо «сокрушительний удар» по Україні й українських районах Північного Кавказу можна розглядати як превентивну репресію, спрямовану проти українського сепаратизму (кампанія проти національної інтелігенції в 1933 р. підтверджує це з максимальною переконливістю), то подібну репресію проти донських козаків і російських селян на Північному Кавказі та німецьких колоністів

і російських селян у Нижньому Поволжі слід оцінювати як своєрідне «виховання вбивством». Проте цей аспект повною мірою стосувався й українського селянства. Тож «сокрушительный удар» слід розглянути й під цим кутом зору.

Починати цей розгляд потрібно з листування М. Шолохова і Й. Сталіна, яке широко використовується в сучасній літературі про суцільну колективізацію сільського господарства. Шолохов написав вождю два листи – в лютому і в квітні 1933 р. Сталін відповів письменнику 6 травня 1933 р. Основна частина другого листа Шолохова і відповідь Сталіна наводяться в документальному збірнику «Трагедия советской деревни»¹. Проте вперше листування Шолохова і Сталіна ввів у науковий обіг співробітник Інституту російської історії РАН М. Івницький. У 1956 р. він дістав можливість попрацювати з документами архіву політбюро ЦК ВКП(б) і потайки зробив велику кількість виписок, якими скористався в своїх працях після 1991 р.

Шолохов описував методи хлібозаготівель, які застосовували представники влади в січні–лютому 1933 р. у Вешенському районі, де він жив. Тоді на Північному Кавказі стояла дуже холодна погода з вітрами, і заготівельники скористалися цим. Виконуючи вказівку директора Ростовського заводу «Червоний Аксай» В. Шарапова, який працював уповноваженим від крайкому ВКП(б) по хлібозаготівлях у Вешенському і Верхньо-Донському районах, місцеві начальники вигнали 1090 сімей на вулицю і день за днем тримали їх на 20-градусному морозі, чекаючи, коли вони покажуть, де сховали хліб. Голови сільрад і секретарі партосередків посилали по вулицях патрулі, які слідували, щоб викинуті зі своїх хат колгоспники не ховалися в сараях. Шолохов писав: «Я бачив таке, чого не можна забути до смерті: в хуторі Волоховському Лебязженського колгоспу вночі, на лютому вітру, на морозі, коли навіть собаки ховаються від холоду, сім'ї викинутих з домів палили на провулках багаття і сиділи біля вогню. Дітей завертали в лахміття і клали на розмерзлу від вогню землю. Суцільний дитячий лемент стояв над провулками. Хіба ж можна так збиткуватися над людьми?»²

¹ Трагедия советской деревни ... – Т. 3. – С. 717–720.

² Там само. – С. 717–718.

Секретар партосередку Малахівського колгоспу дозволив викинутим на вулицю обігрітися у сусідів. Коли Шарапов дізнався про це, як розповідав Шолохов, він викликав секретаря і заявив йому: «Детишек ему жалко стало выкидывать на мороз! Расслюнявился! Кулацкая жалость его одолела! Пусть как щенки пищат и дохнут, но саботаж мы сломим!»¹ Шолохов підкреслював, що мова йде не про окремі випадки перекручень, а про узаконені в районному масштабі методи хлібозаготівель. У результаті у Вешенському районі було вилучено практично весь хліб, з 50 тис. населення стало голодувати 49 тис.²

Коли Сталін одержав лист М. Шолохова від 16 квітня, він відповів телеграмою, запитуючи про розміри необхідної допомоги, а після цього написав Молотову таку записку: «Вячеслав! Думаю, что надо удовлетворить просьбу Шолохова целиком, т. е. дать дополнительно вешенцам 80 тыс. пудов и верхнедонцам 40 тысяч. Дело это приняло, как видно, “общенародную” огласку, и мы после всех допущенных там безобразий – можем только выиграть политически. Лишних 40–50 тыс. пудов для нас значения не имеют, а для населения этих двух районов – имеют теперь решающее значение»³.

Після того, як постраждали від шараповських методів заготівель райони одержали допомогу хлібом, Сталін виклав у листі Шолохову своє бачення відносин між державою і селянами (щоб зберегти тут стилістику Сталіна, цитуємо мовою оригіналу): «Вы видите одну сторону, видите не плохо. Но это только одна сторона дела. Чтобы не ошибиться в политике (Ваши письма – не беллетристика, а сплошная политика), надо обозреть, надо уметь видеть и другую сторону. А другая сторона состоит в том, что уважаемые хлеборобы вашего района (и не только вашего района) проводили

¹ Ивницкий Николай. Хлебозаготовки 1932–33 годов и голод 1933 года// Голод – геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. – Київ–Нью-Йорк, 2000. – С. 115.

² Там само.

³ Там само. – С. 116.

“итальянку” (саботаж!) и не прочь были оставить рабочих, Красную армию – без хлеба. Тот факт, что саботаж был тихий и внешне безобидный (без крови), – этот факт не меняет того, что уважаемые хлеборобы по сути дела вели “тихую” войну с советской властью. Войну на измор, дорогой тов. Шолохов...»¹

Можливо, Сталін переконав Шолохова, як і багатьох інших з числа тих, хто одержував заробітну плату від держави і державою забезпечувався по картках. Норма видачі хліба по картках, будучи жалюгідною сама по собі, ще більше скорочувалася внаслідок явного небажання селян віддавати свій хліб. Відмова колгоспників вирощувати новий врожай теж виглядала як саботаж. Саме через це компартійно-радянський апарат, долаючи випадки «зради» у власному середовищі, набирив у місті старанних помічників у справі «вибивання» хліба. Але Сталін не сказав Шолохову в цьому листі, що селяни поводили себе цілком природно, коли не бажали працювати на державу без оплати своєї праці. Тим часом сам вождь цю просту істину вже збагнув, у кожному разі – з моменту появи постанови про запровадження натурального податку з колгоспів та одноосібників. Звинувачення селян у саботажі суперечило задекларованому переходу від продрозверстки до продподатку, який змушені були здійснити Ленін у березні 1921 р. і Сталін в січні 1933 р.

У листі Сталіна Шолохову бриніла глибоко закорінена ненависть вождя до селянина. Слід підкреслити, що це була ненависть комуніста, а не шовініста. *Селяни заважали керівникам партії будувати суспільство без приватної власності і товарно-грошових відносин.* Важко сказати, чи перебували ще на той момент у компартійному керівництві люди, які ототожнювали пропагандистський імідж комунізму з його внутрішньою суттю (мабуть, таки залишалися до Великого терору 1937–1938 рр.). У кожному разі, для Сталіна та його команди побудова комунізму означала тільки одне: суміщення встановленої у листопаді 1917 р. політичної диктатури з диктатурою економічною. Однак при існуванні самостійно господарюючого сільського товаровиробника суміщення

¹ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 720.

диктатур не могло здійснитися, тому що такий виробник був незалежним від держави. Навпаки, залежною ставала держава, бо її життєдіяльність підтримувалася тією кількістю продовольчої продукції, яку селянин вважав вигідним для себе реалізувати на вільному ринку.

Продподаток з колгоспів не заважав суміщенню диктатур, тому що держава міцно тримала колгоспи в своїх руках. Щоправда, такий *продподаток суперечив теоретичним засадам комунізму*, оскільки залишав у повсякденному житті товарно-грошові відносини. Але на такий компроміс із багатомільйонним селянством держава змушена була погоджуватися, хоча це сталося не відразу. Формально вона погодилася на компроміс ще в березні 1930 р., але фактично в 1930–1932 рр. робила спроби вилучити у колгоспів весь урожай. Компроміс став реальністю тільки тоді, коли почала наростати соціально-економічна криза.

Сказане в листуванні Шолохова і Сталіна не несе в собі будь-яких ознак явища, яке ми називаємо Голодомором. Навіть у розповіді М. Шолохова, від якої застигає кров у жилах, ідеться лише про *методи хлібозаготівель*, які призводили до масового голодування й загибелі від голоду десятків тисяч селян (як це трапилося, наприклад, в Україні у першій половині 1932 р.).

Голод і Голодомор – це різнопорядкові явища, хоча між ними існує внутрішній зв'язок. Стан голодування, який був зовнішнім проявом соціально-економічної кризи, являв собою тло, на якому став можливим Голодомор. Крім того, зимові хлібозаготівлі 1932/1933 рр. у вже голодуючому селі були використані як маскувальна сітка для здійснення акції, яка не мала нічого спільного з «виявленням і вилученням розкраденого, схованого, незаконно розданого хліба».

Коли Сталін здійснив акцію вилучення всіх продовольчих запасів на території УСРР і Кубані, він постарався представити її так, як це було зроблено в його листі Шолохову. Суть репресії, наслідком якої став Голодомор, розчинялася у двох маскувальних твердженнях вождя. По-перше, держава, як твердив Сталін, прагнула взяти у селян хліб, щоб нагодувати голодуючий робітничий клас і Червону армію. По-друге, як твердив Сталін,

труднощі у відносинах між містом і селом породжувалися антирадянською позицією хліборобів. У листі до письменника Сталін утримався від заялжених кліше про «куркуля», але в пропаганді вони продовжували інтенсивно використовуватися. Зрозуміло, що лист вождя Шолохову став відомим тільки в наші часи. Та він засвідчує, що *автором інтерпретації Голодомору, яка використовувалася як у пропаганді (у замаскованому вигляді), так і в суворо секретному діловодстві партійних органів, був саме генсек.*

Практично одразу після здійснення терористичної акції, метою якої стало унеможливлення селянського повстання проти влади, в країні розгорнулася лицемірна пропагандистська кампанія, справжню мету якої можна виразити словами – *«виховання вбивством»*. Пропагандисти представляли породжений діями влади голод як важку продовольчу ситуацію, яка сталася внаслідок небажання селян заробляти трудодні сумлінною працею в колгоспі.

Розглянемо довідку створеної П. Постишевим інформаційно-посівної групи ЦК КП(б)У від 28 лютого 1933 р. У ній говорилося, що за останні півтора місяця «в ряді районів» Київської області та «в окремих районах» Харківської і Дніпропетровської областей серед колгоспників та одноосібників поширюється голод, який «супроводжується опуханням, рядом смертних випадків і навіть фактами людоїдства». Намагаючись зберегти, при очевидному применшенні масштабів голоду, видимість об'єктивності, автори довідки зазначали: «Поряд з голодуванням у результаті лінощів, небажання працювати в колгоспі спостерігалися й факти голодування, хоча в значно меншій кількості, добросовісних колгоспників, які мають великі кількості трудоднів». У довідці був зареєстрований і такий «факт»: «Цікаво відмітити, що в Христинівському районі колгоспники ставляться негативно до допомоги голодуючим сім'ям, тому що більшість з них майже не працювала і має дуже невелику кількість трудоднів»¹.

Керівники КП(б)У в своїх рапортах говорили те, що хотіли почути в Кремлі. Не дивно, що вони в один голос вихваляли вихов-

¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 390–294.

ну функцію голоду як засобу викорінення приватновласницьких настроїв і привчання колгоспників до колективної праці. М. Хатаєвич 3 березня 1933 р. доповідав по начальству: «Відчувається витверезіння після того розгулу і загострення власницької, дрібнобуржуазної пожадливості, яку переживала більшість колгоспників під час минулих хлібозаготівель. Серед більшості тих колгоспників, які зовсім ще недавно тягали й крали колгоспний хліб, ставилися недбало до колгоспного майна, не бажали чесно працювати в колгоспному виробництві, помічається, що вони все більше усвідомлюють необхідність чесно і старанно працювати для колгоспу»¹. Лінії про виховну функцію «сокрушительного удара» чітко дотримується й С. Косіор у листі до Сталіна від 15 березня: «Товариші, які побували на місцях, розповідають, що – тепер про те, що “хліб забрали”, – на Київщині майже зовсім не говорять, а звинувачують себе за погану роботу, за те, що не зберегли хліб, дозволили його розтягнути. У цьому відношенні, безсумнівно, є певний поворот серед колгоспної маси, що позначається у ставленні до тих, хто не працював. Однак це розуміють далеко ще не всюди і далеко не всі колгоспники. Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби якраз в найбільш неблагополучних районах»².

Нарком землеробства УСРР О. Одинцов побував у березні 1933 р. в Уманському, Шполянському та Білоцерківському районах Київщини й у звіті, поданому С. Косіору, описав жахливі випадки канібалізму. Проте висновок, який він зробив, не виходив за рамки офіційних тверджень. Хіба що нарком своїм прагненням не вийти за вказані рамки сформулював свою думку в найбільш цинічній формі: «Зростає свідомість людей, у тому числі голодуючих, що вихід із становища – передусім виконати весняну сівбу. Злість проти ледарів і злодіїв з боку колгоспників, які сумлінно працювали. Сумлінно працюючий колгоспник міркує так: хай гине від голоду ледар і злодій, який прирік мене на напівголодне існування»³.

¹ Там само. – С. 403.

² Там само. – С. 443.

³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу. – С. 348.

Такий цинізм ширився й серед людей, яких не можна було віднести до керівної верхівки. Конституційне гасло «Хто не працює, той не їсть!» раптом набуло буквального значення. Політуправління Українського військового округу організувало на початку 1933 р. 186 бригад із *червоноармійців* – перемінників на допомогу заготівельникам, зусиллями яких було знайдено 374 ями з хлібом. Політпрацівник Придніпровської дивізії повчав свою аудиторію: «Деякі перемінники саботують і не хочуть працювати в колгоспі. Від цього і голодують, проте у цьому ніхто не винуватий, нехай ледачі зважають на себе, їм треба нагадати гасло Леніна: “Хто не працює – той і не їсть!” Ми знаємо, що не працюють буржуї, кулаки і ледачі. То нехай вони і не їдять»¹. Бачимо, що він цитував слова Сталіна, мовлені на Першому всесоюзному з’їзді колгоспників-ударників².

«Сокрушительный удар» націлювався на вбивство мільйонів селян шляхом створення ситуації абсолютного голодування. Але він принципово відрізнявся від Холокосту або різанини вірмен в Османській імперії. Акція Й. Сталіна була ретельно спланована, добре замаскована і холоднокровно здійснена. Вона спрямовувалася на *штучне* створення для власних громадян умов, несумісних з фізичним існуванням. Мета – повстанський потенціал давно голодуючих селян знизити до нуля. Коли ж ця мета була досягнута, сталінська команда організувала «рятування голодуючих».

Початкова – «винищувальна» – стадія «сокрушительного удара» відбувалася за показової відстороненості державних органів від дій, спрямованих на створення в селах умов, несумісних з життям. Ці дії можна було кваліфікувати як ексцеси голодуючих «активістів» у хлібозаготівельних бригадах або «лівих закрутників» з числа компартійно-радянської номенклатури. Натомість кінцева – «допомогова» – стадія акції відбувалася цілком відкрито, під

¹ Гриневич Людмила. Рефлексії Червоної армії на колективізацію і голод в Україні (1932–1933 рр.)// Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. – К., 2000. – С. 204.

² Сталін Й. Твори. – Т. 13. – С. 248.

фанфари. Політбюро ЦК ВКП(б) приймало рішення про продовольчу допомогу по кожній окремо взятій області УСРР. Потім такі рішення приймалися обкомами і райкомами партії з широким оповіщенням населення через засоби масової інформації.

Коли Верховна Рада України в листопаді 2006 р. прийняла закон про Голодомор з визначенням його як геноциду українського народу, а уряд розгорнув кампанію за міжнародне визнання геноциду в рамках Конвенції ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього», більшість політиків і вчених Заходу не могла збагнути суті справи. В діаспорі і в країні стало популярним і майже офіційним визначення Голодомору як «українського Холокосту». Це перебрало відповідальність за геноцид із Кремля на Росію, що призвело до різкого погіршення стосунків між Києвом і Москвою.

Кінцева стадія «сокрушительного удара» почалася 8 лютого 1933 р., коли політбюро ЦК ВКП(б) задовольнило клопотання Дніпропетровського обкому КП(б) У і відпустило 200 тис. пудів жита «на продовольчі потреби робітників радгоспів, МТС, МТМ (машинно-тракторних майстерень. – С. К.), а також партійного і безпартійного активу колгоспів, які потребували такої допомоги». Тоді ж була прийнята постанова аналогічного змісту на клопотання Одеського обкому КП(б)У¹.

Не можна не сказати кілька слів відносно джерела, з якого запозичені ці дані. У січні 2009 р., тобто в розпал українсько-російської полеміки навколо визнання українського Голодомору геноцидом, Федеральне архівне агентство Російської Федерації опублікувало накладом у 900 примірників збірник архівних документів у вигляді чудово виконаних кольорових ксерокопій. Одна з них – це протокол №130 засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 8 лютого 1933 р. Документ із надр Архіву Президента Російської Федерації, до якого мало хто з науковців має доступ, виглядав «як живий» – дірки від проколів (його треба було розшити), червона печатка ЦК ВКП(б), виконаний червоним чорнилом характерний підпис Й. Сталіна.

¹ Голод в СССР. Famine in the USSR. 1930–1934. – С. 244.

Витрати архівного відомства Росії на збірник кольорових ксерокопій повинні були окупитися. Кожен, хто брав у руки цю сукупність тенденційно підібраних документів, мусив пересвідчитися в тому, що держава рятувала погано працюючих селян від голодної смерті. В іншому збірнику, створеному під керівництвом найбільш авторитетного російського історика-аграрника Віктора Данилова за кілька років до українсько-російської полеміки з приводу Голодомору, публікувався звернутий до вищого партійного керівництва сталінський заклик відповісти на саботаж у колгоспах «сокрушительным ударом»¹. Але зміст ретельно замаскованого під хлібозаготівлі «сокрушительного удара» можна було встановити тільки зіставленням багатьох документальних свідчень, що було явно не під силу тим, хто не вивчав проблему Голодомору на фаховому рівні. Тимчасом протокол засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 8 лютого 1933 р. просто-таки закликав не вірити тим, хто ототожнював Голодомор з геноцидом.

«Сокрушительный удар» по селянах, яких звинувачували в саботажі й називали колгоспниками-куркулями (оксиморон, якщо дотримуватися логіки організаторів комуністичного штурму!), здійснювався в умовах абсолютної інформаційної та фізичної блокади. Вищі чиновники могли послатися на конституційну статтю «Хто не працює, той не їсть», коли звинувачували колгоспників у саботажі, але ніколи не вдавалися в роз'яснення того, як держава обходилася з «саботажниками». Через 11 днів після засідання політбюро ЦК ВКП(б), на якому йшлося про продовольчу допомогу селянам Дніпропетровської та Одеської областей, у Москві відкрився з'їзд колгоспників-ударників. Нарком землеробства СРСР Я. Яковлев заявив у своїй промові, що своєю поганою працею колгоспники «наробили шкоди урядові та самим собі»². Ось тільки не сказав, як виглядала та «шкода самим собі». Тим часом українське село уже корчилося у голодних муках. Вищі чиновники на з'їзді славословили державу, яка допомагала селянам голодуючих регіонів продовольством, незважаючи на те, що вони спричинили голод

¹ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 559.

² Правда, 1933, 19 лютого.

своєю незадовільною працею у 1932 р. Виявилося, що керівництво країни не тримало зла на селян і допомагало хлібом «куркулям», які несподівано перетворилися на «партійний і безпартійний актив колгоспів».

Метаморфоза у ставленні більшовицького керівництва до селян пояснювалася тим, що в умовах Голодомору треба було забезпечити трудовими ресурсами весняну посівну кампанію і врожай 1933 р. «Ця продовольча допомога, – говорилося в постанові бюро Дніпропетровського обкому від 20 лютого, – повинна бути винятково цільовою, спрямованою на зміцнення колгоспів і кращу підготовку до весняної сівби». Контроль за правильним витрачанням хліба покладалася на органи ДПУ. Не пізніше 21 лютого райони і правління колгоспів мали отримати детальні вказівки щодо порядку використання продовольчої допомоги. «З відпущеної позички, – далі говорилося у постанові обкому, – у першу чергу витратити на надання допомоги колгоспникам, які виробили багато трудоднів і опинилися без хліба, а у випадках голодування і опухання колгоспників, які не мають трудоднів, надавати їм продовольчу допомогу залежно від участі їх в роботі по знищенню бур'янів та ін. роботах, пов'язаних з підготовкою до сівби». Постановою передбачалася організація громадського харчування під час польових робіт безпосередньо на полях. Видача насіння колгоспам з державних елеваторів повинна була здійснюватися у вигляді позички і виключно у протруєному вигляді. Організація протруєння покладалася на МТС¹.

Постанова Дніпропетровського обкому КП(б)У аж ніяк не була результатом обласної самодіяльності. Керівники обласної і районної ланок компартійно-радянського і чекістського апаратів одержували безпосередні вказівки від П. Постишева. Влада особливо турбувалася про протруєння насіння, щоб голодуючі селяни не з'їли його. Не пов'язана з посівною кампанією продовольча допомога надавалася тільки дитячим установам. Крім того, спеціальна турбота була виявлена про сім'ї, годувальники яких перебували на службі в армії.

.....
¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 386–388.

Масштаби голоду наростали з кожним днем, і все більше людей втрачали працездатність. Перед Постишевим постала проблема: чи варто годувати непрацюючих? Разом із В. Балицьким він здійснив поїздку по найбільш постраждалій від голоду Київській області, після чого з'явилася постанова ЦК КП(б)У про хід підготовки до весняної сівби від 31 березня 1933 р. Центр її ваги містився в пункті №9: «Запропонувати Київському обкому здійснити наступні заходи у справі організації продовольчої допомоги нужденним колгоспникам та одноосібникам: а) припинити цілком харчування за рахунок проддопомоги непрацездатних колгоспників або одноосібників, хоч би вони потребували такої допомоги; б) розділити усіх госпіталізованих на хворих і видужуючих, значно поліпшити харчування останніх з тим, щоб якомога швидше виписати їх на роботу»¹.

Лікар Звенигородської районної лікарні на Київщині П. Блонський так прокоментував характер боротьби з голодом з боку властей у листі наркому охорони здоров'я С. Канторовичу: «Якийсь комерційний, суто експлуататорський підхід до голодуючих. Їх розглядають не як людей в нещасті, а тільки як живу силу, яку треба використовувати для праці. Звідси – не боротьба з голодом, як з народною бідною, а тільки завдання відновити живу силу, причому кінь в більшій пошані, ніж людина. За втрату коня карають, а за масову загибель людей нікого не карають»². Реакцію наркома на критику можна визначити за місцем зберігання цього листа: Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації, де зберігаються документи ОДПУ.

Політика продовольчої підтримки, що визначилася після безрезневої поїздки Постишева й Балицького по районах Київської області, цілеспрямовано здійснювалася по всій території України. Про це свідчить серія інструктивних листів М. Хатаєвича в райони Дніпропетровщини. 29 травня райкоми і райвиконкоми одержали циркуляр з таким стандартним текстом: «Вашому району додатково відпускається продпозичка. Цього хліба повинно вистачити

¹ Там само. – С. 473.

² Отечественные архивы. – 2009, №2. – С. 126.

до перших днів збирання нового урожаю включно. Дозволяємо довести видачу на трудовень працюючим на прополюванні до 600 грамів. Добийтеся рішучого перелому на прополювальних роботах»¹.

Населення українського села в першій половині 1933 р. було поділене на дві частини. Ті, хто фізично міг заробляти трудові, виживали. Ті, хто вже не міг працювати, гинули. У республіці з'явилося багато безпритульних дітей, які потребували їжі і були беззахисними перед тими, хто хотів з'їсти їх самих. Виявлення самотніх дітей покладалося на міліцію.

Безпритульність ширилася й при живих батьках. Прагнучи врятувати малолітніх від неминучої смерті, селяни везли їх до міст і залишали в установах, лікарнях, просто на вулицях. Сільська і навіть районна адміністрація, не маючи змоги розв'язати проблему дитячої безпритульності, теж старалися зробити так, щоб підкидьки потрапляли у великі міста. У столиці та в інших великих містах опинилося так багато малолітніх дітей, що керівники республіки були змушені звернути на це увагу. 5 червня назріле питання «Про заходи у боротьбі з дитячою безпритульністю» розглянуло політбюро ЦК КП(б)У. Проблема, що постала, так характеризувалася комуністичним новоязом: «За останній час посилюється приплив із сіл безпритульних дітей у міста, особливо в Харків, Київ, Дніпропетровськ, Одесу. Куркульство та інші контрреволюційні елементи розгорнули посилену агітацію за посилення дітей у міста, переслідуючи цим певні контрреволюційні політичні цілі. Партійні й радянські організації не тільки не чинять будь-якого опору цій куркульській агітації в селах, а й своєю бездіяльністю їй потурають. ЦК КП(б)У має факти, коли окремі райпарткоми і райвиконкоми сприяють посиленню дітей із сіл своїх районів у міста»².

Якщо залишити ці блюзнірські слова поза увагою і зосередитись на суті, то передбачувані постановою заходи були конкретні й вичерпні. Райкоми партії і райвиконкоми зобов'язувалися розгорнути роботу з надання допомоги дітям безпосередньо в селах

¹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 331.

² Там само. – С. 333.

і колгоспах. Для цього створювалися робочі органи – районні комісії для боротьби з дитячою безпритульністю, яким надавалися певні матеріальні ресурси. Створювався дитячий продовольчий фонд (за рахунок армійських запасів і скромного республіканського резерву).

Роберт Девіс і Стефен Віткрофт у книзі «Роки голодування. Радянське сільське господарство в 1931–1933 рр.». підрахували й звели в таблиці всю допомогу держави сільському господарству по місяцях – від лютого до липня 1933 р. Надана у позичковій формі продовольча допомога виглядала таким чином (у тис. тонн)¹:

Місяць	Україна	Північний Кавказ	Нижня Волга	Інші регіони
лютий	44,3	46,1	–	–
березень	58,8	–	8,2	0,5
квітень	29,5	29,3	–	16,6
травень	19,9	8,2	5,7	17,3
червень	18,4	4,9	–	5,4
липень	5,3	–	1,6	–
всього	176,2	88,5	15,5	39,8

З таблиці видно, що Кремль звернув особливу увагу на Україну та Північний Кавказ. Причина могла бути тільки одна: «сокрушительный удар» припав саме на ці два регіони. Допомога Україні надавалася кожного місяця, а Північному Кавказу – з першою в березні (у липні цей регіон уже мав власний хліб нового врожаю). Сумарно ці регіони одержали в 5 разів більше хліба, ніж усі інші регіони, разом узяті.

Допомога держави посівматеріалом була надана в таких кількостях (у тис. тонн)²:

Місяць	Україна	Північний Кавказ	Нижня Волга	Інші регіони
лютий	267	484	–	–
березень	19,9	16	146	340
квітень	3,3	–	–	–
травень	8,5	–	–	13,1
всього	298,7	500	146	353,1

¹ Davies R.W., Wheatcroft Stephen. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. Palgrave Macmillan, 2004. – P. 481–484.

² Там само. – P. 479–480.

Україна і Північний Кавказ одержали до 800 тис. тонн насінневої позички проти 500 тис. тонн, яка була надана всім іншим регіонам, разом узятим.

Усі форми державної допомоги зерном Україні у першій половині 1933 р. виглядають так (у тис. тонн)¹:

насіннева – 298,7

продовольча – 176,2

фуражна – 82,8

всього – 557,7

Багато це чи мало? За три місяці зимових заготівель (листопад 1932 р. – січень 1933 р.) у північній групі областей (Вінницька, Київська, Харківська і Чернігівська) було заготовлено 35,1 млн пудів, тоді як сукупна державна допомога Україні у переведенні на традиційну міру ваги становила 34,9 млн пудів. Можна робити висновки...

Навіть не знаючи, в чому конкретно полягала сталінська акція, яка призвела до голоду 1933 р., талановитий український історик ХХ ст. Іван Лисяк-Рудницький дав на диво точну характеристику становища України в роки сталінської диктатури. У статті «Новий Переяслав», яку вперше опублікував у 1956 р. паризький польськокомуністичний журнал «Культура», він писав: «Політика Сталіна відносно України зводилася до гігантської спроби зламати спротив українського народу засобами фізичного насильства. При цьому, мабуть, не йшлося про тотальне вигублення українців, як це зроблено з кримськими татарами, волзькими німцями, калмиками та деякими північнокавказькими народами; для цього українці надто чисельні. Зате Сталін послідовно змагав до того, щоб знищити всі активні українські суспільні групи та щоб таким чином обезголовивши народ, примусити його до капітуляції та зробити з нього покірне знаряддя в руках кремлівських можновладців»².

У сталінському терорі, який тривав чверть століття, І. Лисяк-Рудницький особливо виділяв період становлення колгоспного ладу. «Масовий спротив українського селянства колективізації, – писав він у статті «Новий Переяслав», – загрожував зірванням

¹ Там само. – Р. 479–486.

² Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. – Т. 2. – К., 1994. – С. 297.

амбітних господарських планів Сталіна. Звідси особливий гнів і мстивість Сталіна супроти України. З цим збігалися ресантименти російського чиновництва, обуреного українською «нахабністю». Сталін та очолена ним російсько-советська бюрократія рішили «навчити хохлів розуму». Жертви, що їх Україна понесла внаслідок сталінської політики, були жахливі. Голодом виморено кілька мільйонів людських істот та поліційним терором знищено національну еліту двох формацій»¹.

Вираз «навчити хохлів розуму» парадоксально збігається з виразом С. Косіора «навчити колгоспників уму-розуму», що міститься у цитованому вище листі Сталіну, який став відомий історикам тільки з 1990 р. Та якщо добре подумати, тут нема парадоксу. Політика «виховання вбивством» навіть у різних людей з різних епох викликала схожі асоціації.

.....
¹ Там само. – С. 297–298.

ПІСЛЯМОВА

У передмові до цієї книги вже йшлося про те, чому голод 1932–1933 рр. в СРСР був поняттям, забороненим упродовж кількох десятиліть У післямові – коли читач уже ознайомився з книгою – мені хотілося б зосередитися на оцінках Голодомору в публікаціях, які з'явилися після скасування цієї заборони. Тут також будуть доречними певні роздуми особистого характеру: якщо я подаю громадськості свої власні оцінки болючої теми, то вона (громадськість) має право знати, яких поглядів дотримувався я раніше і чому змінив їх.

Будь-який учений час від часу переглядає свої погляди чи навіть всю систему поглядів на ту чи іншу галузь науки, якою займається впродовж життя. Нічого дивного чи поганого в цьому немає, але, на жаль, до перегляду оцінок в історичній науці суспільство ставиться з підозрою. Мовляв, як можна вірити людині, коли вона починає оцінювати наше минуле іншим чином! З'явився навіть термін «переписування історії» з явно негативним відтінком.

У присвяченому мені нарисі в російській Вікіпедії з притиском повідомляється, що в радянські часи я зробив успішну кар'єру на спростуванні теорії про свідомо влаштований голод, а після 1991 р. повністю змінив напрям своїх історико-ідеологічних розробок і почав, зокрема, обґрунтовувати теорію «голодомору-геноциду українського народу». Тон нарису цілком зрозумілий, адже політики і науковці України та Росії уже 20 років перебувають у стані «холодної війни» з приводу оцінки голоду початку 30-х років у СРСР. Ми розглядаємо український Голодомор як щось відмінне від загальносоюзного голоду і стверджуємо, що це був геноцид громадян України, а вони не вбачають відмінностей у голодуванні

населення в різних регіонах СРСР і не вважають голод геноцидом. Наведені в цій книзі факти підтверджують, як мені здається, відмінність Голодомору від загальносоюзного голоду. Не певен, що зможу переконати цією книгою своїх російських колег, з якими маю цілком дружні особисті стосунки, але спробую у післямові спростувати «протигеноцидні» аргументи, які висувуються ними, а також їхніми однодумцями в країнах Заходу.

Справді, моя система поглядів та ідеологія радикально змінилися, але не одномоментно, раптово в 1991 р., а поступово і саме під впливом досліджень, пов'язаних з Голодомором – тобто з 1986 р. Ці дослідження істотно прискорили процес «переписування» тих поглядів на минуле, які були імплантовані в мій мозок ідеологією короткого курсу «Історії ВКП(б)». До світоглядного перевороту, викликаного дослідженнями Голодомору, я був звичайним радянським професором. Тобто на минуле радянського суспільства, яке було моїм дослідним полем, я дивився під кутом зору класової боротьби, розглядав капіталізм і соціалізм як суспільно-економічні формації, вважав неколективізоване селянство дрібною буржуазією, вірив у те, що колективна власність на засоби виробництва можлива і думав, що колгоспи є колективною власністю селян (як співалося в радянській пісні: «все вокруг колхозное, все вокруг – мое»).

Я належу до третього покоління радянських людей – народжених у 30-ті роки. На відміну від перших двох, моє покоління було цілком і повністю виховане й випестуване радянськими дошкільними установами, школою, університетами. Мені було набагато легше жити, ніж поколінням моїх батьків і дідів, яких уже нема. По-перше, мене не торкнувся Голодомор, під час якого помер мій дід, мене не поглинув ГУЛАГ, як мого батька. По-друге, я не жив з роздвоєною свідомістю, як мій – старший на чверть століття – колега по Інституту історії АН УРСР, який завідував сусіднім відділом, а до того керував з висоти відділу ЦК КПРС всією радянською історичною наукою. У хвилину відвертості він розповів, що в його рідному селі всі знали, хто кого з'їв у 1933 р. Так і жив він з цим знанням все життя.

Відмовляючись від постулатів сталінського короткого курсу «Історії ВКП(б)», треба формувати у своїй свідомості іншу, тоб-

то наближену до реальності конструкцію радянського суспільства. Воно намертво поєднувалося з державою-комуною, обриси якої народилися в голові В. Леніна. Кілька останніх років наш невеликий колектив в Інституті історії України НАН України досліджує на історичному матеріалі міжвоєнного періоду взаємовідносини держави і суспільства. Це допомогло мені побачити, як працювала зв'язка «держава-суспільство» в роки Голодомору. Побачене я виклав в цій книзі, але у післямові треба зробити узагальнюючі висновки.

Отже, в 30-ті роки існуючі в радянському суспільстві організації горизонтального типу (сукупність економічно незалежних від держави і демократично побудованих організацій політологи називають громадянським суспільством) були або знищені, або вертикалізовані, тобто переведені на засади «демократичного централізму». Партійна і радянська вертикалі влади закорінювалися в народну товщу за допомогою «передавальних пасів»: розгалуженої системи рад з сотнями тисяч депутатів, які формували для владної вертикалі свої виконавчі комітети різного рівня, багатомільйонного комсомолу з підпорядкованими йому організаціями піонерів і жовтеньят, ще численніших професійних спілок, а також десятків і сотень різноманітних громадських організацій. Партія більшовиків, теж перетворилася на «передавальний пас», коли з неї виділилася внутрішня партія начальників (номенклатура). Вертикаль державної безпеки, яка від своєї появи офіційно була підпорядкована радянській, а фактично – партійній вертикалі, звільнилася від опікування з боку місцевих партійних комітетів і перейшла під безпосередній контроль генерального секретаря ЦК ВКП(б). Так само, як партійна і радянська, вертикаль держбезпеки занурювалася в суспільство сотнями тисяч (в Україні) і мільйонами (по СРСР в цілому) своїх «секретних сотрудников» (сексотів). **На відміну від усіх попередніх суспільств, радянське суспільство здобуло кістяк, внаслідок чого стало поводити себе як ієрархізована структура на кшталт партії або армії. Уже від квітня 1917 р., коли вперше над революційною Росією навис привид комунізму, цей кістяк мав назву: держава-комуна. На відміну від традиційних – і тоталітарних, і демократичних – держав, які**

за означенням були відокремлені від своїх суспільств, держава комуністичного типу занурювалася в своє суспільство усіма інститутами, що надавало їй колосальну силу. Тільки така держава могла реалізувати все те, що піддавалося реалізації для здійснення комуністичної утопії, а саме: експропріювати суспільство й доповнити свою політичну диктатуру диктатурою економічною.

Аналіз «Маніфесту Комуністичної партії» дозволяє здогадатися, що майбутнє людства К. Маркс і Ф. Енгельс пов'язували в свої молоді роки з поглиненням держави революційним пролетаріатом, який у ході розвитку великої машинної індустрії ставав основною частиною суспільства. Вони вважали, що в такому разі функції держави візьме на себе суспільство. Вийшло з точністю до навпаки: держава-комуна увійшла в суспільство, поглинула його, не втрачаючи при цьому своєї ідентичності, а після ліквідації незалежних громадських організацій здобула здатність придушувати волевиявлення громадян в їхньому ж власному середовищі.

Після здійснення штурмовим методом комуністичних перетворень приватна власність на засоби виробництва не стала колективною. Націоналізована власність не перейшла в руки нації, усупільнена власність не перейшла в руки суспільства, бо нації і суспільства позбавлені «рук». Натомість засоби виробництва ставали державною власністю, тому що держава як ієрархізована структура мала «руки». Але означення «державна власність» жодним чином не визначає характеру власності, бо надто різними є держави. Форм власності багато, адже власність має три засадничі функції (володіння, користування і розпорядження), які проявляються в різних сполученнях у двох середовищах (держава і суспільство). Проте всі ці форми зводяться до двох базових – приватної і колективної. Після комуністичних перетворень суспільство як сукупність власників (дрібних та великих) стало пролетаризованим, а тому безпорадним перед державою-комуною, в руках якої опинилися засоби виробництва. Внаслідок максимальної централізації управління в державі-комуні приватна власність зосередилася на вершині владної піраміди. Не варто примітивізувати функцію економічної диктатури, намагаючись уявити собі членів

політбюро ЦК ВКП(б) – КПРС власниками заводів, залізниць і пароплавів. Вони задовольнялися тим, що окремим об'єктам і навіть містам привласнювалися їхні імена. **Економічна диктатура вождів проявлялася у таких діях, як розподіл національного доходу між споживанням і нагромадженням, сферами і галузями виробництва, регіонами і т. п.** Коли ж ми вивчаємо формування хлібозаготівельних планів, які мали безпосередній зв'язок з голодом у сільській місцевості на початку 30-х років, то бачимо, що в загальносоюзному підсумку вони виглядають непідйомною величиною. Такий підхід до директивного планування Й. Сталін навіть не приховував, називаючи його «підхльостуванням»¹. **Але неможливо визначити, якими критеріями він керувався, коли розверстував план між регіонами. Можна тільки здогадуватися, що продрозверстка використовувалася не тільки за прямим призначенням, але й як знаряддя національної політики Кремля.**

Комуністичне будівництво супроводжувалося розпалюванням громадянської війни, і більшовики виявили неабиякий хист, аби ця війна набула найбільш гострих і відкритих форм. Але вони не були готові провадити одночасно ще одну війну – з національно-визвольним рухом. Можна сказати навіть більше: вони прагнули взяти національно-визвольний рух пригноблених народів собі в союзники, щоб найпевніше подолати опір соціальних верств, які протистояли комуністичним перетворенням. **Успіх у відновленні імперії, що розпалася після падіння самодержавства, забезпечувався двоїстою природою радянської державності – сполученням управлінської влади виконкомів рад, яка визначалася конституціями, з диктатурою парткомів, яка не знаходила в конституціях жодного відбиття.** Проголошуючи радянську владу в національних регіонах, вожді більшовиків погоджувалися надати їм в разі необхідності навіть статус незалежних держав. Все одно кожна радянська держава по партійній лінії підпорядковувалася єдиному центру. Така стратегічна лінія виявилася більш ефективною, ніж примітивний силовий курс на відновлення імперії, який обрали білогвардійські генерали.

¹ Сталін Й. Твори. – Т. 13. – С. 183.

Щоб більшовизувати російські ради в містах, варто було пропагувати класову війну замість класового миру, тобто той принцип революційного марксизму, який знаходився в основі ленінізму. Щоб більшовизувати в центральній Росії сільські ради, треба було возвести майнову нерівність між селянами в класову. Але в Україні селянство було більш заможним і мало більш розвинений власницький інстинкт, ніж в Росії, тож таке протиставлення майже не спрацьовувало. Тому в Україні більшовикам довелось урізати права і повноваження рад шляхом створення паралельної радам організації – комітетів незаможних селян (комнезамів, КНС) – і наділення її відібраними у рад правами. Комнезами існували аж до 1933 р. і саме вони, як ми бачили, відіграли зловісну роль в організованому владою терорі голодом.

Ради, створювані в національних регіонах, володіли такою ж повнотою управлінської влади, як і ради в центральній Росії. Якщо організація влади за соціальною ознакою базувалася у більшовиків на давньоримському принципі *divisa et impregata*, то для національних регіонів потрібно було придумувати *know-how*, щоб мінімізувати загрозу використання радянської вертикалі влади з метою усамостійнення цих регіонів. Ефективним винаходом став **принцип політизації етнічності**, закладений у політико-адміністративний і адміністративно-територіальний поділ країни.

Ленінський уряд залишив губернський поділ для російських регіонів, а в неросійських створював національні політико-адміністративні або адміністративно-територіальні одиниці. Ці одиниці прибирали ім'я т.зв. титульної нації, тобто називалися за етнічним іменем представників тієї національності, яка становила більшість населення в регіоні. Такими титульними націями ставали українці (в межах УСРР), молдавани (в межах Молдавської АСРР), а також представники семи інших національностей – в межах утворених ними національних районів (росіяни, греки, болгары, поляки, німці, євреї). Важливо зрозуміти, що люди тієї самої національності вважалися представниками титульної нації в межах власних політико-адміністративних або адміністративно-територіальних утворень, і представниками національних меншин – без будь-яких особливих прав – поза їх межами. Статус

росіян в Україні був двозначний: офіційно вони вважалися національною меншиною в межах всієї республіки, але титульною нацією – у восьми російських національних районах, а неофіційно вожді більшовиків розглядали їх як титульну націю загальносоюзного масштабу. В межах Радянського Союзу українці мали три різні статуси: титульної нації в УСРР, претендентів на статус титульної нації – в українізованих районах Північного Кавказу (якби відбулося об'єднання українізованих районів з УСРР) і національної меншини – в усіх інших регіонах. Коли вивчається питання, проти кого в УСРР і на Північному Кавказі спрямовувався терор голодом, важливо врахувати такі нюанси.

Дослідним полігоном у формуванні національної політики Кремля була Україна. Розглядаючи в грудні 1919 р. питання «Про Радянську владу на Україні», VIII Всеросійська конференція РКП(б) записала в своїй резолюції: «Члени РКП повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою»¹. Принцип «учитися і розмовляти рідною мовою» був поширений на всі національні регіони і райони.

Народи, яким Кремль дозволив жити у формально незалежних радянських республіках, а після утворення СРСР здобути конституційне право на вихід з федерації, являли собою титульні нації з найвищим, тобто державницьким статусом. Сепаратистські настрої у них придушувалися партійними комітетами, які здійснювали диктатуру. Всі інші титульні нації задовольнялися принципом «учитися і розмовляти рідною мовою» без будь-якого державницького антуражу. Відмінність між титульними націями союзних республік і всіма іншими полягала в тому, що першим перешкоджала стати повноцінними націями партійна вертикаль влади разом з вертикаллю державної безпеки, а другі являли собою етнонації за своїм офіційним статусом.

Концепт титульної нації вимагав здійснювати **кампанію ко-ренізації, тобто укорінення радянської влади в межах національної адміністративно-територіальної одиниці.** Ця кампанія

¹ В. І. Ленін про Україну. – Ч. 2. – К., 1969. – С. 359.

сприяла розвиткові культури титульних націй, хоча держава в першу чергу розраховувала на укорінення своєї влади в суспільстві. Українізація була дволиким Янусом, хоча в Кремлі завжди підкреслювали лише принцип «учитися і розмовляти рідною мовою». Насправді для керівників партії мало значення зовсім інше: відтворення в національних регіонах комуністичного режиму з «місцевих людей» (як висловлювався Й. Сталін). **Визнання наявності двох облич цієї кампанії з присвоєнням кожному обличчю властивої назви (більшовицьке і «петлюрівське») відбулося тільки після припинення українізації Північного Кавказу.** Постанова ЦК ВКП(б) «Про хід хлібозаготівель на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р. починала терор голодом на території, де вже виникав силует другої в кордонах СРСР України, й одночасно припиняла «легковажну, не впливаючу з культурних інтересів населення, не більшовицьку “українізацію” майже половини районів Північкавказу»¹. «Петлюрівська» українізація сприяла національному відродженню, тобто діяла всупереч намірам режиму повернути націю в стан етносу. На додаток, українізація Північного Кавказу створювала об'єктивні умови для возз'єднання частини цього краю з Україною. Перспектива дальшого нарощування ресурсного і людського потенціалу найбільшої національної республіки була вкрай небажаною для кремлівських можновладців.

Третім компонентом політизації етнічності, поряд з концептом титульної нації і кампанією коренізації влади, була **офіційна фіксація національної приналежності людини, тобто сумнозвісна «п'ята графа»** в радянських анкетах (у внутрішніх паспортах, які вводилися для населення міст та новобудов з 1933 р., ця графа стояла на четвертому місці). Щоб тримати суспільство під жорстким контролем, держава-комуна мусила знати дві основні характеристики кожної людини: її соціальне походження і національність.

Перші 54 роки свого життя я прожив при комунізмі, не усвідомлюючи цього, тому що під комунізмом всі радянські люди розумі-

¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 292.

ли суспільство без держави і споживання без обмежень. Я не бачив тоді описаного вище механізму, завдяки якому функціонував радянський лад. Адаже людина не бачить механізму, який рухає стрілки годинника, коли дивиться на циферблат. Навколо мене були тільки звичні гасла, розміщені іноді на невластивому місці, як от гасло «Наша ціль – комунізм!» на фронтоні Одеського артилерійського училища. Таке гасло сприймалося без вдумування в зміст.

Розуміння того, як функціонував радянський лад, приходило до мене поступово. Навіть в рукопису вже написаного тритомника «Червоний виклик», частиною якого є ця книга, доводилося викреслювати з тексту означення «тоталітарний». Я змушений був прийти до висновку, що **означення «тоталітарний» можна використовувати тільки для країн, в яких держава відділена від суспільства, тобто височить над ним.** Надцентралізована держава-комуна прибирала різні лики, залежно від лику верховного вождя, але вона не була тоталітарною, тому що **функціонувала всередині суспільства.** Вона повинна була завжди опікуватися кожним громадянином від його народження в державному положовому будинку до поховання на державному кладовищі.

Такий патерналізм не був випадковістю. Коли держава взяла на себе турботи, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням засобів виробництва, то вона потрапила у зворотню залежність від суспільства. Щоб виробництво функціонувало за відсутності власників – конкретних господарів, треба було кинути на допомогу чиновницькому апарату десятки мільйонів громадян, які здійснювали на громадських засадах обмежені управлінські або контрольні функції. Таке розв'язання породженої комуністичними перетвореннями проблеми було не тільки прагматичним, але й давало пропагандистський ефект. У Кремлі сиділа людина, яку її найближче оточення поза очі називало Хазяїном, а у мільйонів радянських громадян не виникало негативних асоціацій, коли вони чули пісню з такими рядками:

«Человек проходит как хозяин
Необъятной родины своей».

Поєднаний з репресіями патерналізм радянського ладу став причиною роздвоєності національної пам'яті. Одні пам'ятають репресії, інші – утворені за рахунок їхньої заробітної плати суспільні фонди споживання, які забезпечували безплатне житло і деякі інші блага. Ця роздвоєність має й географічні параметри. Населення західних областей є в своїй масі антикомуністичним, бо масові репресії тривали тут від самого кінця 30-х до початку 50-х років. На сході і півдні України останнім сплеском масових репресій був Великий терор кінця 30-х років. Вибудований чекістами інформаційний бар'єр позбавив живої пам'яті про репресії покоління дітей і покоління онуків. Тому не всі наші сучасники можуть осмислити реальну суть Голодомору.

Коли український уряд звертався до різних країн і міжнародних організацій з проханням визнати Голодомор геноцидом, негативна відповідь частіше за все обґрунтовувалася тим, що Україна не відрізнялася від інших регіонів країни, де теж був голод. Але загальносоюзним був голод, викликаний хлібозаготівлями. В сільській місцевості люди гинули через те, що у них держава забрала весь хліб, а в хлібоспоживаючих регіонах і в містах – внаслідок вилучення певних категорій населення з програм централізованого постачання. А з січня 1933 року на загальносоюзний голод в Україні й Кубані наклався голод цілком іншої природи, спричинений не тільки конфіскацією залишків хліба, якщо їх вдавалося знайти під час обшуків, а й вилученням всього продовольства – і нехлібного також. У листопаді й грудні 1932 року нехлібне продовольство іноді, хоч і не завжди, теж вилучалося в селах, поставлених на «чорну дошку». Тому Український голодомор слід датувати двома роками.

Здійснюючи свою продовольчу політику в цей час, радянська держава конфіскувала не лише хліб, а все продовольство, будь-як харчі – отже її наміри мають кваліфікуватися як убивчі, йдеться про наперед заплановане вбивство, причому не тільки тих, кого в Кремлі розглядали як саботажників, а й усього населення, з дітьми та людьми похилого віку включно. Іншими словами – йдеться про геноцид.

Сталінська каральна акція мала три складові:

- а) здійснення у двох перших декадах січня 1933 р. конфіскації всієї їжі;
- б) встановлення з 22 січня заборони на виїзд голодуючих селян за межі УСРР і Північного Кавказу;
- в) проведення розпочатої з 8 лютого продовольчої, фуражної і насінневої допомоги голодуючим.

Кожний елемент акції має документальне підтвердження:

- а) телеграму Сталіна українським селянам, яка започаткувала масові обшуки садіб колгоспників і одноосібників;
- б) законодавство про натуральні штрафи картоплею і м'ясом боржників по хлібозаготівлях;
- в) директиву ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про блокаду пограбованих у такий спосіб регіонів (підпис глави уряду Молотова на оригіналі документа відсутній).

Документально встановлено також, що ідея натурального штрафування розроблена у спілкуванні між Сталіним і Молотовим під час перебування останнього в Україні на чолі надзвичайної хлібозаготівельної комісії. Ця ідея знайшла втілення у постановках «Про заходи до посилення хлібозаготівель», прийнятих під диктовку Молотова ЦК КП(б)У 18 листопада та РНК УСРР – 20 листопада 1932 року. Обшуки здійснювались під керівництвом чекістів міськими активістами й місцевими членами комітетів незаможних селян. Незаможники голодували, і їх не треба було умовляти робити те, що вони робили.

Документів з розпорядженнями про вилучення у селян всієї їжі у вигляді натурального штрафування в архівах Кремля не знайдено. Зрозуміло, що такі страхітливі наміри не можна було фіксувати на папері. Але **задокументовано і опубліковано багато сотень заяв свідків Голодомору про те, що обшукові бригади конфіскували все наявне продовольство.** У створюваному в Гарвардському університеті Атласі Голодомору фігуруватиме мапа місцеперебування свідків, які підтверджували факт вилучення всієї їжі. Свідчень, запозичених з різних джерел, вже назбиралося на цілу книгу. Перенесені на мапу, вони охоплюють майже всю територію радянської України, за винятком

прикордонних і поліських районів, а також один з округів Північного Кавказу з переважно українським населенням – Кубань. Перші заяви про конфіскацію всієї їжі були зареєстровані ще в 1975 році фольклорно-етнографічною експедицією Кубанського козачого хору. Частина матеріалів архіву експедиції опублікована у виданні «Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.» (Краснодар, 2009). Слід зазначити, що суцільна конфіскація їжі відбувалася як в українських, так і в російських станицях Кубані.

Додатковим елементом каральної акції стала **інформаційна блокада**. Вилучення їжі відбувалося в цілковитій інформаційній тиші. Натомість допомога голодуючим здійснювалася під фанфари, відгомін яких відчувається й досі. У 2009 році Росархів опублікував книгу «Голод в СССР. 1930–1934 гг.» Це – підбірка з 188 кольорових ксерокопій документів. У виданні ефектно виглядає документ під № 83: аркуш з розшитої справи протоколів політбюро ЦК ВКП(б) від 8 лютого 1933 р. з трьома пунктами – про надання продовольчої допомоги Північнокавказькому крайкому партії, Дніпропетровському й Одеському обкомам. Після тексту – червона печатка ЦК ВКП(б) і підпис Й. Сталіна червоними чорнилами. Справу розшили і документ сфотографували з максимальним відтворенням його кольорової гами, щоб продемонструвати, як партійне керівництво допомагало голодуючим регіонам.

Якщо обшукові бригади знаходили ями з зерном, запрошувалася кінохроніка, і ці сюжети демонструвалися у багатьох містах перед початком кіносеансів. У робітників та службовців, яким держава урізала норми видачі хліба чи взагалі знімала їх з централизованого постачання внаслідок невиконання хлібозаготівельного плану, формувалася відповідний настрій.

Маємо ось таку «аграрну політику» Кремля. Маємо також її безсумнівний результат: загибель від голоду мільйонів людей. За останніми розрахунками групи фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України у складі О. Рудницького, Н. Левчук, А. Савчук і П. Шевчука під керівництвом проф. О. Воловини (Університет Північної Кароліни, США), понад-

нормальна смертність дорівнювала в сільській місцевості УСРР у 1933 році 3 335 тис., а в містах – 194 тис. осіб. Іншу статистику дає загальнорадянський, тобто викликаний хлібозаготівлями голод, який мав місце в Україні у 1932 році. Тоді в сільській місцевості загинуло 207 тис. осіб, а в містах жертвами голоду стали 43 тис. осіб, на яких централізована система постачання не поширювалася. **Різниця між голодом і голодомором у кількості смертей – 14-кратна.** Висловлюю свою подяку демографам, які дозволили мені використати в цій книзі ще не опубліковані підсумки тривалих розрахунків.

Стосовно України та Кубані, де мала місце злочинна акція, не пов'язана безпосередньо з загальним комуністичним штурмом 1929–1933 рр., має бути визначене коло конкретних, причетних до неї осіб. Зробити це досить просто, бо акція здійснювалася під маскувальним прикриттям зимових хлібозаготівель. До акції мусили бути причетні ті в компартійно-радянському керівництві, хто зимою 1932–1933 рр. твердив про колосальні запаси хліба, прихованого селянами в таємних коморах і ямах. З 1929 року керівництво ОДПУ почало створювати методами тиску і заохочення щільну мережу сексотів та інформаторів, у тому числі в сільській місцевості. Відряджаючи в Україну особоуповноваженого ОДПУ В. Балицького, Сталін поставив перед ним завдання організувати показове виявлення прихованого хліба. **Хоча чекісти та їхня мережа помічників не виявили в грудні 1932 р. запасів хліба в розмірах, які могли б становити інтерес для держави, Сталін розгорнув далі обшукову кампанію, в ході якої у селян конфісковувалося все продовольство.**

У групу тих, хто керував акцією, входили, крім самого Сталіна, секретарі ЦК ВКП(б) Л. Каганович і П. Постишев, голова Раднаркому СРСР В. Молотов, а також В. Балицький и повноважний представник ОДПУ по Північному Кавказу Є. Євдокимов. Ці кати українського народу, за винятком Кагановича і Молотова, були знищені самим Сталіним, який не бажав залишати слідів.

* * *

Розглянемо питання про те, як осмислювався Голодомор упродовж останньої чверті століття. В радянські часи найбільш вагомим публікацією виявилася книга «Голод 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів». Корпус документів з партійних архівів Москви і Києва був підготовлений до друку групою співробітників Інституту історії партії при ЦК Компартії України. Вказівка про доцільність такого документального збірника надійшла в інститут після вересня 1988 р., коли в ЦК КПУ потрапив заключний звіт комісії Джеймса Мейса у вигляді книги обсягом 524 стор. 26 січня 1990 р. політбюро ЦК КПУ присвятило окреме засідання розгляду документів вже підготовленого збірника. Засідання було тривалим і бурхливим (мене запросили як експерта), але перший секретар ЦК Володимир Івашко взяв відповідальність на себе і запропонував надрукувати книгу з документами великої вибухової сили. Він народився у жовтні 1932 р. і признався присутнім, що батьки ледве урятували його в перший рік життя. Та позитивне рішення про публікацію випливало з того, що конституційна реформа М. Горбачова позбавила партію влади над суспільством, і її керівники змушені були публічно відмовлятися від сталінської спадщини.

У постанові ЦК КПУ «Про голод 1932–1933 років в Україні і публікацію пов'язаних з ним архівних документів» безпосередньою причиною голоду була названа хлібозаготівельна політика Кремля. Я цього не заперечував під час обговорення рукопису, тим більше, що загальносоюзний голод був породжений хлібозаготівлями. Для мене було важливо, щоб з рукопису не вилучили документи про вилучення всіх харчів – про штрафування боржників по хлібозаготівлі картоплею і м'ясом, що викликало переростання голоду в Голодомор. Ці документи залишилися в книзі, бо тоді, будьмо відверті, ніхто з партійних діячів не розумів їхнього значення.

Тоді ж, у січні 1990 р. в Україну вперше приїхав Дж. Мейс. Він привіз мені комп'ютерну роздруковку тритомника свідчень, зібраних комісією Конгресу. Користуючись цими свідченнями і документами з партійних архівів, я надрукував у грудні 1990 р. в жур-

налі «Під прапором ленінізму» статтю «Як це було» з таким висновком: «Поряд з хлібозаготівлями і під виглядом їх було організоване репресивне вилучення будь-яких запасів продовольства». Висновок про геноцид спирався уже не тільки на розповіді свідків голоду, як у Р. Конквеста, але й на аналіз архівної документації.

У вересні 1993 р. в Києві відбулася велика міжнародна конференція, яка започаткувала протистояння між українськими і російськими вченими з приводу оцінки Голодомору. Російські фахівці з проблеми колективізації і голоду І. Зеленін, М. Івницький, В. Кондрашин і Є. Осколков у колективному листі редакції академічного журналу висловили тривогу у зв'язку з тим, що більшість учасників конференції «наполягала на певній виключності України, особливому характері і змісті цих подій в республіці, на відміну від інших республік і регіонів країни». Вони вважали, що протиселянська політика сталінського керівництва не мала яскраво вираженої національної спрямованості¹. Твердження «сталінські жертви не мають національності!» довелось мені почути і від іншої за складом російської делегації на міжнародному симпозіумі в Торонто «Населення СРСР 20–30-х років у світлі нових документальних свідчень» (лютий 1995 р.). Проте ми знаємо в радянській історії безліч фактів масових репресій, які здійснювалися як за соціальною, так і за національною ознаками. І суть цих репресій визначалася не назвами постанов чи розпоряджень, а їх справжніми причинами, змістом та наслідками. Уміння і здатність розкрити ці приховані від людського ока чинники, відверто розказати про них суспільству і є завданням учених-істориків, визначається їхньою науковою сумлінністю.

До 70-річчя Голодомору Інститут історії України НАН України видав узагальнюючу колективну монографію «Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки». 30 авторів створили том великого обсягу (888 сторінок плюс зошит ілюстративних матеріалів на 48 сторінок). У березні 2004 р. російсько-українська комісія істориків (співголови акад. РАН Олександр Чубар'ян і акад. НАН України Валерій Смолій) організувала в Москві обговорення цієї

¹ Отечественная история, 1994, №6. – С. 256.

книги з участю провідних російських фахівців з аграрної історії. За мотивами дискусії В. Данилов та І. Зеленін опублікували статтю в журналі «Отечественная история» (2004, №5), де вказали, що наші твердження про цілеспрямований геноцид українського селянства можна прийняти лише в тому випадку, якщо буде визнаний й геноцид російського селянства.

Прізвища обох авторів журнал взяв в траурну рамку. За їх відсутності на провідні позиції в російській аграрній історії вийшов пензенський професор В. Кондрашин. Його розрахунки втрат населення у Нижньому Поволжі і наведені ним факти вилучення нехлібного продовольства у боржників по хлібозаготівлях, а також документальне засвідчення блокади цього регіону вказують на те, що може бути зроблений висновок про геноцид. Та з огляду на причини, що знаходяться поза наукою, В. Кондрашин такого висновку не робить. Однак ці питання вже відносяться до компетенції російської історичної науки, тож їх повинні вирішувати у себе самі ж російські вчені.

Якими аргументами послуговуються противники геноцидної природи Голодомору? Чи можна сподіватися, що «холодна війна» між українськими і російськими дослідниками коли-небудь закінчиться? В основі цього протистояння, як мені здається, лежить кілька причин, і їх доцільно розглянути, завершуючи тему Голодомору.

Після двох десятків років спілкування з опонентами у мене склалося враження, що однією з головних причин заперечення Голодомору є незнання і несприйняття реальної картини радянського минулого багатьма моїми співвітчизниками. Переважна більшість громадян України не ототожнює радянську владу з окупаційною, далєбі не всі можуть собі уявити, що вищі керівники ВКП(б)-КПРС були здатні приймати страхітливі рішення і надійно замаскувати їх від суспільства, так і від решти компартійно-радянської еліти. Тому рішення вищого комкерівництва покарати смертю мільйони українських селян за їхнє небажання безоплатно працювати на державу просто не сприймається свідомістю тих, хто бачив радянську владу тільки в її лібералізованому і більш ситому вигляді – від М. Хрущова до М. Горбачова.

Поряд з цією причиною, яку слід визначити як емоційну, стоїть як головна політична причина. Виступаючи на міжнародній науковій конференції «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки», яка мала місце в Києві у вересні 1993 р. і була скликана у зв'язку з 60-річчям цієї трагедії, Леонід Кравчук проголосив: «Я цілком погоджуюсь з тим, що це була спланована акція, що це був геноцид проти власного народу. Але я тут не ставив би крапку. Так, проти власного народу, але за директивою іншого центру. Очевидно, саме так слід трактувати цю страхітливую сторінку нашої історії». Відтоді – і надовго, аж до появи в Україні четвертого президента українсько-російські відносини постійно ускладнювалися проблемою Голодомору-геноциду.

Л. Кравчука можна зрозуміти: він бажав захистити свою країну від «інтеграційних» зусиль політичного керівництва Російської Федерації, яке бажало відродити Радянський Союз у іншій формі. Цілком очевидно, однак, що до організації Голодомору була причетна зовсім невелика купка людей з найближчого оточення генсека, а весь могутній партійно-радянський апарат використовувався, кажучи чекістським жаргоном, «втемну». Розлючені до нестями політики, історики і архівісти стали на захист доброго імені Росії, але поставили себе в незручне становище, коли всупереч очевидним фактам почали стверджувати, що масові репресії радянської влади здійснювалися тільки за соціальною, і в жодному разі – не за національною ознакою.

Є ще одна причина неприйняття геноцидної природи Голодомору. Вона породжена традиційним підходом до оцінки радянського минулого. Як вітчизняні, так і зарубіжні історики дивляться на історію Радянського Союзу так само, як на історію дореволюційної Росії або будь-якої іншої країни, тобто вивчають те, що трапилося. Тим часом не можна залишати без уваги того, **чого не трапилося під час створення радянського ладу**. Адже в СРСР будувався комунізм, тобто суспільство, обриси якого народилися в голові людини, а не виникли внаслідок природного розвитку.

Розглянемо цю колізію на прикладі фундаментальних праць бірмінгемської школи в галузі російської і радянської економічної історії. Школу заснував класик західної радянології, автор 14-томної

«Історії радянської Росії» Едварда Карр. Учень Карра Роберт Девіс опублікував наступні шість томів, що охоплюють період з 1929 по 1937 рр. (п'ятий том – у співавторстві зі своїм учнем Стівеном Віткрофтом, а шостий – спільно з С. Віткрофтом і російським істориком Олегом Хлевнюком). Віткрофт з 1985 р. почав працювати в Мельбурнському університеті, де заснував і очолив науково-дослідний Центр вивчення Росії та Євразії. Від 2009 р. він очолює міжнародну групу експертів, яка досліджує голоди ХХ ст. в різних країнах. Група тричі збиралася на свої семінари – в Мельбурні (2009 р.), Шанхаї (2011 р.) і Астані (2013 р.). Ми з Віткрофтом дотримуємося протилежних поглядів у питанні про оцінку Голодомору, хоча спілкуємося вже майже чверть століття і обидва перебуваємо в цій групі.

Позицію Віткрофта, який заперечує геноцидну природу Голодомору, важливо зрозуміти, тому що її поділяє переважна більшість західних експертів з історії радянського суспільства. Посилатимусь на його вступ до російського перекладу книги Р. Девіса і С. Віткрофта «Роки голоду. Сільське господарство СРСР. 1931–1933». Книга побачила світ восени 2011 р. в серії «Історія сталінізму» московського видавництва «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН).

Характеризуючи сталінську команду, С. Віткрофт у передмові до російського видання книги «Роки голоду» зазначав (тут варто процитувати російське видання): «Речь идет не об организаторах умышленного голода, а об отчаявшихся и ожесточившихся людях, пытавшихся бороться с кризисом» (стор. 16). Коли вже знаємо, що ці люди, а точніше – нелюди, організували в українських регіонах повільну, в муках смерть мільйонів жінок, дітей, людей похилого віку, щоб зберегти своє місце під сонцем, відсторонений академізм цієї фрази шокує. Можна погодитися тільки з тим, що ніхто в Кремлі не прагнув організувати власне голод. Проте коли такий голод стався як закономірний наслідок продрозверстки (у 1921 р. наслідки такої ж продрозверстки були замасковані небаченою посухою в південних губерніях України, на Північному Кавказі і в Поволжі), то з економічною кризою та її політичними наслідками Сталін розгорнув боротьбу усіма можливими засобами: і ревізією уявлень про соціалізм, і терором го-

лодом. А вже на кону була його посада генерального секретаря ЦК. Заява «Ответить сокрушительным ударом!» прозвучала 27 листопада 1932 року на об'єднаному засіданні політбюро ЦК і президії Центральної контрольної комісії ВКП(б). Цей синкліт розглядав і оцінював виступи тих відповідальних партійних працівників, які звинувачували генсека в тому, що той веде країну у помилковому напрямі. Не забуваймо, що той Сталін, якого можна критикувати, з'явиться через кілька десятиліть – тільки після періоду Великого голоду й Великого терору з мільйонними жертвами. А на початку 30-х років Сталін підпорядкував собі верхівки партійної, радянської і чекістської вертикалей влади, – але ще не всю партію і не весь радянський народ. Тому для того, щоб утриматися і зберегти своє становище на вершинах влади, він готовий був пожертвувати життям мільйонів.

У книзі «Роки голоду» С. Віткрофт процитував заяву керівника Росархіву В. Козлова, який у книзі кольорових ксерокопій, що згадувалася вище, вказав (знову варто процитувати мовою оригіналу): «Не обнаружен ни один документ, подтверждающий концепцию “голодомор-геноцид” на Украине, или хотя бы намек в документах на этнические мотивы случившегося, в том числе на Украине. Абсолютно весь массив документов свидетельствует о том, что главным врагом советской власти в то время был враг не по этническому признаку, а по признаку классовому».

Коментуючи цю заяву, Віткрофт від свого імені та імені співавтора зазначив: «В ходе нашей работы мы, как и В. П. Козлов, не нашли свидетельств того, что советская власть осуществляла программу геноцида против Украины» (стор. 12). І знову вкотре повторюється думка про те, що перед очима вождів ВКП(б), мовляв, стояла не «програма геноциду», а програма побудови комунізму, затверджена VIII з'їздом РКП(б) у 1919 р., і плани модернізації країни, що було необхідною умовою для поширення комунізму у всесвітньому масштабі.

Нарешті, не останню роль у неусвідомленні Голодомору геноцидом відіграє словосполучення «український Голокост». Уперше воно з'явилося як назва книги Василя Гришка про Голодомор, яка побачила світ у Нью-Йорку і Торонто в 1978 р. Професор Києво-Могилянської академії Юрій Мицик видав у Києві за 2003–2013 рр.

9-томну збірку свідчень тих, хто вижив, – видав під назвою «Український голокост 1932–1933». Голокост визнаний у світі як геноцид-етноцид, і деякі з тих, хто бажає такого ж визнання для Голодомору, вважають, що образна назва сприятиме цьому. Однак ті, хто використовує таке словосполучення, повинні усвідомити його небезпеку. По-перше, ми не маємо морального права використовувати це поняття в його переносному значенні. Українським Голокостом є знищення 1,6 млн. євреїв на території України під час Другої світової війни. По-друге, ототожнення Голодомору з Голокостом рівнозначне твердженню про те, що українців у Радянському Союзі переслідували так, як євреїв в нацистській Німеччині. Іншими словами, влада їх знищувала або ув'язнювала там і тоді, де і коли вони з'являлися. Кожний, однак, розуміє абсурдність такого твердження. **Каральну акцію Сталіна проти українського селянства треба розглядати як терор голодом, а не як етнічну чистку.** До речі, етнічна чистка завжди відбувається на користь якого-небудь народу, і в даному разі виною за Голодомор мусять обтяжуватися росіяни.

Джеймс Мейс першим із науковців заявив, що сталінський терор в Україні спрямовувався не проти людей певної національності або роду занять, а проти громадян Української держави, яка народилася під час розпаду Російської імперії, зазнала поразки у Визвольних змаганнях і постала згодом у вигляді радянської державності. Формула про знищення голодом українців як політичного чинника і соціального організму (мовою оригіналу: *to destroy them as political factor and as a social organism*) була сформульована ним на першій науковій конференції по голоду 1932–1933 рр., що відбулася в Монреалі (Канада) в 1983 р.

Завершуючи розгляд найбільш трагічної сторінки в історії українського народу, хочу висловити впевненість у тому, що ця книга сприятиме поширенню конструктивних, без натяку на заполітизованість, знань про Голодомор. Автор не зацікавлений в тому, щоб його висновки сприймалися без всякої критики. Вони мусять використовуватися творчо, із залученням широкого кола джерел і в умовах вільної дискусії.

Станіслав Кульчицький

Сталінський
«сокрушительный удар»
1932–1933 рр.

Редактор: Юлія Олійник
Коректор: Ірина Давидко
Верстка та дизайн: Микола Койдан

Підписано до друку 18.11.2013. Формат 60x90/16
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Арно Про
Умовн. друк. арк. 19,75. Облік.-видавн. арк. 14,84

ТОВ «Темпора»
01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 4
Тел./факс: (044) 234-46-40
www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК № 2406 від 13.01.2006